

**MODERN DÜNYA SİSTEMİ KURAMI
ÇERÇEVESİNDE TANZİMAT FERMANININ
İNCELENMESİ
Recep AKDAĞ
Yüksek Lisans Tezi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Sinan YAZICI
2025
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

MODERN DÜNYA SİSTEMİ KURAMI ÇERÇEVESİNDE TANZİMAT FERMANININ
İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Recep AKDAĞ

Doç. Dr. Sinan YAZICI

BAYBURT - 2025

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Sinan YAZICI danışmanlığında, Recep AKDAĞ tarafından hazırlanan “Modern Dünya Sistemi Kuramı Çerçevesinde Tanzimat Fermanının İncelenmesi” başlıklı bu çalışma, 20.01.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. İsmail DURSUNOĞLU

Üye : Prof. Dr. Onur Ender ASLAN

Üye : Doç. Dr. Sinan YAZICI

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun/...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALIM
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Sinan YAZICI danışmanlığında hazırlamış olduğum “Modern Dünya Sistemi Kuramı Çerçevesinde Tanzimat Fermanının İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

20.01.2025

Recep AKDAĞ

ÖN SÖZ

Yüksek Lisans Tez çalışmamda katkıları bulunan başta danışman hocam Sayın Doç. Dr. Sinan YAZICI'ya ve çalışmalarımda manevi desteklerini esirgemeyen kıymetli aileme, hocalarıma, arkadaşlarıma ve meslektaşlarıma teşekkür ediyorum.

Recep AKDAĞ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MODERN DÜNYA SİSTEMİ KURAMI ÇERÇEVESİNDE TANZİMAT FERMANIN İNCELENMESİ

Recep AKDAĞ

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Sinan YAZICI

Bayburt-2025, Sayfa: 105

16. yüzyılda Avrupa’da iktisadi bir sistem olarak ortaya çıkan Modern Dünya Sistemi(MDS) 19. Yüzyıla gelindiğinde Fransız İhtilali, Sanayi İnkılabı ve Batı teknolojinin gelişmesiyle mevcut üretim seri üretime geçmiştir. Seri üretim, üretim fazlalığı oluşturmuş bu durumda dış pazar ihtiyacını gerektirmiştir. Sanayileşen merkez ülkeler dış pazar bulmak için yeni pazar arayışı içine girmiş ve böylece MDS bir dünya sistemi haline gelmiştir. MDS kendi içerisinde merkez ülke, çevre ülke ve yarı çevre ülke olarak kavramsallaşmıştır. Merkez, çevre, yarı çevre ülke olarak konumlanan dünya sistemi bu ülkeler arasındaki ilişkileri: ekonomik, siyasi, hukuki, idari ve toplumsal yönleriyle bir bütün halinde inceleyen bir sistem olmuştur. Bu nedenle çalışmada Türkiye’nin hukuki, siyasi ve idari alandaki dönüşümünü sağlayan en önemli temel anayasal metin konumundaki Tanzimat Fermanını, MDS teorisi çerçevesinde yeni bir okuma yaparak incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla birincil ve ikincil kaynakların okunması yöntemiyle incelenen çalışmanın birinci bölümünde MDS tanımlanmış. İkinci bölümünde, Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile Tanzimat’a giden süreçte Osmanlı İmparatorluğunun mevcut ekonomik ve mali yapısı ile kendi içinde ve diğer devletlerle siyasi ilişkileri incelenerek Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise Tanzimat Fermanı MDS çerçevesinde ele alınmıştır. Yapılan okumalar ile Tanzimat Fermanının MDS çerçevesinde okunabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modern Dünya Sistemi kuramı, merkez, çevre, Tanzimat Fermanı, Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi, Sanayi Devrimi.

ABSTRACT

M. SC. THESIS

EXAMINATION OF THE TANZIMAT EDICT IN THE FRAMEWORK OF MODERN WORLD SYSTEM THEORY

Recep AKDAĞ

Bayburt University

Institute of Graduate Studies

Department of Political Science and Public Administration

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Sinan YAZICI

Bayburt-2025, Pages: 105

The Modern World System (MDS), which emerged as an economic system in Europe in the 16th century, transitioned to mass production in the 19th century with the French Revolution, the Industrial Revolution and the development of Western technology. Mass production created excess production, thus necessitating the need for a foreign market. Industrializing central countries began to search for new markets to find foreign markets, and thus MDS became a world system. MDS is conceptualized as core country, periphery country and semi-peripheral country. The world system, positioned as center, periphery and semi-peripheral countries, has become a system that examines the relations between these countries as a whole in terms of their economic, political, legal, administrative and social aspects. For this reason, the study aims to examine the Tanzimat Edict, which is the most important fundamental constitutional text that ensures Turkey's transformation in the legal, political and administrative fields, by making a new reading within the framework of MDS theory. For this purpose, MDS was defined in the first part of the study, which was examined by reading primary and secondary sources. In the second part, the Balta Port Trade Agreement and the Balta Port Trade Agreement were evaluated by examining the current economic and financial structure of the Ottoman Empire and its political relations within itself and with other states in the period leading to the Tanzimat. In the third chapter, the Tanzimat Edict is discussed within the framework of MDS. With the readings made, it was concluded that the Tanzimat Edict could be read within the framework of MDS.

Keywords: Modern World System, center, periphery, Tanzimat Edict, Baltalimanı Trade Agreement, Industrial Revolution.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	II
BEYANNAME.....	III
ÖN SÖZ.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. MODERN DÜNYA SİSTEMİ KURAMI.....	4
1.1. MODERN DÜNYA SİSTEMİ KAVRAMI.....	4
1.1.1. Modern Dünya Sistemi	4
1.1.2. Wallerstein Tarafından MDS Kuramının Fikri Yapıda Oluşturulması	5
1.1.3. Modernleşme Kuramı ve MDS Arasındaki İlişki.....	7
1.1.4. Bağımlılık Kuramı ve MDS Arasındaki İlişki.....	10
1.2. MODERN DÜNYA SİSTEMİ'NİN TARİHSEL GELİŞİMİ	12
1.3. MODERN DÜNYA SİSTEMİ'NİN ÖZELLİKLERİ.....	17
1.4. MERKEZ, ÇEVRE VE YARI ÇEVRE ÜLKELER	25
1.5. MDS'DEN ÖNCEKİ SİSTEMLER.....	27
1.6. MERKEZ ÜLKELER İLE ÇEVRE VE YARI ÇEVRE ÜLKELER ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	29
1.6.1. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki İktisadi İlişkiler	29
1.6.2. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki Bürokratik ve Devlet Yapılarının Kıyaslanması	32
1.6.3. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki Siyasi İlişkiler	36
1.6.4. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki Hukuki İlişkiler	38
1.6.5. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki Toplumsal/Sosyal İlişkiler.....	40
İKİNCİ BÖLÜM	43
2. TANZİMAT FERMANINA GİDEN SÜREÇTE OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN ÇEVRELEŞMESİ	43
2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNU ÇEVRELEŞMEYE İTEN İÇ UNSURLAR	44
2.2. OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN DIŞ POLİTİKADA ÇEVRELEŞMESİ	49
2.2.1. Fransa'nın Mısır'ı İşgali	53
2.2.2. Mehmet Ali Paşa Olayı.....	55
2.3. BALTA LİMANI TİCARET SÖZLEŞMESİ	60
2.3.1. Sözleşmenin İmzalanmasına Neden Olan Etmenler.....	61
2.3.1.1. İngiltere açısından nedenler.....	61
2.3.1.2. Osmanlı İmparatorluğu açısından nedenler.....	64
2.3.2. Sözleşmenin İmzalanma Süreci.....	66
2.3.3. Sözleşmenin İmzalanması	66
2.3.4. Sözleşmenin Maddeleri	68
2.3.4.1. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi öncesindeki durum.....	68

2.3.4.2. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi maddeleri.....	69
2.3.5. Balta Limanı Ticaret Sözleşmesinden Çıkan Sonuç	72
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	80
3. TANZİMAT FERMANI	80
3.1. TANZİMAT FERMANININ İMZALANMA NEDENLERİ.....	81
3.2. TANZİMAT FERMANININ NİTELİĞİ	84
3.3. TANZİMAT FERMANININ İLAN EDİLMESİ.....	85
3.4. TANZİMAT FERMANI MADDELERİNİN MODERN DÜNYA SİSTEMİ KURAMI ÇERÇEVESİNDE YORUMLANMASI	86
3.5. TANZİMAT FERMANINDAN ÇIKAN SONUÇ	90
SONUÇ VE TARTIŞMA.....	92
Sonuç	92
Tartışma	95
KAYNAKÇA.....	98
ÖZ GEÇMİŞ	105

KISALTMALAR

MDS	: Modern Dünya Sistemi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AVC	: American Veterans Committee
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

GİRİŞ

16. yüzyılda ortaya çıkan Modern Dünya Sistemi (MDS), sınırsız sermaye birikimine dayalı, kapitalist dünya ekonomisini savunan, sınırları olmayan; devletlerarası, kendi içerisinde üretici firmalar, hane halkları, her türden kimlik gruplarına sahip tarihsel, sosyal ve toplumsal bir sistemdir. Avrupa’da bir ekonomi sistemi olarak ortaya çıkan bu sistem 18. yüzyılın ortalarında İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi devrimiyle birlikte gerçekleşen sanayileşme ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle mevcut üretim, seri üretime geçmiştir. Seri üretim ise üretim fazlalığı oluşturmuştur. Üretim fazlalığı da dış pazar sorununu ortaya çıkarmıştır. Başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa devletleri bu dış pazar sorununa çözüm aramak için kendilerine yeni pazarlar bulmak ümidiyle dünyaya yayılmışlardır. Böylece 19. yüzyıla gelindiğinde MDS dünya çapında bir sistem haline gelmiştir. Sistem içerisinde Avrupa ülkeleri için Osmanlı İmparatorluğu da ulaşılmak istenen önemli bir dış pazar konumuna yerleşmiştir.

Temelde ekonomik ilişkiler üzerinden yürüyen bu sistem, dünya ülkelerini merkez, yarı çevre ve çevre ülkeler şeklinde kısımlara ayırmıştır. Merkez ülkeler, dünya ekonomik sisteminde yüksek teknolojinin getirmiş olduğu imkânları kullanarak mamul maddeler üretmektedir. Üretilen bu mallar yarı çevre ve çevre ülkelere satılmaktadır. Bu sistemin ikinci kısmını oluşturan çevre ülkeler ise merkez ve yarı çevre ülkelere hammadde tedarikçisi işlevini görmektedir. Aynı zamanda merkez ve yarı çevre ülkelerin mallarını satabileceği bir pazar konumundadır. Dünya sisteminin bir diğer önemli ülkeler topluluğu ise yarı çevre ülkelerdir.

Yarı çevre ülkeler, merkez ülkeler ile çevre ülkeler arasında ara bölge olarak işlev görmektedir. Bunlar merkez ülkeler gibi yüksek teknolojiyi elinde bulundurmasalar da teknolojik olarak çevre ülkelerden daha iyi konumdadırlar. Bu ülkeler merkez ülkelerde üretim maliyetleri oldukça pahalı olan tekstil ve hammaddeleri, otomotiv ve makine ara parçaları gibi ikincil nitelikteki ürünleri üretip merkez ve çevre ülkelere satarlar. Merkez ülkeler, yarı çevre ile çevre ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri ellerinde tutmuş oldukları yüksek teknoloji ve savunma sanayisi vasıtasıyla kontrol altında tutmaya çalışarak dünya sistemini kendi yörüngelerinde himaye ederler.

MDS, 16. yüzyıldan başlayıp günümüze kadar gelinen süreçte kendi içerisinde oluşturmuş olduğu kapitalist dünya ekonomisine dayalı; ülkeleri merkez, çevre ve yarı çevre şeklinde bölgelere ayırmış; iktisadi, bürokratik, siyasi, hukuksal ve toplumsal ilişkiler yönüyle aralarında bir bağ oluşturmuş ve bu şekilde süreklilik kazanmıştır. Bu ilişkiler çerçevesinde bazı dönemlerde merkez ülkeler, çevre ülke veyahut yarı çevre ülke konumuna düşerken bazen de çevre ülkeler merkez ülke konumuna yükselmiştir. Bu kısır döngü günümüze değin

sürmüştür. Kapitalist dünya ekonomisine dayalı bu sınıfsal yapıda bir de her dönem hegomonik güç meydana gelmiştir. Bu hegomonik güç sırasıyla 17. yüzyılda Hollanda, 19. yüzyılda da İngiltere ve günümüzde ABD (Amerika Birleşik Devletleri) olmuştur. Merkez, çevre ve yarı çevre arasındaki bu ilişki çalışma bütününe de yansımıştır. Yapılan okumalarla 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun çevreleştirilme süreci bu ilişkiye bir örnek olduğu açıkça görülmektedir. İlgili dönemde İngiltere hegomonik güç iken diğer Batılı devletler merkez ülke, Osmanlı İmparatorluğu ise bir dünya imparatorluğundan çevre ülke konumuna getirilip, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleştirilmeye çalışılan bir ülke olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun MDS kuramı içerisinde çevre ülke konumuna yerleştirilmesi hiç şüphesiz 17. yüzyılda verilen kapitülasyonlarla başlamışken bu çevreleştirilme süreci Balta Limanı Ticaret Antlaşmasıyla kesinlik kazanmıştır. 1789 yılında ortaya çıkan Fransız Devrimi dünya genelinde ulusçuluk hareketi ile milliyetçilik kavramını ön plana çıkarmış. Bu düşünceler Osmanlı İmparatorluğunu da etkisi altına alarak özellikle Balkanlarda milliyetçilik akımı etrafında parçalanmalara neden olmuştur. Ayrıca İmparatorluk içerisinde ulus devlet anlayışıyla modernleşme çabaları kendini göstermeye başlamıştır. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi Devrimi ise Avrupa’da sanayileşme hareketlerini başlatmıştır. Sanayileşme ile birlikte gerçekleşen seri üretim dış pazar sorununu ortaya çıkarmış. Dış pazar sorununa çözüm arayışı için de merkez ülkeler dünya geneline yayılmaya başlamışlardır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ise gerek içerde gerekse dışarda yaşamış olduğu sorunlar nedeniyle sanayi devrimini yakalayamamış ve Batılı Avrupa devletleri karşısında geri planda kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun içerisindeki mali, askeri ve iktisadi düzeninin bozulması, milliyetçilik akımı ile başlayan isyanlarla boğuşması, merkezi otoritenin gücünü zayıflatmış. Bu zayıflık İmparatorluğu Batılı merkez ülkeler karşısında çevre ülke konumuna yerleşme sürecini hızlandırmıştır. 19. yüzyılda Balkanlarda yaşanan bağımsızlık hareketi ve Mısır’daki Mehmet Ali Paşa Olayı Osmanlı İmparatorluğunu zor duruma sokmuş. Zor durumda kalan Osmanlı İmparatorluğu merkez ülkelerin yardımına ihtiyaç duymuştur. Osmanlı İmparatorluğunun zor durumda kaldığını gören merkez ülkeler bunu fırsata çevirmek için kendi aralarında rekabete girmişlerdir. Bu durumdan en karlı çıkan devlet ise İngiltere olmuştur. İngiltere, Mehmet Ali Paşa olayını Osmanlı lehine çözmesi karşılığında Baltalimanı Ticaret Antlaşmasını imzalatırıp. Sözleşmeyle Osmanlı İmparatorluğunun pazarlarını yabancı tüccarlara açtırarak kendi dış pazar sorununu gidermiş ve Osmanlı İmparatorluğunu bir açık pazar haline getirmiştir. Böylece çevreleştirilme süreci iktisadi bağlamda tamamlanmıştır. Bu

çevreleştirilme sürecinin hukuki ve siyasi yönden tamamlanması ise Tanzimat Fermanı ile olmuştur.

Tanzimat Fermanı ülkemizde modernleşmenin önemli metni olarak kabul edilmektedir. Tanzimat Fermanı siyasi, hukuki ve kültürel bağlamda, geleneksel toplumsal yapıdan modern toplumsal yapıya geçişte önemli bir hukuki bir metin olarak kabul edilmektedir. Tanzimat Fermanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yapısı mutlak monarşiden, anayasal bir sistem olan meşruti monarşiye dayalı yönetim anlayışına geçişi hızlandırmıştır. Aynı zamanda Tanzimat Fermanıyla birçok temel hak ve özgürlükler tanınmıştır. Tanzimat Fermanından sonra ülkemizde ciddi hukuki dönüşümler gerçekleşmiş. Bu kapsamda ceza kanunu, ticaret kanunu, borçlar kanunu ve medeni kanun gibi birçok kanun tekrar gözden geçirilerek batı hukukuna göre uyarlanmıştır. Tanzimat Fermanıyla gerçekleşen bu hukuki dönüşüm ve anayasal gelişmeler modernleşme bağlamında değerlendirilmiştir.

Bu çalışma ise Türkiye'nin hukuki, siyasi ve idari alandaki dönüşümünü sağlayan en önemli temel metin konumundaki Tanzimat Fermanını MDS teorisi çerçevesinde yeni bir okuma yapmayı amaçlamaktadır. Birincil ve ikincil kaynakların incelenmesiyle gerçekleştirilen bu çalışmanın birinci bölümde MDS teorisi incelenmiştir. İkinci bölümde Tanzimat Fermanına giden süreçte, Osmanlı devletinin imparatorluktan çevre ülke konumuna yerleştirilmesi süreci ele alınmıştır. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğunun çevreleştirilmesine etki eden kendi içindeki sorunlara değinilmiş akabinde çevreleşmeye tesir eden dış aktörlerin etkilerine değinilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun özellikle Mısır valisi Mehmet Ali Paşayla olan ilişkileri sonucunda ortaya çıkan savaşlar ve Düvel-i Muazzama (Büyük Devletler) denilen İngiltere, Fransa ve Rusya'nın; Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır Valiliği ilişkilerine karşı tutumları incelenmiştir. Yaşanan bu süreçte Osmanlı Devleti, öncelikle İngiltere'den yardım istemiş ancak İngiltere'nin cevapsız kalması sonucu Rusya ile Hünkâr İskeleyi anlaşması imzalamış. İngiltere ve Fransa Osmanlı'nın Rusya ile anlaşmasını kabullenmeyerek, daha sonrasında 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğuna diplomatik baskı kurarak Baltalimanı Ticaret Antlaşması imzalatmıştır. Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğunun çevreleştirilme süreci iktisadi bağlamda tamamlanmıştır. Bu antlaşmanın hemen ardından 1839 yılında Tanzimat Fermanı kabul edilmiştir. Görüldüğü gibi Tanzimat Fermanına giden süreçte ciddi derecede diplomatik, siyasi ve iktisadi (Balata Limanı Ticaret antlaşmasının maddeleri göz önünde bulundurulduğunda) süreçlerin varlığı dikkati çekmektedir. Sonuç olarak yapılan çalışmada Tanzimat Fermanının farklı bir kuramsal bakış açısı olan MDS çerçevesinde okunabileceği anlaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MODERN DÜNYA SİSTEMİ KURAMI

1.1. MODERN DÜNYA SİSTEMİ KAVRAMI

1.1.1. Modern Dünya Sistemi

MDS çerçevesinde Tanzimat Fermanının incelenmesi çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Bu ana tema üzerinden yürütülen bu çalışmada Tanzimat Fermanının MDS kuramı çerçevesinde okunup okunamadığına dair soruya cevap aranmaktadır. Ancak bu soruya cevap arayabilmek içinde MDS Kuramının ne olduğu, ne anlam ifade ettiği, özelliklerinin neler olduğu, kuramın ne zaman doğduğu ve nasıl ilerlediği, Osmanlı İmparatorluğunun bu kuram içerisindeki konumunun ne olduğu bilinmelidir. İşte bu sorulara yanıt aramak için çalışmanın birinci bölümünde amaca uygun olarak MDS Kuramı ele alınmıştır.

MDS 16. yüzyılda Batı Avrupa’da ortaya çıkan kapitalist sistemi dünya ekonomi modeliyle açıklamaya çalışan kuramdır. Batı Avrupa’da ortaya çıkan Avrupa dünya ekonomi 19. yüzyıla gelindiğinde sanayi inkılabının ve teknolojik değişimlerinde etkisiyle küreselleşerek tüm dünyayı kapsar hale gelmiştir (Wallerstein, 2012, s. 99). Bunun bir örneğini ve çalışmanın da kapsamı dâhilinde olan Osmanlı İmparatorluğu üzerinden incelenmesiyle de anlaşılmaktadır. Kuramın kökeni kapitalist dünya ekonomisine dayanmaktadır. Kapitalist dünya ekonomisi olarak da tanımlanan MDS’i (Arslan, 2011, s. 54). Marksizm’de olduğu gibi bir sınıfın varlığını kabul eder. Ancak bu sınıf Marksizm’de de olduğu gibi devlet sınırları içerisinde Aristokrasi, burjuvazi ve işçi sınıfı şeklinde bir ayrıma dayalı değil de dünya ekonomisinin içinde varlığını gösteren bir sınıfsal yapıya dayalıdır. Bu sınıfsal yapıda merkez ülke, çevre ülke ve yarı çevre ülke olmak üzere üçe ayrılır (Yazıcı, 2016, s. 64).

Merkez ülkeler kapitalist dünya ekonomisinde güçlü ekonomi, yüksek teknoloji ve güçlü devlet yapısına sahip ülkelerdir. Sahip olduğu bu güçle çevre ülke ve yarı çevre ülkeler üzerinde iktisadi, siyasi ve hukuki anlamda egemen olan ülkelerdir. Çevre ülkeler ise istikrarsız devlet yapısı, zayıf ekonomisi ve düşük teknolojiye sahip ülkelerdir. Çevre ülkelerin sistemde en önemli yanı merkez ülke ve yarı çevre ülkelere önemli hammadde tedarikçisi iken aynı zamanda önemli pazar alanı sunmaktadır. Kuramın üçüncü sınıfsal mekanizması olan, merkez ve çevre ülkeler arasında köprü vazifesi gören, güç ve ekonomi bakımında merkez ülkeler kadar olmasa da çevre ülkelerden daha iyi konumda olan yarı çevre ülkelerdir. MDS Kuramı içerisinde kapitalizme dayalı bu üç sınıfsal yapı dışında aslında merkez ülke olup diğer merkez ülkeler içerisinde rekabette en iyi olan dünya ekonomi sistemi içerisinde en büyük egemen

güce sahip ülke vardır. Bu ülkeye hegomonik güç denilmektedir. Bu konuma sahip ülkeleri sırasıyla Hollanda, İngiltere ve günümüzde de Amerika Birleşik Devletleri oluşturmuştur (Wallerstein, 2004, s. 366).

MDS kuramı devletler üstü bir sistemi savunmaktadır. Bu sistem birbiriyle rekabet içinde olan güçlerden oluşmaktadır. Hatta şu şekilde söylenebilir ki, artık ekonomik güçler ulus devlet yapısından çıkıp sınırları aşarak devletler üstü bir yapılanmayı oluşturmuştur. Devletler bu yapılanma içerisinde rekabet eder hale gelmişlerdir (Arslan, 2011, s. 53). Dolayısıyla bu devletler üstü yapılanma sayesinde siyasi güçler daha büyük ekonomik yapılar oluşturmakla birlikte sınırları aşarak daha geniş pazar alanlarda da rekabet sağlar hale gelmişlerdir. Bundan ötürü de kuram bir dünya ekonomi sistemi olarak tanımlanmaktadır.

MDS kuramı, kapitalizme dayalı oluşturmuş olduğu devletler üstü bir dünya ekonomisini iş bölümü temelinde kurar. Kuram iş bölümünü; merkez, çevre ve yarı çevre şeklinde bölgelere bölerek üretimi gerçekleştirir. Uzmanlaşmaya dayalı bu üretim aynı zaman da eşitsiz bir yapı oluşturmaktadır (Özel, 1995, s. 12-17). Kuramın temel amacı olan sınırsız sermaye birikimi ile tekeli, bireyci ve rasyonel kapitalist ekonominin kuralları olduğu anlayışı çerçevesinde çevre ülkelerden sürekli rekabet halinde olan merkez ülkelere artı değer akımını gerçekleştirir. Bu durumda ülkeler arasında eşitsiz bir yapılanmayı oluşturur. MDS bu amacını ticaret üzerinden gerçekleştirmektedir.

1.1.2. Wallerstein Tarafından MDS Kuramının Fikri Yapıda Oluşturulması

MDS kuramı hakkında yapılan bu açıklamalardan bahsettikten sonra kuramın düşünce yapısı olarak nasıl meydana geldiği sorusuna da yanıt aranmalıdır. MDS 1970'lerde sosyolog Immanuel Wallerstein tarafından düşünce sistemi olarak ortaya atılmıştır. Kuramın oluşumunda Marks'ın sermaye kavramı, ECLA tarafından ortaya konan Bağımlılık Teorisi ve Annales Okulunun fikirleri etkili olmuştur. Ayrıca Sweezy ve Dobb'un feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine değindikleri görüşleri, Braudel'in toplumsal zaman kavramı ve Polanyi'nin ekonomik örgütlenme biçimi hakkındaki düşünceleri MDS'nin bir düşünce yapısı olarak ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Elmas, 2012, s. 134).

Wallerstein'nin öğrenim gördüğü Columbia Üniversitesindeki çalışmalarının, MDS kuramının oluşumunda önemli katkıları olmuştur. Wallerstein, 1947'de girdiği Columbia Üniversitesinde sosyoloji öğrenimi gördüğü dönemde, üniversitenin en aktif siyasi organizasyonu olan AVC'ye (American Veterans Committee) üye olmuştur. Yine 1951'de Uluslararası Gençlik Kongresi'ne üye olması ve Afrika ülkelerinin siyasi ortamında aktif rol

alan ve diplomatik temaslarda bulunan delegeler ile tanışması hem Afrika çalışmaları üzerine hem de MDS üzerine yaptığı çalışmaları etkilemiştir (Kaya, 2005, s. 9).

Columbia Üniversitesinde akademisyenliğe başladığı dönemde Afrika sömürgeciliği için gittiği Paris kentindeki çalışmaları da bu sürece katkı sağlamıştır. Eğitim için gittiği Paris'te Annales Okulu ile tanışması ve bu dönemde Afrika ile ilgili çalışmaları, MDS isimli kuramsal çalışmasına giden süreçte etkili olmuş ve belirli bir metodolojiyi benimsemesine yol açmıştır. Kuşkusuz Wallerstein'e göre Afrika gibi çevrede yer alan ülkeler, Avrupa gibi merkez ülkelerin kapitalist dünya ekonomisine dayalı kurulan sistemin devamını sağlamak için ve merkez ülkelerinin varlığının devamını sağlamada önemli bir kaynak olarak da görülmektedir (Gümüş, 2020, s. 169).

Wallerstein'in MDS kuramını oluşturma sürecinde, yaşamını, eğitimini ve akademik hayatını Amerika'da sürdürmesi, onun kuram açısından merkez ülkelerin ekonomilerini, hukuki, siyasi ve bürokratik yapılarını yakından görmesine ve kapitalist dünya ekonominin işlerliğini takip etmesine yardımcı olmuştur. Wallerstein'nin MDS kuramını oluşturma sürecindeki Afrika çalışmaları ise çevre ülkelerin ekonomik, siyasi, hukuki ve bürokratik yapılarını yakından görmesine olanak sağlamıştır. Böylece Wallerstein merkez ve çevre arasındaki ilişkiyi de bu süreç zarfında takip ederek sistemin ana hatlarını gözlemlemiştir.

Wallerstein'nin düşünce yapısında MDS perspektifinin olgunlaşmasında, Afrika çalışmaları kadar Amerikan toplumunun 1960'lı yıllarda içinden geçirdiği süreç ile o dönemde (1950-1960-1970'li yıllar) dünyadaki konjonktürel süreçte çalışmalarına yansımıştır (Williams, 2013, s. 207). Öyle ki ABD tarihinde olduğu kadar dünya tarihinde de konjonktürel koşulların çarpıcı bir biçimde dönüştüğü yıllardır 1950'li yıllar. Yeni bir dünya gücü ABD'nin dünyaya egemen olmaya başladığı; Bretton Woods Anlaşması (IMF-International Monetary Fund'un başlangıç aşamasıdır), NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı), Marshall Yardımları gibi ABD'nin öncülüğünü üstlendiği uluslararası anlaşmalar ve örgütlenmeler, 1950'lerle birlikte dünyada mevcut dengelerin yeniden düzenlendiği yeni bir sürecin başlangıç işaretleri olarak görülmüş. Ayrıca 1950'li yıllar ABD-SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) arasındaki çekişme bağlamında Soğuk Savaş'ın ortaya çıkışıdır (Kaya, 2016, s. 111-112). Dünyadaki mevcut dengelerin değiştiği, soğuk savaşın başladığı bu yıllar Wallerstein'nin çalışmalarının şekillenmesini belki de en büyük etkileyen süreçlerden biri olmuştur.

1950'lerde yenedünya düzeninin etkin gücü ABD, 1960'lı yıllara geldiğinde bir anlamda Amerikan rüyasından uyanan kitlelerin isyanlarıyla karşı karşıya kalmış. Vietnam Savaşı karışıklığı ve özellikle üniversite öğrencilerinin üniversite kampüslerindeki protestolarıyla karşılaşması, Wallerstein'in MDS ye bakış açısını değiştirmiş ve ona göre sistemin üçüncü krizi

olan 1968 devrimini doğurmuştur (Kaya, 2018, s. 52). 1968 protestoları kısa sürede alevlenip sönülmense de, Wallerstein'i büyük ölçüde etkilemiş ve MDS perspektifinin ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Özellikle bu dönemdeki soğuk savaşın da etkisiyle merkez ülkelerin ve hegomonik güç olan ABD'nin çevre ülkeleri bağımlı kılmak ve yeni pazar arayışlarına çıkmalarını yakından gözlemlemesi Wallerstein' in MDS kuramının oluşmasına katkı sağlamıştır. 1974'e gelindiğinde, Wallerstein artık MDS isimli kuramıyla sosyoloji alanında oldukça önemli bir isim haline gelmiştir.

Wallerstein ortaya koymuş olduğu MDS kuramının, Annales Okulu'nun tarihin kapılarını diğer disiplinlere açan yaklaşımını benimsemiş; tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, coğrafya ve iktisadî birbirinden ayırmadan, bütüncül bir perspektifle ortaya koymuştur. Aynı zamanda Wallerstein, önerdiği bu yeni paradigmayla, sosyolojinin tarihsel bir disiplini de içine katarak da incelenebileceğini ifade etmiştir. Bu yüzden Wallerstein bu düşüncesiyle kendisini her şeyden daha fazla “tarihsel sosyal bilimci” olarak görmektedir (Wallerstein, 2013, s. 11). Ayrıca MDS diğer düşünceler gibi da daha önceki bilgi yapıları ve eleştiriler üzerine kurulmuştur. Yani eski perspektife bir eleştiri olarak doğmuştur ve bilgi yapıları içinde yer almıştır (Wallerstein, 2011, s. 15-16).

Kuramın düşünce yapısı olarak meydana geliş süreci; sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimlerine bir katkı sağladığı açıklandıktan sonra kuramın modernleşme kuramı ile bağımlılık kuramı arasındaki ilişki ve farka da değinmek MDS'nin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. MDS çerçevesinde ele alınacak olan bu çalışmada öncelikle kuramsal çerçevenin iyi anlaşılması için Modernleşme ve Bağımlılık kuramları da ele alınmalıdır. MDS hem bağımlılık kuramı hem de modernleşme kuramı ile paralellik gösteren bir kuramdır. Lakin MDS'yi bu iki kuramdan ayırmak ve bu farkı ortaya koymak MDS'nin teori bağlamında anlaşılması için önemlidir. Bu farkı anlamak içinde Bağımlılık kuramı ve modernleşme kuramını kısaca tanımlamak ve MDS'yi bu kuramlardan farkını ortaya koymak gerekir.

1.1.3. Modernleşme Kuramı ve MDS Arasındaki İlişki

Modernleşme kuramı 12. ve 13. yüzyıllarda ortaya çıkan “bilgi patlamasıyla” ilgili bir süreç olarak adlandırılmaktadır. Bilgi patlamasıyla insanoğlu, çevresini daha kolay denetim altına almaya başlamıştır. “Bilgi patlamasıyla” birlikte Batılı toplumların geleneksel düşünce ve kurumlarla mücadele ettiği böylece modernleşmeye doğru bir adım attığı belirtilmektedir. Bilgi patlamasıyla birlikte ilerleyen süreçte bilgi patlaması yerini yavaş yavaş modernleşme bağlamında düşüncelere bırakmış ve bu düşüncelerde modernleşme kuramını doğurmuştur.

Anlaşıldığı üzere modernleşme kuramı bilgi patlamasının bir ürünü olarak görülmektedir (Black, 1989, s. 75).

Modernleşme, bir sürece işaret etmektedir. Daha önceki süreçlerden ayrı ve mekân olarak farklı coğrafyada ortaya çıkan yenileşme durumuna yönelik bir değişim sürecidir. Modernleşme, modern olmayan unsurların yerine artan bir biçimde modern unsurların getirilme sürecidir. Modern olmayan unsurların yerine modern unsurları getirme süreci Batı Avrupa ve Kuzey Amerika toplumlarının bir deneyimidir (Bernstein, 1992, s. 42-45).

Modernleşme kuramı gelişmişlik az gelişmişlik düşüncesine dayanarak toplumları “Modern” ve “geleneksel” gibi iki zıt kavram üzerine inşa etmiştir (Yazıcı, 2016, s. 17). Bu ayrımı bazı yazarlar gelişmiş ve azgelişmiş toplumlar ya da modern ve modern olmayanlar toplumlar diye de ayrıma tabi tutmuşlardır.

Modern toplumlar, rasyonel toplumlardır, bilimsel ve eşitlikçidir (Lockman, 2012, s. 205-206). Modern olanı benimseyen, ekonomik açıdan canlılığı, demokratik yönetim anlayışını ve laik düzeni temsil eden toplumlardır. İktisadi, siyasi ve devlet yapısı olarak toplumsal düzeni oldukça istikrarlıdır. Demokratik ve özgürlükçü hukuku kuralları ile yönetilen toplumlardır. Ayrıca modern toplumlar Batılılaşmış, üzerinden Şarklı kimliğini atmış, sanayileşmiş toplumlar (Yazıcı, 2016, s. 7).

Gelenekselci toplumlar ise rasyonel olmayan, eşitlikçi bir anlayışı benimsemeyen, duygu ve geleneksel bilgi ile hareket eden toplumlardır. Sanayileşme aşamasına geçememiş, iktisadi, siyasi ve devlet yapısı olarak toplumsal yapısı istikrarsızdır. Bu toplumlar çoğunlukla demokratik yönetim anlayışına sahip olmayan, demokratik, özgürlükçü ve laik hukuk kuralları ile yönetilmezler daha çok despotik yönetimi, kültürel öğelerin gelişmeyi engellediği bir dünyayı temsil ettiği anlayışı hâkim kılınmaya çalışılmaktadırlar. Ayrıca bu toplumlar şarklı kimliğini taşımaya devam eden bu kimliğinden kurtulmayı başaramamış toplumlardır (Yazıcı, 2016, s. 7). Gelenekselci toplumlar kuram açısından doğu ve batı dışındaki toplumlar olarak nitelendirilmektedir.

Modernleşme kuramının asıl hedefi ise Batı dışındaki, ister ilkel ister uygar olsun, toplumları geleneksel toplumlar olarak tanımlayarak modern oldukları kabul edilen Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’daki deneyimlerden oluşturulan modeller vasıtasıyla modern olmayan toplumların kültürel, ekonomik ve psikolojik açılardan modernleşmelerini sağlamaktır (Bernstein, 1992, s. 42-45).

Modernleşme kuramına göre Batı dışı toplumların, içsel yönden, modernleşmeye doğru gelişimini sağlayabilecek kurumlardan yoksundurlar. Bu nedenle değişim dışarıdan gelmek zorundadır. Yani Batı siyasi, iktisadi ve kültürel yönden geleneksel toplumlara nüfuz etmeli ki geleneksel toplumlar modernleşebilsinler. Bunu sağlayabilmek için de siyasi, ekonomik,

toplumsal ve teknik gelişmede en ileri/modernleşmesini tamamladığı varsayılan ülkelerin ortak özelliklerini belirleyerek Batı dışı toplumlara modernleşme/kalkınma yolunda bir model ortaya koymaya çalışsın. Oluşturulan bu modelle modernleşme kuramı, batı dışı toplumların modernleşebileceklerini savunur. Örneğin Batılı toplumların sınır komşuları Ruslar ve Türkler kendi ülkelerinde Batının doğrudan etkilerini denetleyebilecek kadar güçlü olmak ve bağımsızlıklarını korumak istiyorlarsa, Batılı yöntemleri kabul etmek zorundaydılar. Bu nedenle Osmanlı'da II. Mahmut yönetiminde modernleştirme etkin bir rol almıştır. Ordu ve bürokrasiyi modernleştirmek, kaleler ve resmi binalar yapmak, fabrikalar kurmak ve doğal kaynakları geliştirmek için Batı'dan uzmanlar ve teknik elemanlar kullanılarak modernleşme adımları atılmıştır (Black, 1989, s. 75-76). Hatta çalışmamızın ana temalarından biri olan Tanzimat Fermanının incelenmesi de o dönemde anayasal ve hukuki bağlamda modernleşmenin bir adımı olduğu da söylenebilir.

Modernleşme kuramına eleştiri ise şu şekilde açıklanmıştır. Modernleşme kuramı ötekini anlama amacı olmaması nedeniyle kendi içinde bütünsel olamamıştır. Meseleye sadece Modernleşmiş ülkeler açısından bakılmıştır. Doğu ve batı dışı toplumları ile üçüncü dünya ülkelerinin içinde bulundukları azgelişmişlik durumunun nedenlerine cevap aramaktan ziyade daha çok bu ülkelerin nasıl modernleşebilecekleri sorusu çerçevesinde hareket etmişlerdir. Bu çözümün sadece modern toplumlardan model alınmasıyla sağlanacağı düşüncesi modernleşme kuramının önemli bir eksikliği olarak ortaya çıkmıştır (Mouzelis, 1979, s. 358-366).

Modernleşme kuramını kısaca tanımladıktan sonra çalışma açısından asıl meselenin MDS ile modernleşme kuramı arasında ki farkın ortaya çıkarılması gerekir. Bu durum ise şu şekilde açıklanabilir; Wallerstein'e göre, modernleşme kuramında *“eğer diğer toplumlar ekonomik anlamda “kalkınarak evrensel modernleşme” yolunda ilerlemek (Wallerstein, 1996, s. 43) istiyorlarsa”* bu ülkelerin gelişmiş ülkelerin yakalamış olduğu verimlilik seviyesini yakalamaları gerektiği ifade etmektedir. Lakin bunu açıklamada modernleşme kuramı yetersiz kalmaktadır. Çünkü modernleşme kuramı toplumsal bağlamda olaylara bakmaktadır. Ekonomik açıdan bu durumu açıklaması yetersizdir. İşte tam bu konuda Wallerstein'nin geliştirmiş olduğu MDS bu sorulara yanıt arayabilmektedir. Bundan dolayı şunu söylemek gerekir ki toplumların ekonomik, siyasi, kültürel, eğitim ve sosyal ölçütlerini, modernleşme kuramı toplumsal düzeyde incelerken MDS kapitalist ekonomik ölçütü de içine alarak incelemektedir.

Modernleşme Kuramı ile MDS arasında ki farka şu cümlelerde eklenmelidir ki arasında ki fark daha iyi anlaşılsın. Devletlerarasındaki ilişkilerin Modernleşmenin belirttiği gibi gelişmişlik az gelişmişlik ilişkisi üzerinden gerçekleşmediği 16. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan Dünya ekonomi sistemi çerçevesinde geliştiğidir.

Modernleşme kuramını tanımlayıp MDS arasındaki farka değindikten sonra birde kuramın Bağımlılık kuramı ile arasındaki ilişkiye değinilelim;

1.1.4. Bağımlılık Kuramı ve MDS Arasındaki İlişki

1960'lı yıllarda Latin Amerika'da ortaya çıkan Bağımlılık Kuramı, MDS'nin üzerine inşa ettiği kuramlardan biridir (Oktik, 2016, s. 4). “Bağımlılık” kavramı devletlerarası ekonomik ilişkiler bağlamında şu şekilde tanımlanabilir. Bazı ülkelerin büyüme ve gelişmeleri, diğer bazı ülkelerin büyüme ve gelişmelerine bağlı olmasına, onlar tarafından kısıtlanması durumuna bağımlılık denir. Dünya ticaret sistemi çerçevesinde gerçekleşen karşılıklı bağımlılık ilişkilerinde, özerk olarak büyüyen ülkeler merkez ülke olarak tabir edilirken, büyüme gelişmeleri merkez ülkelerdeki büyüme ve gelişmeye bağlı olan ülkeler de çevre ülke olarak tabir edilmektedir. Merkez ülke ile çevre ülke arasındaki ortaya çıkan bu ilişkiye de bağımlılık ilişkisi denmektedir (Santos, 1975, s. 38).

Merkez ekonomilere göre çevre ekonomileri her ne kadar bir devlet sınırları içerisinde oldukları için ulusal ekonomiler olarak tanımlansa da, bu ekonomiler dünyadaki meta, sermaye ve işgücü pazarına bağımlı bir konumdadırlar. Ortaya çıkan bağımlılık durumu bir yanda merkez ülke ekonomileri, diğer yanda çevre ülke ekonomileriyle birlikte eşit olmayan bir yapı oluşturmaktadırlar (Yazıcı, 2016, s. 21).

Bağımlılık kuramının temel amacı Modernleşme kuramını eleştirerek çevre ülkeler ile merkez ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkisini ortaya koymaktır. Bağımlılık Teorisi, ekonomik emperyalizm, MDS ifadesiyle kapitalist dünya ekonomisini kavramını her daim referans alır. Bu prensibe göre günümüzde merkez ülkeler tarafından çevre ülkelere yapılan yardımların asıl amacı, çevre ülkelerin merkez ülkelere bağımlı kılınmasıdır. Lakin MDS bu ilişkinin amacı rekabet halindeki merkez ülkelerin yeni pazarlar (çevre ülkeler) oluşturarak merkez ülkeler arasında rekabetteki güç ve hâkimiyeti korumak ve yarı çevre ülkeler ile çevre ülkelerin merkez ülke konumuna çıkmasına imkân vermemektir. Bağımlılık Kuramına göre bazı ülkelerin ekonomileri diğer bazı ülkelerin kalkınma ve büyümesine bağlıdır. Böyle bir şarta bağlanan bağımlılık ilişkisi, çevre ülkelerin geri kalmasına ve merkez ülkeler tarafından sömürülmesine sebep olur. Aynı zaman da kurama göre Üçüncü dünya ülkeleri diye tabir edilen çevre ülkeler, gelişmiş yani merkez ülkelerle olan bağımlılık ilişkisini sonlandırmadıkları sürece, merkez ülke konumuna yükselemeyeceklerdir (Oktik, 2016, s. 4).

MDS ise böyle bir ilişkiyi reddeder. MDS Kuramına göre merkez ülke ile çevre ülke arasındaki ilişki çevre ülkeden artı değerın merkez ülkeye aktarılması ile olur. Bu ilişki bir zorunluluğa bağlı değildir. Sistemin çarklarının işlemesi için bir zorunluluktur ve sisteme göre

bazı zamanlar çevre ülkeler yarı çevre ve çevre ülke konumuna yükselebilirken bazı zamanlarda merkez ülkeler çevre ülke konumuna yerleşebilmektedir ama sistemin işlerliği her daim devam etmektedir.

Modernleşme Kuramının aksine Bağımlılık Kuramına göre “gelişme” kavramı tüm uluslar açısından aynı anlamı ifade etmemektedir. Bağımlılık kuramına göre gelişme kavramından söz edebilmek ve bu kavrama ulaşabilmek için sadece ve sadece batılı gelişmiş ulusları örnek almak gerekir. Batılı gelişmiş merkez ülkeler dışında kalan dünyadaki diğer ülkeler için bir “gelişme” varlığından söz etmek kurama göre mümkün değildir. Özellikle merkez-çevre ilişkisi bağlamında değerlendirilen bağımlılık kuramına göre “gelişme” kavramı batılı merkez ülkeleri oluştururken, çevre ülkeler için azgelişmişliğin bir üstündeki gelişmeden söz etmek gerekir. Bağımlılık kuramına göre bağımlılık ve kutuplaşma esas olan prensibidir. Batılı merkez ülkelerin gelişmesi, yalnızca üçüncü dünya ülkesi olan çevre ülkeler ile kurdukları bağımlılık ilişkisi ile var olmaktadır. Batılı merkez ülkelerin gelişmesi, çevre ülkelerin kendilerine bağımlı kılınması yolu ile gerçekleşmektedir (Âmin, 2003, s. 122-124).

Bağımlılık Kuramına göre Merkez ve çevre ülkeler için gelişme kavramı farklı yollarla mümkün olmaktadır. Merkez ülkeler çevre ülkeler ile kurdukları bağımlılık ve kapitalist dünya ekonomisine dayalı sömürü ilişkisi ile gelişme gösterebilirken, çevre ülkelerin gelişmesi, merkez ülkeleri taklit ederek az gelişmişliğin ilerlemesi olarak anlaşılmaktadır. Bundan ötürü bağımlılık kuramına göre herhangi bir çevre ülkenin gelişip merkez ülke konumuna yerleşme şansı yoktur. Çünkü çevre ülkeler kendi istekleri ve kendilerinden kaynaklı nedenlerden dolayı değil, bağımlılık ilişkisi dolayısıyla bulunmuş oldukları mevcut konuma sahiptirler (Oktik, 2016, s. 3).

Bağımlılık teorisinin temel yapı taşı olan kutuplaşma yaklaşımı, Wallerstein’ in MDS kuramı bağlamında da kendini göstermiştir. Ancak Immanuel Wallerstein’ in açıklaması ikili bir kutuplaşmadan öte, üçlü bir kutuplaşmayı ortaya koyar. Wallerstein’e göre kapitalist dünya ekonomisi, 16. yüzyıldan itibaren üç ayrı coğrafya üzerinde kutuplaşmaya gitmiştir. Bunlar Merkez ülke, çevre ülke ve yarı çevre ülke olarak tanımlanmaktadır. Yani MDS Kuramı bağımlılık kuramında olduğu gibi sadece merkez ülke ile çevre ülke arasındaki ilişkiyi temel almaz. Bu ilişki döngüsüne yarı çevre ülkeyi de katar (Frank, 2003, s. 385).

Bağımlılık teorisinin en çok eleştirildiği alan; teoriyi, ekonomik bağlamda gereğinden fazla ele alınmasıdır. Devletlerarası güç dengesini açıklamaya çalışan bağımlılık teorisinde gerçekten de ekonomik faktörler önemli yer tutmaktadır. Ancak yaklaşım açısından bir ekonomik determinizm anlayışından söz etmek mümkün değildir. MDS ise sosyolojik, ekonomik ve kültürel değişkenlerle açıklama yapar (Oktik, 2016, s. 12).

MDS Nedir, MDS düşünce sistemi olarak nasıl şekillenmiştir ve bilgi yapılanmasına katkısı nedir. MDS'nin Modernleşme Kuramı ile Bağımlılık Kuramı arasındaki farkı nedir sorulara yanıt arandıktan sonra dünyada oluşturulan her sistemin başı ve sonu olduğu gibi MDS'nin de bir başlangıcı ve bir sonu vardır. İşte kuramın başlangıcından henüz sonlanmamış bitişine kadar geçen tarihsel sürece de değinmek, çalışmanın bütünlüğünün daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı için değerlendirmek gerekir.

1.2. MODERN DÜNYA SİSTEMİ'NİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Wallerstein' in MDS kuramının başlangıcını 16. Yüzyıldan itibaren başlatmaktadır. Wallerstein'e göre kuram işlerliğini her yüzyıl ilerleterek günümüzde de yani 21. yüzyılda da genişlemeye devam ettiğini lakin artık genişleyebileceği alan kalmadığını ifade ederek her sistemin bir bitişi olduğu gibi bu sisteminin de bir gün sonlanacağını belirtmiştir (Arslan, 2011, s. 4).

Wallerstein MDS'yi tarihsel olarak üç dönüm noktasına ayırmaktadır. Bu üç dönüm noktasına baktığımızda: Birincisi MDS kuramının kapitalist bir dünya ekonomisi olarak doğduğu 16. Yüzyıl. İkincisi merkezci liberalizmin hâkimiyet kurduğu; jeokültürü açıklayan, tüm dünyayı etkisi altına alan 1789 Fransız Devrimi. Üçüncüsü ise MDS'nin sona ereceğinin sinyallerini veren ve kapitalist dünya ekonomisini ayakta tutan merkezci liberal jeokültürü temsil eden 1968 tarihli Dünya Devrimidir (Wallerstein, 2011, s. 10).

Birinci dönüm noktası olarak kabul edilen kapitalist dünya ekonomisinin doğduğu 16 yüzyıl, Avrupa merkezli, dünya sistemi kuramının başlangıcını teşkil eden 1450–1640 yılları kapsamaktadır. Bu dönemde öne çıkan feodalizm “nüfusu ve üretim oranları yavaş yavaş artan ekonomik merkezler serisi “olarak tanımlanır (Wallerstein, 2002, s. 35). Bu dönemde sermayeden elde edilen artı değer; soyluluk statüsüne sahip, hukuki ve siyasi mekanizmayı idare eden derebeylere aktarılmaktadır. Ancak artı değer para değil maldır. Bu yüzden artı değer büyük bir kısmı mal cinsinden satılmaktadır. Bu durumda feodal dönemde tüccar sınıfı ve ticaret kavramları ortaya çıkmıştır (Elmas, 2012, s. 156).

16. yüzyılda dünya-ekonomisi birincil ürün ticaretinden oluşmaktadır. Çevre köle ve serf, yarı-çevre kiracı ve çiftçi, merkez ise ücretli işçi biçiminde emek örgütlenmesinden meydana gelir. Çevrenin ekonomik faaliyetleri, tarım ve madencilik gibi işgücü, sömürsüne dayalı ve artı-değeri merkez ülkelere aktarmak üzere kullanılan yatırım alanlarını teşkil etmektedir. Yarı-çevrede ortakçı çiftçilik biçiminde örgütlenmiş bir işgücü mevcuttur. Pazarın gerekleri ve merkez ihtiyacı için tahıl yarı-çevre ürünü olmuş ve yarı-çevre ekonomileri bu dönemde tarımda faaliyet göstermişlerdir. Merkez ise şehirlerdeki küçük ve orta ölçekli

endüstriyel alanda faaliyet gösteren sanayi kuruluşları bünyesinde çalışan ücretli işçilerdir (Elmas, 2012, s. 156-157). 15 ve 16 Yüzyılda emek örgütlenmesi bu şekilde iken Wallerstein bu dönemde üretim sistemini şu şekilde tanımlar, ülke sınırları içerisinde pazar ticareti kapsamında gelişimi ele alır ve satış için yüksek kârı sağlamak üzere Pazar ticaretine dönük üretimi vurgular (Elmas, 2012, s. 137).

Wallerstein' in MDS kuramına göre oluşturmuş olduğu iş bölümü yani merkez, çevre ve yarı çevre bu dönemde şu şekilde gösterilebilir. Merkezi yapıyı soylular, derebeyleri yarı çevreyi küçük çiftçiler, çevreyi de köleler ve serfler oluşturmaktadır. Bu dönemde artı değer toprak sahiplerine yani derebeylere aktarılmaktadır. Aslında denilmektedir ki feodal yapıda ticaret içindeki pazar ticareti boyutunda gelişmekte ve kapitalizm bu dönemde ortaya çıkmakta. Walerstein'in dönüm noktalarından birini bu zamana denk getirmesi şu şekilde açıklanabilir; iç pazar ticareti boyutundaki ticaret sınırları aşarak krallıklar imparatorluklar arasındaki bir dış ticarete evrilmiştir. Yani dış ticarete geçilmiş ve yeni yerlerin keşfedilmesiyle de 15 ve 16. yüzyılda feodal yapıdaki kapitalist düzen kapitalist dünya ekonomisine evrilmeye başlamıştır. Bu yüzden Wallerstein MDS kuramının birinci dönüm noktasını bu yüzyıllara dayandırmasının nedeni bu yüzdendir.

Wallerstein'e göre ikinci dönüm noktası 18. Yüzyılda gerçekleşen 1789 Fransız Devrimidir. Fransız İhtilali gerçekleşmeden önce Kapitalist dünya ekonomisi yaklaşık 200 yıllık bir geçmişi vardı. Sonsuz sermaye birikimi, üretimi teşvik ediyor, üretimin yapılması da teknolojik değişimi beraberinde getiriyordu. Böylece ulusların mevcut sınırları coğrafi, psikolojik, kültürel ve entelektüel olarak sürekli genişleyerek bir dünya ekonomisi haline geliyordu. MDS açısından Fransız devrimi iki düşünceyi ortaya çıkardı. Bunlardan birincisi politik değişimin gerçekleşebileceği ki ilerleyen zamanda imparatorluklar yıkılarak yerlerine demokratik, egemen ulus devletlerin kurulması bu durumu izah etmektedir. İkinci düşünce ise egemenliğin bir monark, oligart da ya da yasa yapıcı bir mecliste olmadığı, egemenliğin tek sahibi olan yegâne güçte yani halkta olduğuydu (Wallerstein, 2011, s. 17-19).

Fransız devrimiyle birlikte 200 yıllık kapitalist deneyim artık egemenlik yetkisini monarktan ulusa dayandırarak kapitalizmi üretim sürecinin dışında devlet yapılanmaları, demokrasi, hukuk, adalet ve siyaset alanında dönüşüme uğratarak kendine yeni meşru yollar aramaya başladı. Bunlardan ilki egemenliği halka vermesi ikincisi ise ilerleyen yüzyıllarda ulus devletler oluşturmak oldu. Milliyetçilik akımının da öne sürülmesiyle siyasi anlamda, yeni pazarların arayışı ile ekonomik anlamda da dünya imparatorlukları yıkılarak dünya ekonomisi sistemi oluşturuldu. Böylece dünya ekonomisi sistemin bir parçası olan ulus devletler ilerleyen yüzyıllar boyunca tek tek oluşturulmaya başlandı. Sermeyenin sınırsız üretimi için yeni alanlar

oluşturularak artı değer merkez ülkelere aktarıldı. Böylece Wallerstein' in MDS içerisinde Fransız Devrimini ikinci dönüm noktası olarak kabul etmesinin nedenini, Fransız devrimiyle ortaya çıkan milliyetçilik akımının imparatorlukları yıkıp ulus devletlerin kurulmasını sağlamasıyla dünya imparatorluklarının yerine dünya ekonomilerinin oluşması ile açıklanabilir.

MDS Kuramının dönüm noktalarından biri ve sonuncusu 1968 dünya devrimidir. Fransız İhtilalinin ardından oluşan dünya ekonomileri sanayi inkılabı ve teknolojinin de ilerlemesiyle sürekli yeni pazarlar oluşturularak kapitalist dünya ekonomisi dış ticaret üzerinden dünyanın farklı bölgelerine aktarılmıştır. Ama bu genişlemenin de bir sonu olacaktır. İşte Wallerstein'e göre ikinci dünya savaşından sonra dünya ekonomi sisteminin yeni hegomonik gücü haline gelen ABD 1960'larda sistemin yıkılışına zemin hazırlayan bir kriz sürecine girmiştir. Bu kriz MDS'nin kuramının üçüncü dönüm noktası olan 1968 Dünya Devrimidir. Wallerstein'e göre bu devrim sistemin sonunun başlangıcı olmuştur.

1968 Dünya Devrimi 1960'lardaki Yurttaşlık Hakları Hareketi ve savaş karşıtı hareketlerin atmosferinde öğrenim gören üniversite öğrencileri toplumsal değişim konusunda farklı bir bilinç ve eleştirel duruş geliştirdikleri bir krizdir (Kaya, 2018, s. 55). Bu kriz dünyada sınırları olmayan, dur denilemeyen veyahut sınırlanamayan kapitalist dünya ekonomik düzenin artık dur denilebileceğini gösteren toplumsal bir harekettir.

Krizin izlerini takip etmek bakımından 1945-1990 arası önemlidir. Bu dönemde MDS en muazzam genişlemeye ulaşmış olsa da 1990'lı yıllarla birlikte kapitalist dünya-ekonomi politik belirsizlikler ve entelektüel bulanıklar yaşamaya başlamıştır. Özellikle soğuk savaş, toplumda oluşan yeni gruplar, uluslararası hukuk ve insan hakları 1945-1990 arası yaşanan genişlemeyi artık yavaşlamaya itmiştir (Kaya, 2018, s. 59).

1968 toplumsal hareketleri, ABD hegemonyasının çözülmeye başlayışının ilk görünür adımı, tarihsel olarak da sistemin sonunun geldiğinin ilk işareti olmuştur (Wallerstein, 2001, s. 37-42). Böylece Wallerstein MDS'nin üçüncü dönüm noktası olarak kabul ettiği 1968 dünya devrimi ile sistemin yok oluşunun başlangıcı ve 20 ile 21 yüzyılın başlarında genişleyen sistemin yavaşlamaya evirildiği noktadır.

MDS'nin dönüm noktalarını aktardıktan sonra bir de MDS'nin tüm dünyaya yayılma sürecine bakılması sistemin tarihi bağlamda anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Wallerstein MDS'nin yayılma sürecini dört farklı evrede inceler. Birinci evre, kapitalist dünya ekonomisinin başlangıcını izleyen 1450-1640 yıllarıdır (Wallerstein, 2006, s. 28). Batı Avrupa'da MDS ortaya çıkmadan önce, ilk olarak 11. ve 16. yüzyıllar arasında Kuzey İtalya'da ortaya çıkmıştır. Kuzey İtalya'da kent devletlerinin aralarında oluşan güçler dengesi ve rekabet ortamı, modern devletlerarası sistemin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. İtalya kent devletleri

arasındaki Akdeniz ticareti üzerindeki güç mücadelesi ve rekabet, Venedik'in hâkimiyeti ile sonuçlanmıştır. Bu güç mücadelesindeki kent devletlerinden biri olan Cenevizliler, İspanya ve Portekiz Krallıklarını da bu rekabete dâhil etmeleriyle birlikte beraberinde gelen coğrafi keşifler sonucunda Amerika Kıtası keşfedilerek güçler dengesi ve rekabet ortamı Akdeniz'den Atlantik okyanusuna taşınmış ve MDS'nin yayılma süreci başlamıştır (Arrighi, 2000, s. 60). Ardından Hint okyanusu pazarlarının keşfiyle beraber 16. yüzyılın ilk yarısında Amerika Kıtasında keşfedilen Amerika'nın gümüşü sayesinde Batı Avrupa, gümüş karşılığında Asya Hint Okyanusu pazarlarından artık ürünü ithal ederek kendisine yer edinmiş ve daha sonrasında sömürü altına aldığı bu pazarlarda egemenlik kurarak yayılmaya devam etmiştir (Yazıcı, 2016, s. 62).

Böylelikle MDS'nin yayılma evresi Akdeniz'deki kent devletleri (İtalya, Cenevizliler, İspanya ve Portekiz) arasında güç mücadelesi ve rekabet ile başlamış. Akabinde 16 yüzyılda keşfedilen Hint okyanusu pazarları ile Amerikan Kıtasının keşfi ile dünyaya yayılma süreci başlamıştır.

Yayılma sürecinin İkinci evresini 1640–1815 yıllar oluşturmaktadır. Bu evrede sistem rayına oturmuş ve güçlenerek devam etmiştir (Wallerstein, 2006, s. 28). Wallerstein kapitalist dünya-ekonomisinde tarihi süreç içerisinde Kuzey İtalya ve Portekiz'den sonra ikinci önemli ülke olarak Hollanda'yı görmektedir. Bu dönemde coğrafi keşifler, Hint pazarları ve Amerika kıtasının keşfi ve dış ticarete yönelik yapılan faaliyetlerin artması nedeniyle Avrupa yani merkez ülkeler zenginleşmiştir. Politik açılarından ise İspanya, İngiltere ve Hollanda arasında ticarete bağlı rekabet yaşanmaktadır. Bu rekabetten avantajlı olarak çıkan ülke ise Hollanda olmuştur. Hollanda, dünya üzerindeki baharat ticaretini ele geçirerek sistem içerisinde ilk hegomonik güç olmuştur. Böylece Hollanda önce Avrupa'nın sonra tüm dünya ticaretinin merkezi haline gelmiştir (Wallerstein, 2002, s. 229).

Üçüncü evre ise 1815–1917 yıllarını kapsamaktadır. Kapitalist Dünya ekonomisinin, sanayi devrimi ve Fransız ihtilali ile küresel bir dönüşüme evrilmesini sağlayan modern sanayileşme teknolojik dönüşümü temsil etmektedir (Wallerstein, 2006, s. 28). Bu dönemde dünya ekonomisinin hegomonik gücü İngiltere'ye geçmiştir. Böylece 16. yüzyılda Kuzey İtalya'da ortaya çıkan kapitalist dünya-ekonomi 18. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan alt kıtasına yayılmışken, 19. Yüzyılda İngiltere ve Fransa arasındaki ticarete dayalı rekabet İngiltere'nin hâkimiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu dönemde kapitalist dünya ekonomisi Osmanlı İmparatorluğu, Rus imparatorluğu ve Batı Afrika'nın dâhil olmasıyla daha da genişlemiştir (Wallerstein, 2011, s. 143-156).

İngiltere merkezli MDS bu dönemde sanayileşmenin başlaması ve teknolojinin gelişmesiyle Avrupa dışında dünyanın çeşitli bölgelerinde de yayılmasına güzel bir örnek verebilirsek o da çalışmayla uyumlu olan Osmanlı İmparatorluğudur (Yazıcı, 2016, s. 60). Yazıcının alıntısıyla bu örnek şu şekilde açıklanmıştır;

Osmanlı Devleti ile merkez ülkeler arasında başlayan mücadeleyi Mısır yönetimi, özellikle hegomonik güç mücadelesinde öne çıkan İngiltere ve Fransa arasındaki rekabeti, iyi değerlendirerek Osmanlı devletinden kopma ve bağımsız bir devlet inşa etme çabasına girmiştir. Fakat kendi çabası olan bağımsız devlet olma süreci, merkez ülkelerin müdahaleleri ile bağımlı bir çevre ülke olma şeklinde bir dönüşüm geçirtilerek Osmanlı İmparatorluğundan koparılmıştır.

Böylece 16. yüzyılda ortaya çıkan MDS 19. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye dek Batı Avrupa'dan “çoğu kez dünyanın diğer kısımlarının fethedilmesi sonucunda” dünya çapında yayıldığı ve dünyanın tamamına yakınına içeren bir sistem haline geldiği görülmekte ve yaşanan bu süreci bir dünya sistemi içerisinde ele almaktadır (Wallerstein, 1996, s. 27).

MDS kuramının yayılma sürecinin son evresi olan Dördüncü evre ise Kapitalist dünya ekonomisinin dünya devletleriyle bütünleşmesi ve güçlenmesi teşkil eden 1917'den günümüze kadar uzanan süreçten oluşmaktadır (Wallerstein, 2006, s. 28). İngiltere merkezli kapitalist dünya ekonomisi bu süreç içerisinde 20. YY. da Batı Avrupa ülkeleri arasında meydana gelen savaşlar sonucu yerini ABD merkezli kapitalist dünya ekonomisine bırakmıştır. ABD merkezli MDS ise batı dışı bölgeleri sömürü alanı değil, toplumsal ekonomik ilişkilerin paydaşları haline getirmiştir. Böylece MDS başta ekonomik olmak üzere siyasi, kültürel, sosyal alanlarda ortak paydaşlara ihtiyaç duyması MDS'ni bir dünya sistemine evrilmesini sağlamıştır (Wallerstein, 2011, s. 28).

MDS kuramının yayılma sürecini dört evrede inceledikten sonra sistemin yayılma sürecinin yavaşladığı ve Wallerstein'e göre sona erme evresine girdiği belirtilmektedir. 1945 sonrasında Avrupa karşısında sabit sermayesi zarara uğramayan, birinci dünya savaşından etkilenmeyen, üretim kapasitesi ve verimliliği sürekli artan Amerika, kapitalist dünya ekonomisinin 21. Yüzyılda hegomonik gücü olmuştur (Elmas, 2012, s. 152). 1967-1973 ise Amerika hegemonyasının dönüm noktasıdır. 1968 deki toplumsal hareketler ABD'nin kapitalist dünya ekonomisinde hegomonik gücünü kırarken sonrasında 1973'de yaşanan OPEC krizi kâr oranlarını düşürerek dünyada ekonomik krize neden olmuş ve Amerika'nın hegomonik gücünü ciddi manada zayıflatmıştır. Kısaca para sisteminde yaşanan sorunlar, OPEC petrol krizi gibi ekonomik bağlamda yaşanan sorunlarla beraber 1968 devrimi, Vietnam savaşı, ABD-Sovyet Rusya arasındaki soğuk savaş gibi gerçekleşen toplumsal ve siyasi sorunlar dünya ticaretinde talebi azaltmış. Amerika temelli çok uluslu firmaların kârlarında da önemli düşüşlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Hegomonik güç Amerika'yı zor duruma sokmuştur.

Akabinde 1980'ler de SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)'nin çökmesi ile şiddetlenen durgunluk dönemi ve 1990-1991 Körfez savaşı ABD merkezli dünya ekonomisinin düşüşünü beraberinde getirerek kapitalist dünya ekonomisi büyük darbeler alarak sistemin artık devam edemeyeceğini göstermiştir (Elmas, 2012, s. 153).

Böylece 19. yüzyılın sonunda kapitalist dünya-ekonomisi dünyanın neredeyse tamamını çevreleştirmişken artık II. Dünya savaşından sonra kuramın yayılabileceği sistem dışı bir alan kalmamıştır. Artık günümüzde sistem içerisindeki Kapitalist süreçlerin küresel bir gerçeklik halini alıp özünü kaybettiği, sistemin hem coğrafî olarak hem de içsel olarak genişleyebileceği yani metalaştırabileceği bir alanın kalmadığı anlaşılmıştır (Demir, 2017, s. 21).

Kuramın geleceği konusundaki öngörüler ise Wallerstein tarafından iki olasılık şeklinde belirtilmektedir. Birinci olasılık, kapitalist dünya sisteminin dünyadaki egemenliğinin devam edeceğidir (Elmas, 2012, s. 153-154). İkinci olasılık ise sistemin bir sonraki büyük iktisadi krizden çıkışının imkânsız olup yok olma olasılığıdır. Çünkü artık iktisadi krizden çıkışı sağlayacak ne coğrafî ne de içsel bir genişleme imkânı kalmamıştır. Sonuç ise sistemin yıkılışının öngörülmesidir. Wallerstein de kapitalist dünya sisteminin artık yıkılmak üzere olduğunu ifade ederek ikinci olasılığı desteklemektedir (Demir, 2017, s. 21-23). Buna rağmen bu yaklaşıma, dünya ekonomisindeki süreklilik ve dönüşümlerin kavranmasında, analize konu olan aktörlerin tarihselleştirilmesinde önemli araçlar sağlayabilecek ve disiplinler arası etkileşimi mümkün kılan analiz araçlarına sahip bir yaklaşımdan biri olmuştur (Kozal, 2020, s. 101).

1.3. MODERN DÜNYA SİSTEMİ'NİN ÖZELLİKLERİ

MDS tarihsel sürecini tanımladıktan sonra kuramın daha iyi anlaşılıp, Tanzimat Fermanı ile bağdaştırılması için kuramın özelliklerine değinilmelidir. İlk olarak Wallerstein' in de ifade ettiği gibi MDS kuramı, kapitalist ekonomik temele dayanan bir dünya ekonomisidir (Arslan, 2011, s. 54). MDS kuramı sonsuz sermaye biriktirme amacıyla hareket eden bir sistemdir. Bu dünya sistemi Avrupa'dan başlayıp yüzyıllar içinde genişleyerek dünyanın diğer bölgelerini de sırasıyla kendi içerisinde oluşturduğu iş bölümü içine dâhil etmiştir (Wallerstein, 2000, s. 44-45). Bu iş bölümü sistem içerisinde merkez ve çevre ülke ayrımı gözetilerek Avrupa, Hint Pazarları, Rusya, Orta Doğu, Uzak Doğu ve Afrika'yı da içine alan ve birbiriyle entegre olacak şekilde küresel bir ekonomik sistem haline gelmiştir.

MDS, kapitalizmin temelidir (Yazıcı, 2016, s. 64). Dünya sistemi kavramı, Avrupa’da ortaya çıkan kapitalist sistemin bünyesinde iktisadi ve ticari sömürgeyi tanımlayan Marksist gelenekten etkilenecek oluşturulmuş bir dünya sistemidir. Wallerstein’in tanımlamasına göre, kapitalist dünya ekonomisi, sonsuz sermaye birikimini amaç edinen tarihsel, siyasal, sosyal ve toplumsal bir “sistem” dir (Elmas, 2012, s. 136-155). Kurama göre 21 yüzyıl da devlet sınırları çerçevesi içerisinde sınıfların varlığı yok sayılmaktadır. Ancak sınıf dünya ekonomisinin içinde varlığını göstermektedir. Dünya kapitalist sistemi, merkezi egemen yapılar ile baskı altında çevre yapılardan meydana gelen dünya kapitalist sistemi eşitsiz bir yapı oluşturarak merkez ile çevre olmak üzere sınıflı bir yapı oluşturmaktadır (Yazıcı, 2016, s. 64).

Wallerstein’e göre MDS, sosyal bir sistemdir, sınırları, kendine has örgüt yapısı, üye grupları, meşruiyet kuralları vardır (Wallerstein, 2002, s. 361). MDS tek bir dünya kültürünü benimseyen bir sistemdir. Wallerstein, kültürün tek tipleşmesini ekonomik ve siyasal temelli dünya sisteminden ayırmaz onun bir parçası olarak görür. Kültür ile ilgili analiz ve düşüncelerini kapitalist dünya sistemine dayandırır. MDS her alanda tek dünyaya yönelen bir tezdır. Zamanla etkinlik alanı genişlemiş gruplar; yavaş yavaş birleşmiş, bilim ve teknolojinin de desteğiyle tek bir ekonomik ve kültürel dünyaya doğru yönelerek sistemin bir parçası haline gelmiştir. MDS içerisinde kültür, tek bir insan toplumuna ve kaçınılmaz olarak tek bir dünya kültürüne evrilmiştir (Avcıoğlu, 2014, s. 106). Tek bir dünya kültürüne ulaşmaya çalışan MDS’nin bu düşüncesinin arka planında Fransız devrimiyle gerçekleşen kültürel dönüşüm ve modernleşme (batılılaşma) düşüncesidir. Sistem içerisindeki bu kültürel gelişme ve zihinsel dönüşüm aslında kapitalist zihniyetin kültürel ve siyasal alana etkisiydi ve aynı zamanda sistemdeki jeo-kültürün arka planını oluşturmaktaydı.

MDS kuramının kültürel boyutu Fransız Devriminde saklıydı. Fransız devrimi ve akabinde ortaya çıkan muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizm gibi siyasi akımlar aynı zamanda sistem içerisindeki siyasi kültürü sağlamlaştırdı. Muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizm gibi siyasi akımlar Fransız devriminin sosyo-kültürel değerleriyle bütünleşerek aşırı üretmeyi ve büyümeyi amaçlıyordu (Avcıoğlu, 2014, s. 104). Böylece Fransız devrimi tek bir ideolojiyi tek bir kültürü ve tek bir siyasi ideolojiyi benimseyen düşüncelerin ön ayağı olmuş ve bu düşüncelerin yayılmasıyla dünyadaki ulus devletler ve gruplar aşırı üretim ve kalkınma ile tüketimi teşvik etmiş bu durumda kapitalist dünya ekonomisini geliştirmiş ve bir dünya sistemi haline getirmiştir. Özetle söylenilebilir ki MDS kuramı, kültürün de dâhil olduğu bir dünya sisteminde tüm ulusları veya bölgeleri bu sosyo-kültürel sisteme dâhil etmek, her birini aynı biçimsel özellikleri paylaşır hale getirmek ve kolay değişebilen sınırların oturmasını sağlamayı hedeflemektedir (Wallerstein, 1998, s. 123-129). Dolayısıyla 21.yy’da oluşan ulusal

kimlik ve kültürler, marjinal gruplar, liberal üretim ve toplum anlayışı, MDS kuramının bir parçasıdır.

Bunun yanında tek bir dünya kültürünü benimseyen MDS kuramının bir başka boyutta da sosyo-kültürü, hegomonik gücü elinde bulunduran Batı Avrupa ve ABD gibi merkez ülkeler tarafından mevcut dünya düzeninin Batının modern ve gelişmiş medeniyet ideolojisi ve Avrupa merkezçiliğinin etrafında şekillenmesini sağlamaktır. Kurama göre hegomonik gücü elinde bulunduran dünya yönetiminde de birçok gücü sahiplenmekte bu anlayışla da Avrupa ve Amerika devletlerinden oluşan merkez ülkeler kendi kültürlerini evrensel değerler olarak görmekte ve bu değerleri dünyadaki diğer devletlere yani çevre ve yarı çevre ülkelere yaymaya çalışmışlardır (Avcıoğlu, 2014, s. 105).

MDS devletler üstü bir sistemdir. Beşeri bilimlerin içinde yer alan, toplumdan doğan bir dünya sistemidir. Üyeleri, kuralları, sınırları ve hukuki dayanaklara sahiptir. Bu sistem birbiriyle rekabet içerisinde olan güçlerden ve siyasi birimlerden oluşmaktadır. Bir organizmanın özelliklerini taşıyan, kendine yönelik teşkilatlanmaya sahiptir (Arslan, 2011, s. 53).

Wallerstein'e göre MDS'i uluslararası bir düzen içinde görmesi şu şekilde açıklanabilir; Kapitalizmin temel yasası sınırsız sermaye birikimi yapmak üzere kârı maksimize etmektir. Kapitalizmin dünya ölçeğinde yayılmasının kaynağında da yine bu yasa bulunmaktadır. Sınırsız sermaye birikimi dünya çapında bir iş bölümü oluşturmuş ve bu iş bölümü egemen ulus devletlerden oluşan uluslararası bir düzenin teşekkül etmesi ile sonuçlanmıştır. Her ne kadar dünya kesin sınırlara sahip egemen devletlere bölünmüş olsa da kapitalizm bu sınırların dışına çıkarak devletlerarasındaki meta zincirleri çerçevesinde işlemektedir. Başka bir ifade ile kapitalizmin temel niteliklerinden biri uluslararası bir mübadele zinciri dâhilinde faaliyetlerini sürdürmektedir (Wallerstein, 2006, s. 16-27).

Wallerstein'e göre içinde yaşadığımız ve seçeneklerimizin neler olduğunu belirleyen toplumsal gerçekliğin yurttaşları olduğumuz çeşitli ulus devletler olmadığını bir kapitalist dünya sistem olarak adlandırıldığımız daha geniş bir şey olduğunu belirtmektedir. İşte Wallerstein geniş diye nitelendirdiği şeyin devletlerarası sistem olduğu yapmış olduğu açıklamalardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Wallerstein kapitalist dünya sistemin ulus devletler ve devletlerarası sistem dışında sınıflar, üretici firmalar, hane hakları, her türden kimlik grupları gibi pek çok kurumsal alana da hâkim olduğunu söylemektedir. Wallerstein, bu kurumların sistemin işlemesine imkân tanıyan fakat aynı zamanda sisteme nüfuz eden çatışmaları, eylemleri ve zıtlıkları harekete geçiren çok boyutlu bir dizi olduğunu ifade etmektedir (Wallerstein, 2011, s. 11).

Wallerstein' in tanımladığı uluslararası sistem içinde birden fazla siyasi birim vardır. Bu birimler birbirleriyle rekabet halinde iken diğer taraftan bir bütün olarak hareket ederek hukuki olarak tanımlanmış siyasi birimlerden daha büyük ekonomik karakterli oluşumlar oluşturabilmektedir. Bundan ötürü sistem dünya sistemi olarak adlandırılmaktadır (Yazıcı, 2016, s. 65). MDS kendine yeni, alanlar oluşturmak için bünyesinde birçok siyasi birim barındırırken uluslar üstü bir yapılanmaya da ihtiyaç duyar. Oluşturulan bu siyasi birimler ve uluslar üstü yapılanmalara AB, NATO, Avrupa Konseyi, IMF, Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşlar örnek olarak verilebilir.

MDS'yi dünya ekonomisi iş bölümü temelinde meydana gelmiştir (Özel, 1995, s. 12-17). Dünya ekonomisi ile kastedilen şey; içerisinde bir iş bölümü olan ve temel ya da asli malların içsel ve ticari hareketliliğinin veyahut takasının yapıldığı sermaye ve emek gücünün aktarıldığı, sınırları olmayan büyük bir coğrafi alanı kapsayan ekonomik sistemdir (Wallerstein, 2011, s. 51). Dünya ekonominin en önemli yapı taşı ise iş bölümüdür.

Dünya ekonomisi ve kapitalist sistem ile birlikte çalışır. Biri olmadan diğeri olmaz. Dünya ekonomisi genel bir politik örgütlenmeyi ya da homojen bir kültürü birleştiren yapıdan yoksundur. Bu yüzden dünya ekonomisi bir arada tutan iş bölümüdür. Kapitalist bir dünya ekonomisi eksene iş bölümünü ise merkez ve çevre şeklinde böler. İşbölümünde, merkez ve çevresel olan devletler değil üretim süreçleridir. Merkez çevre ilişkisel bir kavramdır. Wallerstein göre merkez ile çevre arasındaki ilişki karlılık derecesine bağlıdır. Merkeze özgü üretim süreçleri kısmi tekeller tarafından kontrol edilirken çevresel süreçler ise rekabetçi tekeller tarafından kontrol edilmektedir. Bu kontrol sistemi ise iş bölümü neticesinde gerçekleşmektedir. İşbölümüne dayalı merkez ile çevre arasındaki ilişki gerçekleştiğinde rekabetçi ürünler yani çevreye ait süreçler zayıf bir konuma düşerken, kısmen tekelleşmiş yani merkeze ait süreçler güçlü bir konuma çıkmaktadır. Sonuç olarak çevresel ürünlerin üreticilerinden merkeze özgü ürünlerin üreticilerine sürekli bir artı değer akışı söz konusudur. Bu sermaye akışı merkez ile çevre arasında eşitsiz bir mübadele ortaya çıkarmaktadır (Wallerstein, 2011, s. 52-59).

Sonuç olarak iş bölümü neticesinde, merkez ile çevre arasındaki uluslararası ticaretin eşit bir ticaret olmadığı, merkez ülkelerin tekelleşmeleri sonucu ekonomik açıdan çevre ülkelere göre daha güçlü bir yapıda olduğu; artı değer rekabet halinde olan çevre ülkelerden merkez ülkelere aktarılmasına imkân tanıyan şartlarda ticaretin gerçekleştiği. Dolayısıyla yapılan okumalarla Wallerstein de dâhil birçok akademisyen bu süreci eşsiz mübadele olarak adlandırmaktadır.

Dünya ekonomisi kendi içerisinde ve bölgeler arasında üretimi bölmesiyle meydana gelen iş bölümü ve iş bölümüyle ortaya çıkan uzmanlaşma yapısı eşitsiz gelişmeye yol açmıştır (Özel, 1995, s. 12-17). Özel’ e göre:

“Bölgeler arasında ortaya çıkan iş bölümü ve uzmanlaşma niteliksiz işgücü ve tarımsal ağırlıklı olan bölgelerde ortaya çıkan artı değeri merkez bölgelere aktarımını getirmiştir.”

Yani kapitalist bir dünya ekonomisinin getirmiş olduğu iş bölümü; merkez ülkelerde üretilen yüksek fiyatlı sanayi malları ile çevre ülkelerde üretilen düşük fiyatlı tarımsal ürünlerle ticaret sağlanırken bir yanda da eşitsiz bir yapı oluşturarak merkez ülkelerin çevre ülkeler üzerindeki hâkimiyetini artırmıştır. Bununla birlikte iş bölümünün neticesinde MDS’nin merkezinde güçlü devlet yapısı, tekelci yarı tekelci ekonomik güçler konumlanmış ayrıca çevrede ise zayıf devlet yapısı merkeze bağımlı ekonomiler oluşmuştur (Özel, 1995, s. 12-17).

İşbirliğine dayanan Dünya Ekonomisinin devamlılığını dış ticaret sağlamaktadır. Kapitalist dünya-ekonomisi, ulus devletlerin politik açıdan ve dolaylı yoldan yardım ettiği bir dünya pazarında varlık göstermektedir. Bu nedenle dünya ekonomisinin sürekliliğini ve dünyaya yayılmasını sağlayan dış ticarettir. Dolayısıyla dış ticaret sistemin temel yapı taşlarından bir tanesidir (Elmas, 2012, s. 142). Dünya ekonomisinde dış dinamiklerin belirleyici olduğu sistem ticaret üzerinden şekillenmektedir. Ayrıca MDS kuramı kapitalizmin ortaya çıkışını ticaret üzerinden dolaşım düzeyinde aramaktadır.

Dış ticaret faaliyetleri sonucu doğal kaynaklar, emek, toprak, üretim yapısı ve insan ilişkileri kendi özünden soyutlanarak ve pazarda farklı bir yapıya bürünerek ticari mala dönüşür. Pazar içerisinde üretici, rekabet halindeki iç ve dış üreticilerin karını gözeterek mevcut sermaye birikimini ve kârını artırmayı amaçlar. Böylece dış pazarda sermaye kârı arayışı önem bir noktaya ulaşmaktadır (Elmas, 2012, s. 135).

MDS kuramının bir diğer özelliği de hegomonik olmasıdır. Kapitalist dünya-ekonomide merkez ülkeler görece daha güçlü bir devlet aygıtına ve daha büyük bir sermaye birikimine sahip, birbirleri ile rekabet halinde olan ülkelerdir. Bu ülkeler arasında biri her zaman diğerlerine göre daha güçlüdür. Wallerstein bu durumu “hegemonya” olarak adlandırır (Gençoğlu, 2020, s. 249). Bu tarz ülkelere hegomonik demesinin sebebi, belirli bir zaman diliminde devletlerarası bir yapıdaki pazarda ticaret, üretim ve finans gibi alanlarda kuralları kendileri belirlemeleri. Dünya-ekonomiyi yönetmeleri ve askeri açıdan da güçlü bir konumda olarak destek çıkmaları, siyasi olarak istediklerini yapabilmeleri yapamadıklarında askeri düzeyde güç kullanarak elde edebilmeleri ve dünyadaki herhangi bir olayı veya konuyu tartışırken kullanılan kültürel dili kendileri düzenleyebildiklerinden dolayı hegomonik güçtür. Ancak hegomonik güçler uzun süreli olmalarına rağmen kalıcı değildir (Demir, 2017, s. 20).

Ayrıca, devletlerarasındaki rekabet hegomonik gücü elinde bulunduran merkez ülkenin bir dünya-imparatorluk haline gelmesini engellemektedir. Ancak bu devletlerden birinin diğerleri üzerinde hegemonya kurması mümkündür. Diğer taraftan bir devletin diğerleri üzerine kurduğu hegemonya da sonsuza dek devam etmez. Wallerstein de hegemonya kavramını şu şekilde özetlemektedir (Gençoğlu, 2020, s. 149);

“Hegemonya kavramı ile modern dünya sistemi devletin diğer devletler üzerinde ekonomik, siyasi, mali üstünlüğünü birleştirdiği, dolayısıyla da askeri ve kültürel liderliğe sahip olduğu durumlardır”

MDS kuramı çerçevesinde gelişen merkez ülkeler çevre ülkelere üzerinde bu hegomonik gücü uygulayarak, çevre ülkelerde oluşan artı değerın kendilerine ulaşmasını sağlamaktadırlar. Bu da eşitsiz bir sistem analizini doğurmaktadır. Bu durumu ülkeler üzerinde değerlendirdiğimizde Amerika Birleşik Devletleri, Batı Avrupa Ülkeleri gibi güçlü merkezi devletler, kapitalist dünya sisteminin küresel aktörleri olarak değerlendirilir ve elinde bulundurdıkları artı değerle birlikte Afrika, Uzak Doğu, Hindistan gibi örnek verebileceğimiz çevre ülkeler üzerinde hâkimiyet kurmaktadır. Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri MDS içerisindeki hegomonik güçtür (Avcıoğlu, 2014, s. 97). Daha öncesinde bu 17. yüzyıl da Hollanda merkezli, 19 yüzyıl da İngiltere merkezli bu hegomonik güç, 1945 ten bu yana ve günümüzde Amerika Birleşik Devletleri merkezlidir.

Özellikle ABD 1945- 1990 yılları arasında hegomonik güç olabilmeyi başarmıştır. ABD askerî, diplomatik ve ekonomik gücünü kurumsallaştırarak, ikinci dünya savaşından başlayıp günümüze kadar dünya siyaset ve ekonomisini yönetmiş ve tüm kararları fiilen kontrol etmiştir. ABD’nin hegomonik güç olmasından bu yana, dünya sisteminde siyasi ve ekonomik kararların tümü ABD’deki küçük bir azınlık tarafından yürütülmüştür. ABD içerisindeki bu küçük elit, gücü elinde bulunduran bir tekel haline gelmiştir (Avcıoğlu, 2014, s. 100).

Wallerstein; dünya pazarını belirleyen mevcut hegomonik gücün var olan düzende yeni üretim alanları ve üretim biçimlerinin ortaya çıkmasıyla değişikliğe uğrayacağını, bu durumda eşitliklerin bozularak yeni hegomonik gücün doğacağını ifade etmektedir. Ancak dünya sisteminin yine aynı şekilde devam edeceğini söylemektedir. Doğacak bu yeni hegomonik gücün üç önemli adayı vardır. Bunlar; Japonya, AET (bugünkü Avrupa Birliği) ve Çin olacaktır. Böylece MDS ABD hegemonyasından çıkarak kendine yeni bir hegomonik güç arayacaktır. Bu hegomonik güç değişiminin nedeni Wallerstein’e göre iki şekilde açıklanmaktadır. Birincisi ABD’nin zayıflaması ikincisi ise kapitalist ekonomik krizdir (Wallerstein, 2009, s. 27-33).

MDS'nin bir diğer özelliği sistemin bir dünya sistemi olarak devam edebilmesi için imparatorlukları ulus devletler haline dönüşmesini gerçekleştirmektir. Fransız İhtilali ile birlikte başlayan ve 20. yüzyıla kadar devam eden ulus-devletler MDS içerisinde önem arz eden yapılanmalarından biridir. MDS'nin önemli saç ayağı oluşturan ekonominin yürütülmesinde, dışa kapalı bir ekonomi benimseyen imparatorlukları; dışa açık bir ekonomi benimseyen yani liberal ekonomiyi yaygınlaştırmak amacıyla oluşturulan ulus devletler aslında sistemin bir projesi idi. Böylece kurulan ulus devletler kapitalist dünya ekonomisinin devamlılığını sağlayan devlet yapısı haline geldiler.

Ortaya çıkan ulus devletler birbirlerine ekonomik anlamda iş birliğine girmek zorunda bırakılması aslında MDS' nin bir parçasıydı. Ulus-devlet sadece kendi içerisinde almış olduğu ulusal kararlarla değil diğer ulus devletlerin tanınmasıyla sınırları kesinleşip uluslararası arenada resmileşmesiyle ancak ulus devlet statüsüne kavuşmaktadır. MDS kuramına göre Ulus devletler bağımsız bir şekilde kendi egemenliklerini savunup ve kendi kararları doğrultusunda dünya sistemine katılmalı ve bu sistemin işlevsel bir parçası olmalıdır. Görünüşte dünya sistemi ulus devletlere kendi kararlarını alabilme, bağımsız bir şekilde hareket edebilme imkânı tanımış olsa da hiçbir ulus devletin kendi başına, diğer ulus devletlerle diplomatik, ekonomik ilişki içerisinde olmadan bağımsız yaşaması MDS kuramı açısından mümkün değildir (Avcıoğlu, 2014, s. 107). Aslında var olan ulus devletlerin bu sistemin bir parçası haline gelmesi ve bu sisteme ayak uydurması gerekir. Özetle kapitalist dünya ekonomisi açısından her ulus, birbirine eksenel bir iş bölümü ile bağlanmış büyük bir bütünün birer parçasından başka bir şey değildir (Wallerstein, 2004, s. 92).

Wallerstein'e göre ve gerçekte olan içinde yaşadığımız toplumsal gerçekliğin, yurttaşları olduğumuz çeşitli ulus-devletler olmadığını, bir dünya-sistem olarak adlandırdığımız daha geniş bir sistem içerisinde yaşamakta olduğumuzdur. Yani Wallerstein'nin söylemine göre MDS içerisinde ulus devletlerin görünürde sınırları kalmadığını metalaşarak uluslararası bir ilişki, içerisinde bazen kaybolduğunu ve biz yurttaşlarında bu sistem içerisinde kaybolduğunu ifade etmektedir. İşte bu kapitalist dünya sistemin, uluslar ve uluslararası sistem, hane halkları, üretici firmalar, sınıflar ve her türden kimlik gruplarını kendi içerisinde barındırdığı birden fazla kuruma sahip olan bir sistemdir (Wallerstein, 2011, s. 11). Devletler üstü, güçlünün söz alabildiği zayıfın her daim baskı altında tutulduğu, sistemi yöneten devletler üstü siyasi birimlerin olduğu ve bu birimlerin tekelleştiği; bireylerin hukuki olarak haklara sahip olabildiği ancak bu hakların tekel güçler tarafından hiçbir zaman verilmediği bir dünya sistemi olarak da tanımlayabiliriz.

Son olarak kapitalist dünya ekonomisinin döngüsü ve kriz dönemlerindeki süreç şu şekildedir. Tekelci yani merkeze özgü üretim süreçlerine sahip olan merkez ülkeler sermayenin yoğunlaştığı bölgelerdir. Ve rekabet nedeniyle ortaya çıkan bir durgunlukla yani krizle karşılaştıklarında sahip oldukları sermaye gücünü yeni tekeller oluşturmak, teknoloji ve buluşlar üretmek üzere kullanırlar. Diğer taraftan bu süreçte merkez ülkeler tekelci rekabet gücünü kaybetmiş olan üretim süreçlerini yarı-çevre ve çevre ülkelere ihraç ederler. Böylece her büyüme-durgunluk- çevriminden merkez ülkeler daha da güçlenerek çıkarlar ve sistemi bu döngü içerisinde yürütürler. Bu süreçte çevre ve yarı çevre ülkeler ekonomik olarak güç kaybederek eşitsiz mübadeleye dayalı hiyerarşi daha da derinleşmektedir (Gençoğlu, 2020, s. 249).

MDS özelliklerine ek olarak kuramın kavramsallaştırıldığı alanlara da değinmek kuramın özelliklerinin pekişmesi açısından önemlidir. Wallerstein ve Hopkins (2000) kurumsal alanları dünya sisteminin ana temasını oluşturduğunu ifade etmektedirler. MDS kuramının kurumsal alanları dünya üretim yapısı ve emek gücü, Devletlerarası sistem, devletlerin toplumsal birliği sağlama gücü ve bilgi yapıları ile dünyadaki beşeri refah kalıplarından oluşmaktadır (Elmas, 2012, s. 137).

Bu kavramlardan ilki Devletlerarası Sistem kavramıdır. Devletlerarası sisteme göre bazı ulus devletlerin diğer ulus devletlere oranla daha güçlü olduğu yani sisteme göre merkez ülkeler olan birden çok devletin ekonomik, siyasi, toplumsal, hukuki ve sosyal ilişkide bulunmak üzere bir araya geldiği güçlü bir sistemdir (Arslan, 2011, s. 58). Günümüzde Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi Ekonomik Kalkınma İşbirliği Örgütü gibi devletlerarası kuruluşlara buna örnek verilebilir. Bu gibi devletlerarası kuruluşların dünya ekonomisini, uluslararası ilişkileri belirleyen kuralları oluşturabilmektedirler. Bundan ötürü MDS devletlerarası bir sistem olarak da tanımlanabilir.

MDS'yi oluşturan bir diğer kavram dünya üretim yapısıdır. Zaman ve mekân açısından sabit olmayan sürekli değişiklik gösteren, üretim yapısı ile üretim araçlarına sahip olanla beraber üretim yapısı ve üretim araçlarından yoksun olanların bulunduğu, üretimde asıl amacın, sermayenin sonsuz birikimi olduğu, tekelci, bireysel ve rasyonel kapitalist ekonomik kuralların var olduğu bir üretim yapısını teşkil etmektedir. Dünya üretim yapısı ticaretin sınırları aşmasından dolayı sürekli değişen bir üretim yapısına sahiptir. Dünya üretim yapısı MDS'nden önce yani 1500"lu yıllarda, sadece dünyanın bir bölümünde varken kapitalist dünya ekonomisi sayesinde günümüzde neredeyse tüm dünyada görünür hale gelmiştir (Arslan, 2011, s. 58). Lakin üretim yapısında kapitalist ekonomi sisteminden ötürü eşitsiz bir konumda faaliyetlerini sürdürmektedir.

MDS teorisini oluşturan üçüncü kavram ise dünya emek gücünün yapısı kavramıdır. Dünya üretiminde emek gücünün yapısı, merkez ve çevre olmak üzere ikili bir yapı teşkil etmektedir. Merkez ülkeler güçlü bir emek gücüne haiz ve bu emek gücü üzerinde hâkimiyet kurabilen ülkelerdir. Çevre ülkeler ise zayıf bir emek gücüne sahip ve merkez ülkenin hegemonyasına tabi olan ülkelerdir (Wallerstein, 2000, s. 12). Dünya üretimindeki bu sistemden ötürü Merkez nitelikli emek gücü kullanırken çevre ise niteliksiz emek gücü kullanmaktadır (Yazıcı, 2016, s. 71).

MDS'yi oluşturan dördüncü kavram ise dünyadaki beşeri refah kayıplarıdır. MDS tarafından vaat edilen beşeri refah kalıpları; kamu sağlığı önlemleri, sağlık hizmetleri, adaletli gelir dağılımı ve eğitim gibi refah düzeylerini ifade etmektedir. Merkez ve çevre arasındaki eşitsiz bir şekilde yürütülen üretim yapısından dolayı refah kayıpları devletlerarasında gittikçe büyüyen farklar meydana getirir. Wallerstein'e göre tüm bu refah kayıpları devletlerarasında krizlere ve çatışmalara sebep olur. Böylece gelir dağılımındaki yaşanan bu adaletsizlikler, MDS'de ciddi bir buhrana sebebiyet verir (Arslan, 2011, s. 59).

MDS kuramını oluşturan beşinci kavram ise ulusların toplumsal birliği sağlama gücü ve bilgi yapılarıdır. Uluslar, varlıklarını sürdürebilmek ve düzeni tesis etmek için çeşitli imkân ve kaynaklara sahiptir. Bu kaynaklar manevi olduğu gibi somut yani maddi kaynaklarda olabilir. Örneğin milliyetçilik bir ulus için manevi bir değer iken maddi anlamda milli sınırları muhafaza etmek için oluşturulan Polis ve jandarma gibi somut (maddi) kurumlar da ulusların maddi kaynaklarının bir göstergesidir.

1.4. MERKEZ, ÇEVRE VE YARI ÇEVRE ÜLKELER

MDS'nin kısımları arasındaki temel bağlantının baskın karakteri ekonomidir (Wallerstein, 2004, s. 31). Bu bağlamda Kapitalist dünya-ekonomi, içinde bir iş bölümü olan, sermaye ve emek gücü akışlarının meydana geldiği büyük bir coğrafi alan içerisinde de vukuu bulan bir sistemdir. Sistemin temel amacı sınırsız sermaye birikimidir. Sınırsız sermaye birikimi ise artık ürünle elde edilen karla oluşmaktadır (Wallerstein, 2011, s. 36-53).

Wallerstein artık ürün paylaşımından en fazla kar elde etme güdüsünden hareketle 'merkez-çevre' kategorileştirmesi yaparak artık ürünün akış hareketini incelemiştir. Wallerstein'in Merkez-çevre ilişkisel kavramı ile kastettiği ise üretim sürecinin karlılık derecesidir. Merkez ülkelerin artık üründen elde ettikleri karlılık derecesi yüksek iken çevre ülkelerin artık üründen elde ettikleri karlılık derecesi düşüktür. Aynı zamanda merkez ülkeler ve çevre ülkeler arasında eşitsiz bir mübadele vardır. Yitiren bölge 'çevre', kazanan bölge ise

‘Merkez’dir. Çünkü çevreden merkeze sürekli bir artı değer akışı olur. Wallerstein bir de bu yapıya hem merkeze hem de çevreye özgü ürünler üreten, hem merkeze hem de çevreye özgü özellikler taşıyan yarı çevre ülkeleri ekler (Wallerstein, 2011, s. 36-53).

Kısaca MDS, üretimde ki kârlılık derecesine göre Merkez, Çevre ve Yarı Çevre olarak sınıfsal bir yapı oluşturarak iş bölümünü bu şekilde gerçekleştirmiştir. Merkez ülke, çevre ülke ve yarı çevre ülke diye üçe ayrılan bu sınıfsal yapılardan kısaca bahsedecek olursak; ilk olarak Merkez ülkelerden başlayalım. Tanım olarak merkez ülke, özerk bir büyüme ve değişme yeteneği kazanmış olan ülkelerin bu özelliği kazanamamış ülkeler üzerinde hâkimiyet kurabilmesidir. Merkez ülkeler nitelikli emek gücüne sahip daha çok teknoloji yoğun üretimin yapıldığı bölgelerdir (Yazıcı, 2016, s. 63).

Merkez bölgelerde devletler güçlü ve ekonomileri çok gelişmiş bölgelerdir. Merkez ülkelerin devlet yapıları güçlüdür ve aynı zamanda bürokrasi ve yöneticilerden oluşan güçlü bir mekanizmaya sahiptir (Arslan, 2011, s. 64). MDS kuramı çerçevesinde merkez ülkeler ekonomilerini kalkındırmış, ulusal devlet yapılarını güçlendirmiş, ulusal kültürlerini modern bir seviyeye taşımış, uluslararası mekanizmalarda ve dış ticarete söz sahibi olmuş devletlerdir (Wallerstein, 2009, s. 35).

Sistemdeki ikinci ülke konumu, Çevre ülkedir. Tanım olarak çevre ülke, özerk bir büyüme ve değişme yeteneği olmayan dışa bağlı olan ülkelerdir. Çevre ülkeler niteliksiz emek gücüne sahip ve daha çok tarımsal üretimin yapıldığı bölgelerdir (Yazıcı, 2016, s. 63). Çevre bölgelerde devletler güçsüz ve ekonomik yönden gelişmemiş bölgelerdir. Çevredeki ülkelerin devlet yapıları merkez ülkelere göre daha zayıftır ve yine merkez ülkelere oranla çevre ülkelerin bürokrasiden ve yöneticilerden oluşan mekanizmaları yok denecek kadar azdır ya da vardır ama etkisi zayıftır. MDS kuramı çerçevesinde çevre ülkeler ekonomik olarak merkez ülkelere bağımlı kalmış ve bu bağımlılıktan ötürü ekonomilerini geliştirememişlerdir (Arslan, 2011, s. 64). Aynı zamanda çevre ülkeler, ulusal kültürlerini geliştirememiş, uluslararası arenada ve ticarete söz sahibi olamayıp ekonomik olarak merkez ülkelerin boyunduruğu altında kalarak ulusal devletlerini güçlendirememiş birer ülke haline gelmişlerdir (Wallerstein, 2009, s. 35). Üçüncü dünya ülkeleri veya gelişmemiş ülkeler adıyla bilinen ülkelerin tamamı çevre ülke olarak adlandırılır. Günümüzde dünyanın büyük bir kısmı çevre ülke olarak nitelenebilir.

Sistemin üçüncü ve son ülke konumu ise Yarı Çevre Ülkedir. Tanım olarak yarı çevre ülkeler, merkez ülkeler kadar olmasa da, belirli düzeyde ekonomik bağlamda gelişmiş, devlet yapılanmasını oluşturmuş. Hem merkez ülkenin hem de çevre ülkelerin birtakım özelliklerini barındıran, çevre ülkeler ile merkez ülkeler arasında köprü işlevi gören, bu özellikleri ile kapitalist dünya ekonomik sisteminin meşruiyet ve istikrarına güç katan

lkelerdir (Demir, 2018, s. 37). Yarı evre ülkeler, merkez ülke ile evre ülke arasında bulunan ama evre ülkeye daha yakın olduğu bilinen yarı evre ülkeler hem merkeze hem çevreye ait özellikleri bir arada bulundurabilen bölgelerdir. Yarı evre ülkelerin amacı ise merkez ülke haline gelmeye çalışmaktır. Yarı evre ülkeler merkez ülkeler ile rekabet ederek merkez ülke konumuna çıkabilir ancak merkez ülkelerin oluşturmuş oldukları hegomonik gücü ve gcl tekelleri kırarak bunu gerçekleştirebilirler ya da sistemin dışına çıkarak merkez ülke konumuna ulaşabilirler (Arslan, 2011, s. 65).

Tarihsel süreç boyunca, 16. yüzyılda İspanya ve Venedik, 17. yüzyılda İsveç, 18. Yüzyılda Prusya, 19. ve 20. yüzyıllarda Rusya, 19. ve 20. yüzyılda Japonya, bugün ise Brezilya ve Güney Afrika lkeleri” göstererek yarı evre ülkeleri bu şekilde örneklendirmiştir (Arslan, 2011, s. 65). Günümüzde ise doğu Asya’da Güney Kore, Endonezya ve Tayvan, Güney Asya’da Hindistan, Latin Amerika’da Brezilya ve Meksika, Anadolu’da Türkiye, Afrika’da da Güney Afrika ve Nijerya gibi lkeler Yarı evre ülkelere örnek verilebilir (Demir, 2018, s. 37).

Ayrıca yarı evre bölgelerin merkezle evre arasında risk azaltıcı tampon bölgelerdir. Sistemin yarattığı krizleri yumuşatıcı işlevinin yanı sıra esnek bir ekonomik yapıya sahip olduğu için ekonomik gelişmeleri kendi lehine kullanarak kapasitesini bytebilecek bir konuma sahip bölgelerdir (Yazıcı, 2016, s. 70). Yarı evre ülkeler merkez ve evre ülkelere göre dünya sistemi içerisinde daha çok zorluklar yaşamaktadır. Bunun iki sebebi vardır birincisi merkez ülkelerin yarı evre ülkeler üzerinde ekonomik ve politik baskıları ikincisi ise yarı evre ülke konumundan evre ülke konumuna düşme korkusudur. Bu yüzden yarı evre ülkeler bu iki tehdit yüzünden sürekli savunma mekanizmasında bekleyerek, dışarıya yani merkez ülkelere karşı daha korumacı politikalar izliyorlar (Skocpol, 1999, s. 298).

1.5. MDS’DEN ÖNCEKİ SİSTEMLER

Wallerstein kapitalist dünya ekonomisine dayalı MDS öncesindeki sistemleri e ayırır. Bunlar: mini sistemler, dünya imparatorlukları ve dünya ekonomileridir. Analiz birimi olarak “dünya-sistemleri” ni kullanan Wallerstein, bu yöntemi “dünya sistemleri analizi” adı altında ifade eder (Gençoğlu, 2020, s. 247). MDS ncesi dünya sistemlerinin birincisi mini sistemlerdir. Mini sistemler küçük örgütlenmeleri, homojen ve avcılık, toplayıcılık gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak faaliyetleri kendi kendilerine yetebilecek sosyokültürel yapıları ile karşılıklılık esasına dayalı bir iktisadi düzen içerisinde basit bir ekonomik alt yapıları olan siyasi ve sosyal sistemlerdir. Bu yapılar daha çok ilkel kabileleri oluşurmaktadır (Demir, 2017, s. 24).

Dünya sistemlerinin ikincisi ise Dünya İmparatorluklarıdır. Dünya imparatorlukları tek bir siyasi merkeze sahip olan ve bu politik merkez etrafına toplanmış eksenel bir iş bölümüne sahip, çok sayıda kültürü içeren büyük bürokratik yapılardır (Gençoğlu, 2020, s. 247-248). Dünya-imparatorlukları merkezci siyasi yapının gücü aracılığıyla iktisadi hayatın tümü üzerinde kontrol sahibi olan diğer tarihsel sistemler üzerinde de etkisi bulunan bir dünya sistemidir. Rusya, Çin ve Osmanlı imparatorlukları dünya imparatorluklarına örnektir (Demir, 2017, s. 14).

Dünya Sistemlerinin üçüncüsü olan Dünya-ekonomiler ise dünya imparatorluklarında ki gibi tek bir politik merkez değil de çok sayıda politik merkez ve kültürün eksenel bir iş bölümü ile birbirine bağlandığı ekonomik bütünleri ifade etmektedir (Gençoğlu, 2020, s. 247). Wallerstein ise Dünya ekonomiyi şöyle tanımlıyor;

Bir dünya-ekonomi, içinde bir iş bölümü olan ve bu yüzden temel ya da asli malların dikkate değer bir büyüklükte içsel mübadelesinin yapıldığı ve sermaye ve emek gücü akışlarının gerçekleştiği büyük bir coğrafi alandır. Bir dünya ekonominin tanımlayıcı özelliği birleştirici bir politik yapıyla sınırlanmamış olmasıdır. Dünya-ekonominin içinde pek çok politik birim vardır ve bunlar modern-dünya sistemimizde devletlerarası bir sistemde gevşek bir şekilde birbirine bağlanmıştır (Wallerstein, 2011, s. 59).

Kapitalizm ancak bir dünya-ekonomi çerçevesi içinde var olabilir (Wallerstein, 2004, s. 34). Çünkü sınırsız sermaye birikimi ve kâr maksimizasyonunun sürdürülebilmesi giderek daha fazla toplumsal sürecin mübadeleye açılarak meta zincirlerinin oluşturulmasına ve bu zincirlerin uluslararası niteliğe sahip olmasına bağlıdır. Bu nedenle MDS kuramı, kapitalist bir dünya-ekonomisi olarak tanımlanır. Diğer taraftan kapitalizm bir dünya-imparatorluk dâhilinde varlığını sürdüremez. Zira dünya-imparatorluk çok güçlü ve tek merkezli bir bürokratik yapı olarak kendi gücünü korumak üzere sınırsız sermaye birikimini engelleyecektir (Gençoğlu, 2020, s. 248). Wallerstein bu konuda şöyle açıklama yapar:

“Bir dünya imparatorluğu aslında kapitalizmi boğar, çünkü sınırsız sermaye birikiminin önceliğini ihlal etme yeteneğine sahip bir siyasi yapının var olduğu anlamına gelir”

Wallerstein’ in de söylemlerinden de anlaşılacağı üzere MDS ne mini sistemler ne de dünya imparatorlukları çerçevesinde açıklanabilir. MDS dünya ekonomisi çerçevesinde oluşan bir sistemdir. Başta Wallerstein olmak üzere çoğu yazarın da MDS’yi kapitalist dünya ekonomisi olarak nitelendirilmesinde de bu durum anlaşılmaktadır.

Konu bütünlüğü açısından ve çalışmanın amacının daha iyi anlaşılması açısından Osmanlı İmparatorluğunun MDS öncesi dünya sistemlerindeki konumu nedir? Sorusuna da yanıt aramak çalışma açısından önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu dünya sistemleri içerisinde Dünya İmparatorluklarına en güzel örneklerden biridir. Yönetim yapısı olarak merkezi ve

monark bir yönetim şekline sahip olması, Osmanlı İmparatorluğunu tek bir merkezden yönetilen bir dünya imparatorluğu yapmıştır. Yine sınırları içerisinde birden fazla ulusu barındırması aynı zaman da çok sayıda kültürü barındırması anlamına gelir. Bu durum da Osmanlı imparatorluğunu çok sayıda kültürü içeren büyük bir bürokratik yapı yapar. Osmanlı İmparatorluğunun 2. Meşrutiyete kadar monarşi devlet yapısı ile yönetilmesi imparatorluğun yönetimini tek bir kişide yani merkezde toplamış bu durumda siyasi merkezin gücünü artırarak siyasi merkezin ekonomik hayata müdahalesine sebep olmuştur. Yapılan tüm bu açıklamalar ile Osmanlı İmparatorluğu dünya imparatorluğu sistemi içerisinde yer almış bir imparatorluk olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun dünya sistemleri analizi içerisindeki konumuna yanıt aradıktan sonra MDS kapitalist dünya ekonomisine dayalı oluşturmuş olduğu sistem içerisinde Osmanlı İmparatorluğunun konumu nedir? Sorusuna, amaca ulaşmak için yanıt aramak çalışma açısından önemlidir ancak Bu soruya yanıt aramak için Merkez ülkelerin diğer ülkeler (Çevre ve Yarı Çevre ülkeler) ile arasındaki ilişkilere değindikten sonra yanıtlamak daha doğru olacaktır.

1.6. MERKEZ ÜLKELER İLE ÇEVRE VE YARI ÇEVRE ÜLKELER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Bu başlık altında MDS kapitalist dünya ekonomisine dayalı oluşturmuş olduğu sınıfsal yapıların (Merkez, çevre ve yarı çevre) iktisat, devlet yapısı, hukuk, siyasi, bürokratik yapısı, toplumsal yapısı başlıkları altında yorumlayıp ardından her başlık altında aralarında ki ilişkiye değinilecektir. Ayrıca konu bütünlüğünün sağlanması açısından Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğunun sınıfsal yapısı da (merkez, çevre ve yarı çevre) bu başlıklar altında aktarılmaya çalışılacaktır.

1.6.1. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki İktisadi İlişkiler

Merkez ülkeler ekonomileri çok gelişmiş bölgelerdir. Merkez ülkeler nitelikli emek gücüne sahip ve teknoloji yoğun üretimin yapıldığı bölgelerdir (Yazıcı,2016, s. 63). Merkez ülkelerin ekonomileri daha çok sanayi, teknoloji ve hizmet sektörüne dayalıdır. Hammaddeyi üretmekten ziyade hammaddeyi ithal edip işleyerek yeni teknolojik ürünler oluşturarak ihraç eden ülkelerdir. Merkez ülkeler dünyada ekonomik gücü ellerinde bulundurmak için sürekli rekabet içinde olan ülkelerdir. Sermayeden gelen artı değeri ellerinde bulundurmak isterler. Bu gücü elde etmek için yeri geldiğinde diplomatik, siyasi ve ekonomik güçlerini ortaya koyarlar. Merkez ülkeler dünya ekonomisi içerisinde ekonomik olarak daha güçlü konumda olmalarından ötürü, dünya ticaret düzenini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirerek yarı

evre ve evre ülkelerin doğal kaynaklarını(hammaddelerini) ve emek gücünü sömüren ülkelerdir (Elmas, 2012, s. 138).

Merkez lkeler yüksek beceri ve yoğun sermaye isteyen “yüksek-teknoloji” ürünleri üreten ülkelerdir. Ekonomisi güçlü olan bu bölgeler yani merkez ülkeler bu yüksek teknolojik ürünlerin üretildiği ülkelerdir. Dolayısıyla merkez ülkelerin ekonomisini genelde yüksek teknolojik ürünler oluşturmaktadır (Elmas, 2012, s.138). Sermayenin yoğunlaştığı merkez ülkeler, kar oranı yüksek olan ürünlerde kısmı tekelleşmeye giderek yüksek teknolojik ürünleri kendi tekellerinde tutarlar. Kar oranı düşük olan ürünleri ise evre ve yarı evre ülkelere bırakarak kendi aralarında tam rekabete dayalı bir piyasa mekanizma oluştururlar. Kısmi tekeller, güçlü devletlerin himayesine bağlı olduklarından yasal olarak fiziksel olarak ve mülkiyet bakımından güçlü devletlerde konumlanırlar. Merkez lkeler merkeze özgü süreçlerin yani yüksek teknolojik ürünlerin kısmi tekellerini koruma konusunda özel bir çaba gösterme eğilimindedir. Böylece merkez ülkeler kar oranı yüksek olan ürünlerde kısmı tekelleşmeleri, ekonomik karlıklarının devamını sağlayacak ve merkez ülke konumunda kalmalarını güçlendirip evre ülkeler üzerinde hâkimiyetlerini artıracaktır (Wallerstein, 2011, s. 60).

evre ülkelerin ekonomileri ise az gelişmiştir. evre lkeler niteliksiz emek gücüne sahip ve daha çok tarımsal üretimin yapıldığı bölgelerdir (Yazıcı, 2016, s. 63).evre ülkelerin ekonomileri daha çok tarım, tekstil ve hayvancılık sektörüne dayalıdır. evre lkeler düşük gelir düzeyi, düşük tasarruf düzeyi nedeniyle yeterli sermaye birikimi olmadığı için sermaye temininde tümüyle merkez ülkelere bağımlı, emek yoğun sektörlerde yoğunlaşan üretimleri ile merkez ülkelere daha çok ucuz işgücü ve hammadde sağlayan ülkelerdir (Demir,2018, s. 37). evre lkeler ucuz işgücü ve hammadde sağlayıcı ülke konumunda oldukları için merkez ülkelerin pazarı haline gelmiş ülkelerdir. evre ülkelerin tüm ekonomik kaynak ve faaliyetleri merkez ülkelerin sermaye birikimini “en çoklaştırmak” üzere kullanılır. evre sürekli olarak merkeze bir artı değer aktarır ve bu süreçte giderek zayıf düşer (Gençoğlu, 2020, s. 250). Böylece evre ülkelerin ekonomileri neredeyse tamamı merkez ülkelerin himayesine girmiş, ekonomik bağımsızlığa sahip olmayan ülke konumuna düşürmektedir.

evre lkeler genelde merkezdeki ülkelere hammadde sağlayan ülkelerdir. Bu hammadde, merkezde mamul madde haline getirilerek tekrar çevredeki ülkelere satılır. Böylece ucuz işgücü ile üretilen emek yoğun mallar merkez ülkelerde teknolojik yoğun mallara dönüştürülerek tekrardan evre ülkelere ihraç edilmekte bu durumda evre ülkelerin ekonomik yapısını güçsüzleştirmektedir (Arslan, 2011, s. 64).

Merkez lkeler yüksek kar oranı olan ürünlerde kısmı olarak tekelleşerek ekonomik gücü ellerinde bulundururlar. Güçlü bir ekonomiye sahip merkez ülkeler evre ülkeler üzerinde

ekonomik olarak hegemonya kurarak çevre ülkelerin düşük teknolojik ürünler ile bir zamanlar merkeze özgü ürün olup artık atıl konumuna yani kar getirmeyen ürün konumuna düşen ürünlerin üretimi için baskı kurarak kendilerine rekabet edecek alternatifleri yok ederler. Bu durumdan ötürü merkez ülkeler düşük teknolojik ürünler ile atıl ürünlerin faaliyetinin büyükçe bir kısmını bu tür ülkelerde oluşturma eğilimin dedir.

Çevresel ürünlerin çok orantısız bir payını barındıran çok zayıf devletler ise genelde eksenel iş bölümünü etkilemek için pek bir şey yapamazlar ve aslında büyük ölçüde merkez ülkeler tarafından onlara layık görülen kaderi kabullenmeye zorlanırlar (Wallerstein, 2011,s. 61). Böylece çevre ülkeler düşük beceri, düşük emek maliyeti ve sermaye ye çok ihtiyaç duymayan ürünler “düşük maliyetli ürünleri üretirler. Dolayısıyla çevre ülkelerin ekonomisini genelde düşük dereceli ürünler oluşturmaktadır (Elmas, 2012, s. 138). Çevrenin ekonomik faaliyetleri ise tarım ve madencilik gibi işgücü sömürüsüne dayalı ve artı-değeri merkez ülkelerin nüfus ihtiyacı için kullanılır hale getiren yatırım faaliyetlerinden oluşmaktadır (Elmas, 2012, s. 143).

Yarı çevre ülkelerin ekonomileri ise merkez ülkelere göre az gelişmiş çevre ülkelere göre gelişmiş ekonomilerdir. Yarı çevre ülkelerin ekonomileri merkez ülkelerin tekel gücünü kaybetmeye başlayan üretim süreçlerini ilk olarak ihraç edip bu üretim süreçlerinde tekelleşmeyi önceleyen ülkelerdir. Bu sebepten ötürü yarı çevre ülkelerin ekonomileri şu amaçla hareket etmektedir, ya hiyerarşi merdiveninde yukarıya tırmanmayı başarıp merkez ülke ekonomisine kavuşmak ya da daha aşağıya inip çevre ülke ekonomisi durumuna razı olmak. Bu yüzden yarı çevre ülkelerin ekonomilerinde rekabet son derece acımasızdır (Gençoğlu, 2020, s. 249).

Merkez ülkeler atıl kalan yani bir zamanlar merkeze özgü ürünler olup artık kar getirmeyen ürünlerin bir kısmını yarı çevre ülkelere devrederler. Bununla birlikte yarı çevre ülkeler merkeze özgü ve çevresel ürünlerin eşit sayılabilecek bir karması olan üretim süreçlerine sahip olan ülkelerdir (Wallerstein, 2011, s. 61-62). Ayrıca yarı çevre ülkeler merkez ülkeler tarafında atıl kalan ürünler ile yüksek teknolojik ürünlerin üretiminde sürekli rekabet içindedir. Bu rekabet yarı çevre ülkelerin merkez ülke konumuna geçmelerini güçleştirmekte merkez ülkelerin ise yararına bir durum oluşturmaktadır. Yapılan okumalarla merkeze ait ve çevresel üretim oranlarının eşit dağıldığı bölgeler olan yarı çevre bölgeler, karlılığı azalan ürünlerin çevre bölgelere devredilmeden önce geçtiği bölgeler olduğu da anlaşılmaktadır (Demir, 2017, s. 19).

MDS’de devletlerarasındaki iktisadi ilişkiler, kapitalist dünya ekonomisinin bir sonucu olarak, artı üründen fazla pay sahibi olma güdüsünden dolayı güçlü devletlerin istediğine göre

şekillenmektedir. Bu durumda merkez-çevre ilişkisinde eşitsiz bir uluslararası ticareti doğurmaktadır. Böylece merkezde üretilen ürünler, yani, merkezin kısmen tekelleşmiş ürünleri güçlü bir konumdayken çevrenin ürünleri ise zayıf konumda kalmaktadır. Bu da çevreden merkeze doğru sürekli bir artı değer akışına neden olmaktadır. Merkez devletlere artı ürünün gitmesiyle birlikte merkezde güçlü tekeller oluşmaktadır. Oluşan bu güçlü tekellerde, uluslararası bir boyuta evrilerek dünya ekonomisinin çarkını ellerinde tutmalarını sağlamaktadır (Arslan, 2011, s. 64).

Merkez-çevre ve yarı çevre arasındaki ekonomik ilişkiye göre uluslararası ticaret eşitler arasındaki bir ticaret değildir. Merkez ülkeler ekonomik açıdan çevre ülkelere göre güçlü olması merkezde üretilen mallar pahalı, çevrede üretilen malların ise ucuz bir konuma düşürmektedir. Bu durumda dünya ticaretinde çevreden merkeze bir artı değer aktarımını oluşturmakta ve bu aktarım merkezin çevre üzerindeki hegomonik etkisinden dolayı çevrenin merkezileşmesine engel olarak dünya ticaretinde eşitsiz bir ilişkiyi ortaya koymaktadır (Yazıcı, 2016, s. 68).

Merkez ülkeler çevre ülkelerden ucuz işgücü ve hammadde sağlayarak kendi ülkelerinde nitelikli emek gücü kullanarak teknoloji yoğun mallara dönüştürürler. Bu mallarda kısmi tekel oluşturarak sermayeden gelen artı değeri kendi ellerinde bulundururlar. Çevre ülkeler ise bu durumda merkez ülkelerin bir pazarı haline gelerek “düşük maliyetli ürünler” üretmeye mecbur kınırlar. Merkez ülkeler ellerinde kalan artı değer getirmeyen atıl ürünleri ilk olarak yarı çevre ülkelere bırakırlar. Yarı çevre ülkeler genelde bu ürünleri üreten ülkelerdir. Lakin her yarı çevre ülkenin hayali merkez ülke konumuna yükselmek olduğu için bu atıl ürünlerde ciddi bir rekabete girerler. Bu rekabette te merkez ülkelerin işine yarar. Çünkü yarı çevre ülkeler arasında ciddi rekabet bir döngü halinde devam eder ve bu atıl ürünlerin hiç birinde tekelleşmelerini sağlayamaz bu yüzden de merkez ülke konumuna geçmeleri de bir nevi imkânsız hale gelir.

1.6.2. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki Bürokratik ve Devlet Yapılarının Kıyaslanması

MDS’de devlet yöneticileri ve bürokrasi devletin temel bileşenleridir. Egemenlik unsuru bu bileşenler tarafından yürütülmektedir. Merkez bölgelerde bürokrasiden ve yöneticilerden oluşan bu mekanizma çevre ve yarı çevre bölgelere göre daha güçlüdür. Çevre ülkelerde bu mekanizma ya yoktur ya da yok denecek kadar zayıftır (Kaya, 2005, s. 39). Yarı çevre ülkelerde bürokratik/idari yapıdan oluşan mekanizma merkez ülkeler kadar olmasa da güçlüdür.

Ülkelerin devlet yapılanmalarına baktığımızda, Merkez ülkelerin devlet yapıları güçlüdür aynı zamanda ulusal devletlerini güçlendirmiş ve kalkındırmışlardır (Arslan, 2011, s. 64). Yani merkez ülkeler devlet yapılanmasını merkezileştirmiş ekonomik olarak kalkınmış uluslararası arenada söz sahibi olabilen güçlü bir devlet mekanizması haline gelmiş devletlerdir. Wallerstein merkez devletin güçlü devlet yapısını şu sözlerle ifade etmiştir;

“Modern dünya sisteminde güçlü olmak demek, kapitalist sistemdeki devletler karşısında güçlü olmaktır. Güçlü devlet aynı zamanda özerk bir oluşumdur”.

Merkez ülkeler, özellikle Batı geleneği içinde değerlendirildiğinde merkezi devletler olarak ele alınmaktadır. Devlet yapısı çeşitlerine baktığımızda devletler genel olarak üniter (merkeziyetçi) ya da federal devlet olarak ikiye ayrılrsa da bu devlet yapıları içinde başka devlet yapıları da bulunmaktadır. MDS içerisinde Wallerstein’ in de kabul ettiği ve merkez ülkelere örnek verdiği batılı ülkeler genelde merkeziyetçi yani üniter devlet yapılarına sahipken diğer bir merkez ülke örneği olan dünya hegemonyasına sahip ABD federal bir devlet yapısına sahiptir.

Çalışmada devlet yapıları yukarıda ki paragrafta ki gibi teorik bağlamda ele alınmamış devlet yapısı ile kastedilmek istenen önerme; merkez ülkeler devlet yapısı itibari ile merkezi olarak nitelendirilmekte. Yani merkez ülkelerde iktidar merkezde yoğunlaşarak iktidarı her yere yaymaya çabalamış ve böylece egemenliğini sağlama olarak güçlü bir devlet yapılanması oluşturmuştur. Güçlü bir devlet yapısına sahip merkez ülkeler, merkezcilik özelliğine bağlı olarak, bu güçlü devlet yapısını korumak için birtakım meşru yollara başvurur. Bu nitelikler aynı zamanda merkez ülkelerin sahip olduğu özelliklerdir. Bu özelliklerden biri merkez ülkenin egemenlik hakkına sahip olması bir diğeri ise merkez ülkelerin merkezcilik anlayışını korumak için iktidarını uyguladığı siyasi sınırlar içerisinde şiddet kullanma tekeline sahip oluşu yani buna güçlü bir kolluk kuvveti ve askeri güce sahip olduğunu söylenebilir (Kotan, 2016, s. 14).

Aynı zamanda Merkez ülkenin egemenlik hakkına sahip oluşu merkez ülkenin merkez ilik özelliği ile iç içedir. Merkez ülkenin egemenlik özelliği ile birlikte ele alınabilecek ve egemenlik otoritesini güçlendirecek yegâne özelliğinin de merkez ülkenin kuvvet kullanma tekeline elinde tutması olduğunu yani güvenliği sağlamakla görevli tek otorite olmasıdır (Giddens, 2003, s. 187). Kotanın da ifade ettiği gibi;

“Neticede devletin, egemenlik hakkına sahip olması ve buna bağlı olarak güç kullanma tekeline elinde tutması hem mutlakıyetçi dönemde hem de modern devlet yapılanmasında, kapitalizmin serpilip gelişmesine büyük kolaylıklar sağlamıştır.”

Bununla beraber yine egemenlik ile ilgili olarak merkez ülkenin bir diğer özelliği ise Merkez ülke egemenlik meşruluğunu anayasadan almaktadır (Kotan, 2016, s. 17).

Anayasa ile devletin dayandığı esaslar, işleyişi, yeni siyasetin dayandığı temeller belirli ilkeler etrafında tanımlanmıştır. Anayasa ile yürürlükte olan siyasetin ve düzenin sınırlarının çizilmesi, bu çerçevede belirli tariflerin getirilmesi söz konusudur (Coşkun, 1997, s. 164). Anlaşılabacağı üzere merkez ülke anayasal yönetimi savunan, egemenlik sınırlarını bu çerçevede çizen ve meşruluğunu bu temellere dayandıran ülkedir.

Merkez ülkeler ulus-devlet yapılanmasını tamamlamış devletlerdir. Ulus devlet tanım olarak meşruiyetini bir ulusun belli bir coğrafi sınır içindeki egemenliğinden alan devlet şeklindedir. Ulus devlet meşruiyetin ve egemenliğin kaynağını ulustan alan merkezi siyasi ve toplumsal örgütlenme olan modern devlettir.

Ulus devlet MDS açısından önemli bir konuma sahiptir çünkü ulus devlet fikri temelde kapitalizmin pazarı genişletme çabası olarak okunur. Feodal toplumda kendilerine rahat bir alan açamayan kapitalistlerin ulus devletleri oluşturarak toplumsal bir bütünlüğün sağlanması ve homojenliği oluşturarak kendi pazarlarını genişletmişlerdir. Böylece insanlar dil, kültür, soy gibi özellikler itibarıyla aynı birliğin etrafında birleştirilebilmiş, bu birlik aynı zamanda dağınık toprak yapısının da birleşmesine neden olarak merkezi bir devlet yapılanması oluşturmuştur (Kotan, 2016, s. 24).

Çevre ülkelerin merkez ülkelere oranla devlet yapıları daha zayıftır. Ulusal devletlerini güçlendirememiş ve kalkındıramamışlardır (Arslan, 2011, s. 64). Yani çevre ülkeler devlet yapılanmasını bir düzen içine sokamamışlardır. Çevre ülkeler merkezileşmiş bir yapıdan ziyade parçalanmış bir toprak düzeni ve egemenliğin tam olarak sağlanamadığı egemenlik için hak talebinde bir den fazla siyasi gücün olduğu istikrarsız bir siyasi ve devlet yapılanmasına sahip ülkelerdir. Çoğu çevre ülke kendi içlerindeki siyasi ve devlet sorunlarından ötürü ekonomik olarak kalkınamamış bu yüzden uluslararası arenada da söz sahibi olamamış devletlerdir.

Çevre ülkelerde iktidar merkez ülkelerdeki gibi merkezde yoğunlaşmamıştır. Merkez de bir iktidar vardır ama bu iktidar güçlü bir egemen güce sahip değilken aynı zamanda merkez iktidarın dışında iktidarlık talep eden bir den fazla siyasi egemenler de vardır. Bu yüzden merkezde bulunan zayıf iktidar iktidarı her yere yayamayarak egemenliğini sarsmaktadır bu da zayıf bir devlet yapılanmasını doğurmaktadır.

Çoğu devlet iktidarını meşru kılmak için birtakım meşru yollara başvurur. Bunlar egemenlik hakkını korumak için bütün yolları denemek ikincisi de mevcut egemenliğini korumak içinde şiddet kullanma tekeline başvurmadır (Kotan, 2016, s. 14). Çevre ülkeler

yukarıda da bahsedildiği gibi egemenlik hakkını koruyamadığı istikrarsız egemenlik anlayışına sahip ülkelerdir ayrıca çevre ülkeler egemenliğini koruyacak güçlü ve düzenli bir şiddet kullanma tekeline sahip kolluk kuvveti ve askeri güce sahip olmayan ülkelerdir.

Merkez ülkelerde, ülkelerin devlet yapısı ve egemenlik ile ilgili en önemli özelliği anayasal yönetimi ve meşruluğu idi. Ancak aynı özelliği çevre ülkelerde bahsetmemiz mümkün değildir. Çevre ülkeler merkez ülkelerdeki gibi egemenliğini dayandırdığı meşru, güçlü bir anayasal ve demokratik yapısı bulunmamaktadır ya da anayasal bir yönetimi mevcuttur ama bu anayasal yönetim ne kadar demokratiktir bu her zaman sorgulanmıştır. Anlaşılabileceği üzere çevre ülkeler anayasal yönetimi ya hiç savunmayan ya da savunup pek yerine getirmeyen egemenlik sınırlarını bu çerçevede çizemeyen ve meşruluğunu anayasal yönetime dayandıramayan ülkelerdir.

Çevre ülkeler çoğunlukla ulus devlet yapılanmasını tamamlamamış ülkelerdir. Ulus devlet tanım olarak meşruiyetin ve egemenliğin kaynağını ulustan alan merkezi siyasi ve toplumsal örgütlenme olan modern devlettir. Lakin çevre ülkeler belirli bir coğrafi sınır içinde egemenlik kurmaya çalışsa da daha henüz bu egemenlik kaynağını ulusa dayandıramamış demokratik bir meşruiyet çizememiş devletlerdir. Ulus devlet kapitalizmin Pazar yaratmak için oluşturduğu bir düzendir. Bu düzeni çevre ülkelere de yerleştirmeye çalışsa da çevre ülkeler ulus devlet yapılanasına henüz uyum sağlayamamış fakat kapitalizmin kurmuş olduğu sistemin bir parçası haline gelmiştir.

Yarı çevre ülkelerin devlet yapıları merkez ülkeler kadar güçlü olmasa da güçlü bir devlet yapılanmaları vardır. Gençoğlu bu duru şu şekilde açıklamıştır;

“Yarı çevre ülkeler her zaman kapitalist-dünya ekonomide daha üst basamaklara çıkabilme umudu taşıyan orta derecede güce sahip devletlerden oluşur.”

Merkez ülkeler devlet yapılanmalarını Fransız ihtilalinden sonra güçlendirmeye başlamışken yarı çevre ülkeler devlet yapılanmalarını 20 yy başları itibariyle güçlendirmeye başlamışlardır. Yarı çevre ülkeler günümüzde ulusal devletlerini güçlendirmeye ve kalkındırmaya yönelik faaliyetlerini hızlı bir şekilde artırmaya çalışan ülkelerdir. Yarı çevre ülkeler uluslararası arenada söz sahibi olabilmek için de çeşitli girişimler yapmaya çalışan ve merkez ülkeleri bu konumda yakalamaya çalışan ülkelerdir.

Yarı çevre ülkeler merkez ülkeler gibi iktidarı merkezde yoğunlaştırarak iktidarı ülke sınırlarına yaymaya çabalayan siyasi istikrarsızlıkları önleyen güçlü bir devlet yapılanması oluşturmaya çalışan ülkelerdir. Yarı çevre ülkeler egemenliğini ulusa dayandıran ve bu meşru

egemenliğini korumak için güçlü bir şiddet kullanma tekeline sahip kolluk ve askeri gücü sahiplenmeye ve bu alanda adımlar atmaya çabalayan ülkelerdir.

Yarı çevre ülkelerde egemenliğini ulusa dayandıran ülkelerdir. Devlet yapılanması, bürokrasisi, yönetimi merkez ülkeler gibi anayasaya dayanmaktadır. Merkez ülkeler gibi anayasal yönetimi savunmakta ve demokrasiye önem vermektedirler. Aynı zamanda yarı çevre ülkeler ulus-devlet yapılanmasını tamamlamış ülkelerdir.

Merkez ülkeler güçlü bir iktisadi yapılanmayla beraber özellikle Fransız İhtilaliyle birlikte değişen egemenlik anlayışıyla MDS'nin bir ürünü olan ulus devlet yapılanmalarını oluşturmuş. Batı Avrupa'da yeniden tesis edilen devlet yapıları ve bürokrasi artık demokratik bir yapılanmayla; egemenliği halka dayanan, anayasanın meşruluğunu ve anayasal yönetim anlayışıyla istikrarlı bir bürokrasi ve siyaset izleyen güçlü bir devlet yapısı ve bürokrasiye sahip devletler meydana gelmiştir. Çevre ve yarı çevre ülkeler ise demokratik değişimleri gerçekleştirme konusunda merkez ülkelere göre geç kalarak bu alanda da merkez ülkelere bağımlı bir hale gelmişlerdir. Şöyle ki bu konu örneklerinden biri Osmanlı İmparatorluğudur. Osmanlı Fransız devrimiyle beraber Batı Avrupa'da yaşanan demokratik reformları takip etme konusunda geç kalmışken aynı zamanda Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik akımı ile beraber çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasına sebep vermiştir. Bu durumda devlet yapılanmasını zayıflatarak siyasi istikrarsızlıklara sebebiyet vermiştir. Ayrıca Çevre ve Yarı çevre ülkeler, merkez ülkeler karşısında bürokratik ve devlet yapılanmasında güçsüz bir konumda oldukları için merkez ülkeler tarihi süreç içerisinde yer yer kendi çıkarları doğrultusunda bu ülkelerin devlet yapılanmalarına ve bürokratik yapılarına müdahale etme hakkını kendinde bulmuştur.

1.6.3. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki Siyasi İlişkiler

Tanım olarak siyasal sistem herhangi bir devletin, yönetimi için, hükmetme (özellikle yasama ve yürütme) gücünün kimin veya kimlerin elinde bulunacağını belirleyerek oluşan ve farklılaşan devlet iktidarı türlerini ifade etmektedir. Bu tanımlamayla birlikte merkez ülkenin siyasi yapısı şu şekilde yorumlanabilir;

Mutlakıyetçi yönetimden modern devlet yapılanmasına geçildiğinde, devletin egemenlik anlayışı da değişmiştir. Egemenliğin tek bir monarkta olduğu yönetim anlayışından egemenliğin yegâne temsilcisi olan ulusa dayanan yönetim sistemine geçilmiştir. Modern devletle birlikte hükmetme anlayışı yasama, yürütme ve yargı erkleri tarafından paylaşılarak yürütülmeye başlanmıştır. Merkez ülkelerin siyasi yapısı hükmetme anlayışı da bu çerçevede gelişmiştir. Burada merkez ülkeler için şu cümleler de söylenebilir; egemenliği yalnızca dâhili

değil aynı zamanda harici yani diğer devletler karşısında da bir otorite olma iddiasına girerek hükmetme gücünün uluslararası arenada da göstermeye çalışan ülke konumundadırlar (Wallerstein, 2011, s. 84).

“Egemenlik her şeyden önce sabit sınırların olduğu, verili bir devletin bu sınırlar içinde egemen olduğu ve dolayısıyla başka hiçbir devletin bu sınırlar içinde idari, kanuni, adli ya da askeri herhangi türeden bir otorite ileri sürme hakkına sahip olmadığı düşüncesidir.”

Yukarıda Kotan’ının egemenlik düşüncesinin alıntısından da aktarılacağı üzere Merkez ülkelerin egemenlik anlayışı ve siyasi yönetimi bu düşünce etrafında şekillenmiştir.

Ayrıca merkez ülkelerin çevre ve yarı çevre ülkeler üzerinde hegemonya kurması da merkez ülkenin siyasi özelliğın de değeriendirilebilir. Hegemonya kavramı ile bir merkez ülkenin çevre ülkeler üzerinde ekonomik, siyasi ve finansal üstünlüğünü birleştirdiğı, dolayısıyla çevre ülkeler karşısında askeri, siyasi ve kültürel liderliğe de sahip olduğunu gösteren bir terimdir. Merkez ülkeler bu alanlarda çevre ve yarı çevre ülkeler üzerinde siyasi egemenlik kuran ülkelerdir (Elmas, 2012, s. 137).

Gençoğlu çevre ülkelerin siyasi yapılanmasını şöyle açıklamıştır;

Çevre ülkeler egemen olmayan ve normalde kendisinden uzak olan bir başka devletin yönetimi altında olan sömürgeler ya da egemenliğini kazanmış, ancak fiili olarak merkez devlete bağımlılıkları devam eden eski sömürgelerden oluşur.

Gençoğlu’nun tanımlamasına göre bir kısım çevre ülkeler siyasi egemenliğini sağlayamamış halen sömürü olan ülkeler iken, bir kısım çevre ülkeler ise siyasi yapısını merkez ülkelerdeki gibi egemenliğin ulusa dayandığı, yönetimin yasama, yürütme, yargı erkleri tarafından paylaşıldığı hükmetme anlayışına sahiptir. Lakin bu çevre ülkeler, egemenliğin ulusa dayandığı siyasi yapıya ne kadar bağılı ve bu yapıyı doğru bir şekilde yürüttüğü her daim çelişki oluşturmuştur. Çünkü bu çevre ülkeler yönetimi yasama yürütme yargı erkleri arasında eşit bir şekilde paylaşmayan ülkelerdir. Erklerden biri her daim baskın gelmekte ve erklerin yönetim anlayışında aksaklıklar yaşanmaktadır.

Böyle bir siyasi yapı ve yönetime sahip olan çevre ülkeler egemenliği ve yönetim yapısı kendi içinde istikrarsız bir şekilde iken dışarıya yani diğer devletler karşısında da bir otorite kuramayan ülkelerdir. Tam tersine çevre ülkeler diğer ülkelerin (Merkez ya da yarı çevre ülkelerin) kendi sınırları içerisinde idari, kanuni, adli ya da askeri herhangi bir türden otorite ileri sürmelerine imkân veren ülkelerdir.

Yarı çevre ülkelerin siyasi yapısı merkez ülkeler gibi güçlü ve demokratiktir ancak çevre ülkeler gibi egemenliğini kazanmış, ancak fiili olarak merkez devlete bağımlılıkları devam eden

çevre ülkeler olma olasılığı da yüksektir. Yarı çevre ülkelerinde siyasi yapısı ve yönetimi merkez ülkeler gibi egemenliğin ulusa dayandığı, anayasal yönetimin yasama, yürütme ve yargı erkleri arasında paylaşıldığı bir yapıdadır ancak merkez ülke kadar güçlü ve hukuki meşruluğu kuvvetli değildir.

Yarı çevre ülkeler siyasi egemenliğini yalnızca dâhili değil aynı zamanda harici yani diğer devletler karşısında da bir otorite olma iddiasına girerek hükmetme gücünün sınırlı olduğu ancak başka bir ülkenin (Merkez ülke) kendi sınırları içinde idari, kanuni, adli ya da askeri türden otorite ileri sürme hakkını tanımadığı ülkelerdir.

Siyasi egemenliğini ya da devlet yönetimini demokratik ilkelere ve anayasal yönetime dayandıramamış, istikrarsız bir yönetime sahip. Diğer devletler karşısında otorite kuramayan çevre ülke ve çoğu yarı çevre ülkeler; egemenliğin ulusa dayandığı, siyasi yönetimin yasama, yargı, yürütme erkleri arasında paylaşıldığı, diğer devletler karşısında otorite kurabilen merkez ülkeler karşısında güçsüz bir siyasi yapıya sahiptirler. Böylece siyasi alanda da çevre ve yarı çevre ülkeler merkez ülkelerin boyunduruğu altında kalmışlardır.

1.6.4. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki Hukuki İlişkiler

Merkez ülke merkezilik anlayışı ve egemenlik gücünü elinde bulundurması gereği siyasal iktidarı hiçbir kurum ve kişi ile paylaşmaz. Yargı yetkisi/hukuk inşa etme yetkisi de yine merkez ülkenin tekelindedir. Bu anlamda devlet iktidarının ilk ve en temel ögesinin, kendi topraklarında kendi yargı gücünün etkin olması ve bu yargı gücünü kontrol edebilir olmasıdır (Kotan, 2016, s. 14). Kotan merkez ülkenin hukuki ve yargı yapısı ile ilgili şu yorumda bulunmuştur;

“Modern dünya sistemi açısından da modern devletin merkezilik özelliğinin önemi; devletin, yasal sınırları içinde yargı yetkisini sadece kendi elinde tutması ile direkt ilişkili görünmektedir.”

Bununla beraber yine egemenlik ile ilgili olarak merkez ülkenin anayasal yönetimi yani meşrutiyeti savunmasıdır. Merkez ülke hukuki temellerini ve yargı yetkisini anayasal çerçeveye dayandırarak kullanmaktadır.

MDS teorisine göre merkez ülkelerdeki devlet iktidarının MDS işleyişleri açısından temel önemdeki öğelerden biride, devletlerin kendi yargı alanlarındaki toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları saptama konusundaki yasal hakkıdır (Wallerstein, 2006, s. 41). Bu yasal hak merkez ülkelerin hukuki anlamda güçlü bir hukuk sistemine sahip olduğunu göstermektedir.

Merkez ülkelerin yargı alanında ki yasal hakkı ile birlikte devlet hem elinde tuttuğu yargı/yasama ya da geniş anlamıyla “hukuk gücüyle” kapitalistlerin daha fazla sermaye kazanmalarına yol açacak yasal düzenlemeleri yapmaktadır (Kotan, 2016, s. 15). Böylece MDS çerçevesinde kapitalistlerin alanlarını genişletecek hukuki düzenlemeler yaparak yasal bir zeminde hareket etmelerini sağlamaktadırlar.

Çevre ülkeler de yargı yetkisi/hukuk inşa etme yetkisi çevre ülkenin tekelinde değildir. Merkez ülkelerdeki gibi siyasal iktidarı elinde bulundurmadığı için hukuk inşa etme yetkisine çoğunlukla sahip değildir. Sahip olsa da iktidarda söz hakkı talep eden kişi veya kurumlar, oluşturulan hukuk kurallarına uymamaktadır ve yine güçlü bir demokratik yapı olmadığı için halk da, oluşturulan hukuki kurallar üzerinde hak, ödev ve sorumlulukları ya hiç bilmemekte ya da bilip uygulamaya koymakta zorlanmaktadır. Dolayısı ile çevre ülkeler kendi topraklarında kendi yargı gücü çoğunlukla geçerli değil ve yargı gücüne sahip değildir.

Çevre ülkelerde hukuki temellerin ve yargı yetkisinin anayasal çerçeveye dayandığını söylemek pek mümkün değildir ayrıca anayasal yönetime dayanan bir yönetim anlayışı da çevre ülkelerde çok rastlanılmamaktadır. Çevre ülkelerin kendi yargı alanlarındaki toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları saptama konusundaki yasal hakkı da yoktur. Çevre ülkelerde üretim ilişkilerinin tabi olduğu kuralları daha çok kapitalist gücü elinde bulunduranlar kendi çıkarlarına göre yönlendirmekte ya da hegemonya kurarak bunu gerçekleştirmektedir (Kotan, 2016, s. 14-15).

Yarı çevre ülkeler ise merkez ülkelerde olduğu gibi siyasal iktidarı hiçbir kurum ve kişi ile paylaşmaz. Yargı yetkisi/hukuk inşa etme yetkisi yarı çevre ülkenin tekelindedir. Yalnız merkez ülkeler ile arasındaki bu konuda fark şu şekilde açıklanabilir. Merkez ülkeler hukuk inşa etmeye Fransız ihtilali ile başlatmışken ve hukuki alt yapısını 18. yüzyıldan itibaren inşa etmişken yarı çevre ülkeler hukuk inşa etme yetkisini 20. yüzyılın başları ile birlikte başlattıklarını ve günümüzde bu alandaki eksikliklerini tamamladıklarını yapılan okumalarla anlaşılmaktadır.

Yarı çevre ülkeler kendi topraklarında kendi yargı gücünün geçerli olduğu ülkelerdir. Bununla beraber anayasal yönetimin meşruluğunu savunan hukuki temellerini ve yargı yetkisini anayasal çerçeveye dayandıran ülkelerdir. Yarı çevre ülkeler yargı alanlarındaki toplumsal üretim ilişkilerinin tabii olacağı hukuk kurallarını MDS’de merkez ülke konumuna geçebilecek şekilde düzenlemeye çalışan ülkelerdir.

Merkez ülkeler üretim süreçlerini kendi hukuki kurallarına göre yürütmektedir. Bu kuralları dış ticarete de uygulamaktadır. Yalnız çevre ve yarı çevre ülkeler üretim

süreçlerindeki hukuki kuralları genelde kendileri belirleme gibi bir durumları yoktur. Genelde merkez ülkelerin koymuş olduğu hukuki kurallara göre yürütmektedirler. Ayrıca çevre ve yarı çevre ülkelerin hukuki ve anayasal kuralları merkez ülkelerin hukuki kuralları örnek alınarak oluşturulmuştur. Burada da anlaşılacağı üzere hukuki kuralların oluşumunda bile merkez ülkelerin hâkim politikaları geçerlidir.

1.6.5. Merkez Ülkeler ile Çevre ve Yarı Çevre Ülkeler Arasındaki Toplumsal/Sosyal İlişkiler

MDS teorisinde kapitalist dünya ekonomisi toplumu da dönüştürerek kendisine entegre etmiştir. Kapitalist dünya ekonomisindeki toplumsal yapı, daha fazla üretime, daha fazla üretimde daha fazla rekabetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece bütün toplumsal yapı, maddi kazancı önceleyen bir yapıya dönüşmüş, sermaye biricik değer haline gelmiştir (Kotan, 2016, s. 24). Daha fazla üreten toplumsal yapı aynı zamanda daha fazla tüketen bir yapıya bürünmüştür. Kapitalist düzen toplumları aşırı tüketime teşvik edecek yollar aramış ve toplumlar lüks tüketime alıştırılarak üretimdeki talebi artırmış ve böylece sermayeden gelen artı değer artmıştır.

Kapitalist düzendeki toplumsal yapı temel çerçevesiyle yukarıda özetlenmiştir. Toplumsal yapının merkez ülkelerdeki konumu ise tüketen bir toplum olmaktan çok üreten bir toplum olduğu gözlemlenmektedir. Merkez ülkelerdeki toplumsal yapı maddi kazancı önceleyen bu durumu kendi aralarında teşvik eden kendi sermayelerini güçlendirmeye çalışan bir toplumsal yapıdır.

Merkez ülkelerden devlet yöneticilerinden ve bürokrasiden oluşan güçlü bir egemenlik anlayışından ötürü merkez ülkelerde toplumlar dil, kültür, soy gibi özellikler itibariyle aynı birliğin etrafında birleştirilebilmiştir. Aynı zamanda bu birlik dağınık toprak yapısının da birleşmesine neden olarak bütüncül bir toplum yapısını teşkil etmiştir. Ulus-devlet formu ile birlikte modern devlet yapılanmasında toplum tebaa olmaktan çıkıp yurttaş statüsüne kavuşturulmuş ve yurttaşa devlet tarafından verilen hak ve ödevler ile bireysel anlamda çeşitli özgürlükler elde etmiştir. Çeşitli hak ve ödevlere sahip olan yurttaş devletin meşruluğunu sahiplenmeye başlamıştır. Böylece devlet, yurttaşa yüklediği ödev ve sorumluluklarla kapitalist sistemin büyük maliyetli işlerini topluma yaymıştır (Kotan, 2016, s. 24).

Merkez ülkelerde ki toplumsal yapı bu sisteme en iyi entegre edilmiş ülke olduğu söylenebilir. Çünkü merkez ülkedeki yurttaşlar hem bireysel hem de toplumsal olarak geniş temel hak ve ödevlere sahiplerdir lakin bu hakların karşılığın da kapitalist dünya ekonomisinin yüklemiş olduğu çeşitli ödev ve sorumluluklarla sistemin devamlılığına katkı sağlayan bir

yurttaş statüsüne de sahiptirler. Çevre ülkeler de ekonominin kötü olması ve güçsüz bir devlet yapılanmasından kaynaklı yurttaşlar daha çok ucuz işgücünde çalışan, kazandıkları ücretle kendi hayatlarını ikame etmeye çalışan bir toplumsal yapıya sahiptir.

Toplumsal yapının çevre ülkelerdeki konumu üreten bir toplum olmaktan çok tüketen bir toplum olduğu gözlemlenmiştir. Lakin bu cümleyi şu şekilde açıklamak daha doğru olacaktır. Çevre ülkelerin yetersiz sermayesinin olmayışı ve bağımsız bir ekonomik ve devlet yapılanması olmadığı için üretimi geri planda tutmak zorunda kalmaktadır. Üretimi olmayan toplumun tüketimi daha çok olur ama bu tüketim, sermayesi olmadığı için lüks mal tüketiminden ziyade kendi ihtiyaçlarına yönelik bir tüketimden teşekkül etmektedir.

Çevre ülkelerde güçlü bir devlet yapılanması, bürokrasisi ve egemenlik anlayışı olmadığından ötürü toplum yapısında da bir bölünmüşlük söz konusudur. Yurttaşlar devletin istikrarsızlığından dolayı dil, din kültür, ırk gibi özellikler itibariyle aynı birlik etrafında toplanmaları zorlaşmaktadır. Dolayısıyla çevre ülkelerin toplumsal yapısı bütüncül bir toplum yapısından ziyade parçalı ve istikrarsız bir toplumsal yapıya sahiptir.

Ulus devlet formu tam manasıyla çevre ülkelere yerleşmediği için çevre ülkelerde toplum günümüz 21. Yy da dahi yurttaş statüsüne kavuşamamıştır. Toplum halen birtakım devlet tarafından tanınan temel hak ve özgürlükler (sosyal hak ve ödevler); yurttaşlık statüsünden kaynaklı bireysel (kişisel) temel hak ve özgürlükler ile siyasi hak ve ödevlere sahip değildir. Ayrıca, çevre ülkeleri merkez ülkelerin kültürel etkisi altına girmiş ülkelerdir. Böylece ekonomik süreçte kapitalist sermayenin genişlemesine bağlı olarak dünya çapına yayılan küreselleşme, kültürel boyutu da içine alarak kapitalist dünyayı tek bir sistem haline getirmiştir (Arslan, 2011, s. 64).

Yarı çevre ülkelerde toplumsal yapı merkez ülke kadar olmasa da güçlü bir yapıya sahiptir. Yarı çevre ülkelerde toplumsal yapı bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Sanayileşmiş kentlerde üretimde rekabetin olması ile toplum maddi kazanca öncelik vermiştir. Bu kentlerde üretimin olduğu kadar halk lüks tüketime de ağırlık vermektedir. Lakin sanayileşmemiş bölgelerde insanlar sadece kendi ihtiyaçları kadar tüketime yönelmekte üretimde yok denecek kadar az olmaktadır.

Yarı çevre ülkelerde toplum dil, kültür, din ve ırk gibi özellikler itibariyle aynı birlik etrafında toplanmışlardır. Dolayısıyla yarı çevre ülkelerde parçalanmış bir toplumdan ziyade bütüncül bir toplum yapısı mevcuttur. Ulus devlet formunun yarı çevre ülkelerde de konum itibariyle yerleşmesinden ötürü toplum tebaa olmaktan çıkıp yurttaş statüsüne kavuşmuştur. Merkez ülkeler kadar olmasa da yurttaş devlet tarafından çeşitli hak ve ödevler (Sosyal haklar)

verilmiş iken diğ er yandan yurttaş hem bireysel (kişisel) temel hak ve ödevler hem de siyasi hak ve ödevlere sahip kılınmıştır.

İktisadi, siyasi, bürokratik gibi birçok alanda  evre ve yarı  evre ülkeler üzerinde hâkimiyet kurabilen merkez ülkeler toplumsal alanda ve sosyal alan da hâkimiyet kurmaktadır. Bu hâkimiyet iki şekildedir birincisi üreten bir toplum yapısına sahip olan merkez ülkeler artı değeri yüksek olan ürünleri üretilip bunları  evre ve yarı  evre ülkelere satmaktadır. Bunu yaparken de  evre ve yarı  evre ülkeleri tüketime teşvik eden bir toplum haline dönüştürmeye çalışmaktadır. İkincisi ise  evre ve yarı  evre ülkelerdeki toplumun merkez ülkelerin hâkimiyetine kendilerince girmesidir. Bu ise şu şekildedir.  evre ve yarı  evre ülkeler merkez ülkelerdeki lüks yaşam, sosyal ve toplumsal yapıyı görerek kendilerini de bu yaşama entegre etmek için merkez ülkelerdeki toplumsal yapıyı örnek alarak yaşamaya çalışmalarıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TANZİMAT FERMANINA GİDEN SÜREÇTE OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN ÇEVRELEŞMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya-ekonomisiyle ne zaman bütünleştiği ve bu bütünleşmenin hangi süreçte gerçekleştiği yapılan okumalarla tartışılan konulardan biri olduğu anlaşılmıştır. Wallerstein, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya-ekonomi ile bütünleşmesine ilişkin olarak (Ceylan, 2003, s. 82): Osmanlı İmparatorluğunun 1750 öncesinde merkez, yarı-çevre ve çevre olarak üçlü bir hiyerarşik yapıya sahip olan kapitalist dünya-ekonomisi dışında yani dışsal bölgede yer aldığını belirtmektedir. 1750 tarihinden sonra merkez ülkeler, Osmanlı İmparatorluğunun içerde ve dışarda mevcut sorunlarını fırsat bilerek imparatorluğu ilk önce dışsal bölgeden sistem içine çekmişler akabinde kapitalist dünya-sistemine eklemleyerek çevre ülke konumuna getirmişlerdir (Wallerstein, 2011, s. 129-137).

Merkantilizm döneminde dış ticaret yoluyla sermaye birikimlerini kat kat artıran merkez ülkeler, başta İngiltere olmak üzere sanayi devrimiyle birlikte özellikle sanayi alanında önemli teknolojik ilerlemeler gerçekleştirmiş ve diğer ülkeler karşısında üretimlerini büyük ölçüde arttırmışlardır. Gerek sanayi devrimiyle artan üretimi pazarlama sorunu gerekse üretimin devamlılığını sağlayacak hammadde ihtiyacını gidermek üzere başta İngiltere olmak üzere diğer merkez ülkeler, Avrupa dışındaki pazarlara yönelmişlerdir. Böylece sanayi inkılabı ve endüstrileşmenin etkisiyle, MDS kuramı içerisinde bulunan İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinden oluşan merkez ülkeler, ihtiyaç duyduğu hammadde ve pazar gereksinimlerini karşılamak, kendi aralarında rekabeti sağlayıp ekonomik rekabeti kendi lehlerine çevirmek üzere teknolojisi, ekonomisi ve sanayisi az gelişmiş çevre ülkelere yönelmişlerdir (Yazıcı, 2016, s. 82). Bu bağlamda İngiltere ve diğer merkez ülkeler, ilk başta Latin Amerika, Çin ve Hindistan pazarlarına yönelmiş ve bu pazarları değerlendirerek dış pazar sorunu ile hammadde ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Böylece MDS kuramı dünya çapında bir sistem haline gelmeye başlamıştır. İngiltere ve diğer merkez ülkelerin bu pazarlar dışında yönelmek istedikleri pazarlardan biri de hiç şüphesiz Osmanlı imparatorluğu olmuştur (Aydın, 2021, s. 111-112).

Batılı Merkez Ülkeler yeni bir pazar arayışı ile 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında, başta İngiltere olmak üzere yönlerini Osmanlı İmparatorluğuna çevirmelerinin nedenini. Önceden bir cihan imparatorluğu olan ve kendi kendine yetebilen ekonomisi ile kendi topraklarında hüküm süren Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik bağlamda çevreleştirilmesinin nasıl sağlandığı ve bu çevreleştirilme sürecinin nasıl değerlendirildiği,

ekonomik bağlamda çevreleştirildi mi? Ekonomik bağlamda çevreleştirilmeye çalışılan Osmanlı İmparatorluğu neden Tanzimat fermanı ve diğer anayasal düzenlemelere gitmek zorunda kaldı. Bu bölümde yanıt aranmaya çalışılan sorular bu şekilde iken bu sorulara yanıt aramak ve Tanzimat Fermanına giden süreci değerlendirmek için ilk önce Osmanlı İmparatorluğunun çevreleştirilmesini sağlayan iç unsurlar aktarılıp akabinde Osmanlı İmparatorluğunun çevreleşmesini sağlayan dış dinamikler anlatılmıştır. Üçüncü alt başlıkta ise Balta Limanı sözleşmesi ile Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik bağlamda çevreleştirilmesi ayrıntıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNU ÇEVRELEŞMEYE İTEN İÇ UNSURLAR

19. yüzyıldan önce kendi kendine yetebilecek ve kendini ikame ettirebilecek kadar sanayiye sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda başta Avrupa olmak üzere dünyadaki gelişmelerden ciddi bağlamda etkilenmiştir. Özellikle sanayi devrimi ile birlikte Avrupalı merkez ülkeler işlenmiş mamul malları ucuz bir şekilde imal etmesi ve ulaşımda yaşanan gelişmelerle birlikte ortaya çıkan üretim fazlasını, çevreleştirmeye çalıştıkları dünyanın diğer bölgelerine ihraç etmeye başlamışlardır (Pamuk, 2000, s. 37). Osmanlı İmparatorluğu ise Batıda teknolojinin gelişmesiyle gelişen sanayi inkılabı ile çağının gerisinde kalarak Bu koca imparatorluk her sanayi devletinin ele geçirmek istediği çok karlı bir pazar haline gelmiştir. Bu çöküşü etkileyen ve Osmanlı İmparatorluğunun çevreleşmesine neden olan iç unsurlar değinecek olursak; İlk olarak 19 yüzyılda imparatorluğun tarımına, sanayisine bakarak Batı Avrupa karşısındaki durumuna değinelim.

19. yüzyıl boyunca Avrupa’da sanayi devrimiyle tarım ve hayvancılık sektörleri teknolojik olarak gelişmeye başlamış iken Osmanlı topraklarında tarım ve hayvancılık geleneksel yöntemlerle yapılmaya devam etmiştir. Dönem boyunca gerçekleşen savaşlar ekilebilir arazilerin azalmasına ve tahrip olmasına neden olmuş, hatta tarım ve hayvancılık kaynaklarını neredeyse yok olma noktasına getirmiştir. Ekonomisinin büyük çoğunluğu tarıma dayalı olan Osmanlı imparatorluğunun endüstriyel tarım alanında geri kalması batı Avrupa karşısında gücünün zayıflamasına neden olmuştur (Basan, 2009, s. 18).

19. yüzyılda Osmanlı sanayisinin üretiminin büyük çoğunluğu, lonca teşkilatına bağlı aile içerisinde küçük el tezgâhlarında imal edilen üretime dayalıdır. Üretimin konusu ise genel olarak halkın temel ihtiyaçlarını karşılayan tüketim mallarıdır. Üretimi bu şekilde olan Osmanlı sanayisi, seri ve ucuz üretim yapan Avrupa ile rekabet edemez haldedir (Pamuk, 2000, s. 37). Anlaşılabacağı üzere bu dönemde Osmanlı sanayisi ve üretim yapısı, Osmanlı tarımından pek farksız değildir. Madencilik, dokuma, savunma gibi üretim sektörlerinde 19. yüzyıldan itibaren,

büyük bir daralma ve gerileme baş göstermiştir. Örneğin tiftik üretiminde Ankara, ipekçilik üretiminde Diyarbakır, Bursa, Amasya ve Edirne ve bakır üretiminde Tokat'ta bu gerileme incelenen verilerde açıkça görülmektedir. Bu gerilemenin nedenleri 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan sanayi devrimiyle üretim teknolojisini geliştirememek ve ucuz Avrupa malları karşısında rekabete dâhil olamamak sayılabilir (Basan, 2009, s. 18).

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunun ekonomisi, Avrupa'da sanayi ortaya çıkmış olmasına rağmen sanayi devrimini tam olarak yakalayamamış ve ekonomisi tarıma dayalı bir ülke ekonomisi görünümünde kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun sık sık karşılaştığı mali bunalımlar da parasal istikrarsızlıklara neden olmuştur (Yorgun, 2003, s. 139). Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını genişletmesini 16. Yüzyılda durdurması; sınırların çok genişlemesi ile artık yeni fetih harcamalarını karşılayamaması, bu dönemde imparatorluğun askeri harcamalarının haddinden fazla olması ve Avrupa'daki enflasyonun da etkisi ülke içerisinde gerçekleşen fiyat artışlarıyla birleşince Osmanlı bütçesi açık vermeye başlamıştır. Ülkede mali sorunların daha da derinleşmesine neden olarak Osmanlı ekonomisi derin bir çıkmaza sürüklenmiştir (Süar, 1998, s. 1).

Sanayi devrimi öncesinde Osmanlı ekonomisi, yönetici sınıf (askerler) ve üretici sınıf (reaya) olarak iki temel sınıf arasında meydana gelen iktisadi ilişkiden oluşmaktaydı. Reaya; göçebeler, köylüler, tüccarlar, zanaatkârlardan oluşmakta iken Yönetici sınıfı ise merkezde yenicheriler, taşrada ise sipahilerden oluşmaktaydı. Taşrada reaya toprağı işlemekte taşranın yöneticisi sipahiler ise işlenen topraktan vergi toplamakla yükümlüydü (Aydın, 2021, s. 102). Sipahilerin Avrupa'daki feodallerden farklı olarak toprak mülkiyeti özel kişilere ait iken Osmanlı toprak sisteminde, toprak mülkiyeti direk devlete aittir. Böylece Osmanlı toprağını işletmekte sipahiler aracılığıyla da vergiyi toplayarak hazinesine doğrudan gelir sağlamaktaydı. Sipahiler, vergi toplama görevi karşılığında devletten "tımar" diye adlandırılan bir gelir elde etmekte, bu gelir ile reaya (köylü) üzerinde yönetim ve yetki hakkına sahip olmaktadır. Bu sistemin Osmanlı İmparatorluğuna getirisi, büyük bir harcama yapılmadan; taşrada, yönetimin tesis edilmesini ve güçlü bir ordu teşkil edilmesini sağlamaktı. Ayrıca merkezi yönetimin en önemli araçlarından biri olan şiddet kullanma tekeli(kolluk) yani asayiş de bu sistem üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Anlatılan bu sisteme ise Tımar Sistemi adı verilmekteydi (Kıray, 1995, s. 48).

Osmanlı İmparatorluğunun ekonomisinin temel yapı taşı olan Tımar Sistemi zaman içerisinde işlevselliğini kaybetmiştir. Sistem, 19. yüzyılın başlarına kadar devam ettirilmeye çalışılmışsa da asıl amacından, tamamen kaldırılmasından çok önce uzaklaşmıştır. 1839 yılında ise Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte hukuki olarak varlığına tamamen son verilmiştir

(Ünlü, 2012, s. 42). Tımar sistemindeki bozulmanın en önemli sebebi, sipahilerde ortaya çıkan feodalleşme tutkusudur. Bu durum, sipahilerin merkezi otorite ile arasının bozulmasına neden olmuş ve birçok bölgede isyanlar baş göstermiştir. Reaya da bu isyanlara katılmış, böylece taşrada siyasi istikrarsızlık var olmuştur. Ayaklanmaların en önemlisini Celali Ayaklanması oluşturmuştur. Ayaklanmaların temelinde ise sipahilerin elinden vergi toplama yetkisinin kaldırılması olduğu bilinmektedir (Gökbunar, 2007, s. 13).

Tımar sisteminin zamanla işlevselliğini yitirmesinin ardından Osmanlı yönetimi tarafından iltizam sistemi uygulamaya konulmuştur. İltizam sistemi ise toprağı belirli bir bedel karşılığında belli yıllarla özel kişilere kiralanmasıdır (Yardımcı vd., 2020, s. 63). İltizam diye adlandırılan bedeli alan özel kişilere ise mültezim denilmektedir. İltizam sistemi ile mültezimlere yerelde merkezi yönetimin sorumluluğı devredilmiş. Böylece mültezimler taşranın hem yönetimi hem de elde edilen gelirlerin merkeze aktarılmasını sağlamışlardır (Tabakoğlu, 2016, s. 332). Tımar sisteminin işlevlerliğini yitirmesi sonucunda ortaya çıkan iltizam sisteminin giderek artması, sermayenin gayrimüslim tüccar ve tefeciler ile çeşitli üst düzey bürokratlar ve derebeylerin eline geçmesine neden olmuştur. Sermayeyi elinde bulunduranlar derebey ve bürokratlar ekonomik ve siyasi konularda Osmanlı yönetimi karşısında baskı kurmaya başlamıştır. İltizam sistemini uygulayan mültezimler devlete ödemeleri gereken ücretin üzerinden ücret elde edebilmek maksadıyla üretici kesim ve reayadan fazladan ücret alarak üretici kesim ve reaya karşısında etkin bir konuma yerleşmişlerdir. Böylece kendileri zenginleştirirken üretici kesimi ve reayayı sömürmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda Osmanlı ekonomi gün geçtikçe bozulmuş ve Osmanlı topraklarında büyük bir kesim fakirleşmeye başlamış belli bir kesimde zenginleşmiştir (Süar, 1998, s. 2).

İltizam sistemi Tımar Sistemi gibi zaman ilerledikçe işlevselliğini kaybetmiştir. İltizam sisteminin işlevselliğinin kaybetme nedeni ise; ilk ortaya çıktığında iltizam süresi üç yıl olarak belirlenmiş iken daha sonraki yıllarda devletin finansman ihtiyacı artınca bu süre bir yıla kadar indirilmiştir. Bu durum nedeniyle vergi gelirleri tahribata uğramış ve malikâne sistemi olarak adlandırılan yeni bir sisteme geçilmiştir. 1695 yılında uygulanmaya başlanan malikâne sisteminde ile devlet, bir gelir kaynağından vergi toplama hakkını, vergiyi toplayacak kişiye hayatının sonuna kadar devretmesidir (Özvar, 2003, s. 20). İltizam sistemi ile oluşan ayan sınıfı Malikâne sisteminin uygulanmasıyla daha da zenginleşmiştir. Zenginleşen ayan sınıfı devlet otoritesi karşısında güç kazanmıştır. Böylece Malikâne sistemiyle ilk defa Osmanlı devleti servetini bir başka sınıfla paylaşmıştır, Ayanlar, hem vergi toplama görevini üstlenmiş hem de kredi verme mekanizması olmuşlardır. Bu iki yönüyle ayan sınıfı kısa sürede iktisadi bir güç

haline gelmiş ve devlet tarafından bir rakip olarak görülmeye başlanmıştır. Osmanlı devleti, güçlenen ayan sınıfı karşısında merkezi otoriteyi yeniden tesis edebilmek için Üçüncü Selim döneminde Nizam-ı Cedit adıyla yeni ve modern bir ordu kurulmuştur. Ancak Rumeli ayanlarının isyanı ile bu yeni ordu dağıtılmış ve Üçüncü Selim tahttan indirilmiştir. Üçüncü Selim'den sonra tahta çıkan İkinci Mahmut ayanlarla 1808 yılında Sened-i İttifak adında bir antlaşma imzalamış ve böylece bir süre sessizlik sağlanabilmiştir. Bu anlaşmanın imzalanmasının ardından merkezi otorite, ayanı siyasi düzeyde olduğu gibi iktisadi düzeyde de büyük ölçüde yenilgiye uğratmayı başarmış iken devlet iktidarının sınırlandırılabilceği fikri de ilk defa ortaya çıkmıştır (Aydın, 2021, s. 103).

Anlaşılaçağı üzere 16,17,18 ve 19. yüzyıllar itibari ile Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve mali yapısının büyük bir çoğunluğunu kapsayan Tımar Sisteminin yıllar geçtikçe bozulması akabinde İltizam Sistemine geçilmesi, İltizam sistemi de yerine malikâne sistemine devretmesi bize bu süreçte şu sonucu çıkarmamıza sebebiyet vermektedir. Osmanlı İmparatorluğunun zaman içinde mali ve ekonomik düzenimin bozulduğu bu bozuklukta Osmanlı ekonomisinin ve Osmanlının merkezi yapısını zayıfladığı, yerelde ise isyanları tetiklediği görülmektedir. Bu durum 19. yüzyılın sonlarına doğru zayıf bir ekonomik yapıya sahip Osmanlı İmparatorluğunu meydana getirmiş ve İngiltere başta olmak üzere Merkez ülkelerin bu ekonomik zayıflıktan yararlanarak Osmanlının çevreleşmesine yönelik adım atma fırsatı vermiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik bağlam da çevreleşmesine giden süreçte ekonomik ve mali düzen genel hatlarıyla bu şekilde iken 19. yüzyılda devlet dış ticaret açıkları vermeye başlamıştır. Bu dönemde oluşan dış ticaret açıklarını iktisadi araçlarla kapatma politikası henüz Osmanlı Devleti tarafından benimsenmemiş görünmektedir. Yani henüz Osmanlı İmparatorluğu iktisadi araçlarla ekonomiyi düzelterek pratikte değildi. Giderek büyüyen mevcut ticaret açığını kapatmanın ve devletin ihtiyaç duyduğu mali kaynakları artırmanın yolları paradaki değerli madenlerin azaltılması, ek vergi konulması, çeşitli mallar da ihraç yasakları yed-i vahit gibi usullere başvurulması olmuştur. Bunlar ise iktisadi olmaktan ziyade mali önlemlerdi (Durmuş, 2024, s. 69). Merkez ülkeler tarafından Osmanlıyı bir çevre ülke haline getirme hedefi yukarı da sayılan bazı iktisadi politikalar engel olmuştur. Bu iktisadi politikaların en önemlileri ek vergi konulması, bazı mallara konulan ihraç yasakları ve yed-i vahitlerdir. İmparatorluk içindeki tekeller nedeniyle İngiltere ihtiyaç duyduğu bazı ürünleri, özellikle hammaddeleri istediği fiyattan satın alamamaktadır. Bazı ürünlere getirilen ihracat yasakları da bu ürünlerin yurtdışına çıkarılmasında birtakım sorunlar yaratmaktadır. İngiltere'nin en fazla şikâyet ettiği politika ise yed-i vahit, yani tekel uygulamasıdır. Avrupa'da

sanayi devriminin sonucu olarak daha fazla hammaddeye ihtiyaç duyulmaya başlanması üzerine Osmanlı hükümeti de bir önlem olarak 1826'dan itibaren hammaddesini dışarıya çıkararak esnafın işsiz kalmasını önlemek amacıyla, bir nevi himaye sistemi olan yed-i vahit (tekel) usulünü uygulamaya koymuştur (Dura ve Altıparmak, 2000, s. 19).

1826-1838 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan Yed-i Vahit sistemi tanım olarak, “ülke içerisinde üretilen bazı malların üreticilerden satın alınıp ticari değişimin yapıldığı büyük pazarlara taşınması ve oradan da diğer ülkelere ihraç edilmek üzere yabancı tüccara toptan satılmasının merkezi otorite tarafından kontrolü ve sermayesiyle desteklenmesi şeklinde oluşturulan ticari tekel sistemini” ifade etmektedir. Yed-i Vahitlerin getirilmesinde, Yeniçeri ocağının ilgasının ardından kurulan yeni ordunun giderlerini karşılamak ve ordu için üretim yapan fabrikaların hammadde ihtiyacını ucuz bir şekilde temin etmek amacıyla olduğu belirtilmektedir (Genç, 2013, s. 383).

Yed-i Vahit usulünde dayanağı tarımsal üretim mallarında, bazı alım ve satımı yalnızca devlet tarafından tezkire verilen kişiler aracılığıyla yapılırdı (Çadırcı, 1991, s. 117). Yetkilendirilen kişiler malları teoride rayiç, yani piyasa fiyatından satın almaktalardı. Ancak ürünler, Tezkireli tüccarlar tarafından üreticilerden piyasa fiyatının oldukça altına satın alınıp ürünler tezkireli tüccarlar tarafından yüzde yüze varan kârlarla satılmaktaydı. Bu durum hem uygulamada yerinin olmadığını hem de ürünlerde kaçakçılığın, fahiş fiyat artışını ve üretimde düşüşü meydana getirmektedir (Genç, 2013, s. 383).

Yed-i Vahit uygulamasındaki bu durum Osmanlı üreticilerinin kar etmesini engelleyip Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine zarar vermekte iken beklenen amaçlarında gerçekleşmesine engel teşkil ediyordu. Ayrıca İngiltere ve diğer merkez ülkelerin çıkarlarına da ters düşmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimi ve ürünlerin serbestçe ticaretini engelleyen yed-i vahit gibi düzenlemeler hem İngiltere'nin talep ettiği ham maddelerin fiyatını yükseltirken hem de doğal olarak İngiliz mamul mallarına yönelik taleplerini kısıtlayan önemli bir faktördü. Bundan ötürü İngiltere ve diğer merkez ülkeler Yed-i Vahit usulünün bir an evvel kaldırılmasını talep etmekteydiler (Durmuş, 2024, s. 71).

17. ve 18. yüzyıllardaki mali bunalımın aşılammaması, ekonomik durumun giderek daha da ağırlaşmasına yol açmıştır. Paranın edilmesi, esham kavaimi çıkarılması, iç borçlanma gibi önlemlere rağmen açık vermeye devam eden bütçeler, ülkenin vergi sisteminde ve mali idaresinde gerekli reformların yapılmamasının bir sonucudur. Yapısal sorunlara çözüm bulmadan kısa vadeli, ömürsüz önlemler alınması Osmanlı İmparatorluğu'nu bir dış borç girdabına sokmuştur (Basan, 2009, s. 25). Kısacası 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi, savaşlarda yenilgilerle karşılaşılması sonucu savaş tazminatları ve azalan savaş ganimetleri, tımar

siteminin işlemez duruma gelişi akabinde iltizam sistemiyle oluşan ayan sınıfı ve mali düzenin bozulması, kapitülasyonların ülke ticareti için ağır yük oluşturması ve dış borç sorunları nedeniyle işlemez hale gelmiştir. Bu ekonomik bunalım aynı zamanda imparatorluğun çöküşünü hızlandıran en önemli nedenlerden biri olmuştur (Açba, 1995, s. 91-92).

2.2. OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN DIŞ POLİTİKADA ÇEVRELEŞMESİ

Osmanlı İmparatorluğunu çevreleşmeye iten sürecin, ilk başlangıcını dünyada merkantilizm düşüncesinin hâkim olduğu dönemde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Merkantilizm, 1450-1750 yılları arasındaki dönemde İngiltere’de ortaya çıkan iktisat tarihi açısından önem arz eden iktisadi düşüncelerinden biridir (Aydemir ve Güneş, 2006, s. 136). Merkantilist düşünce özellikle bireyin refahını yükseltmeyi amaç edinen, devletin egemenliğini ve zenginleşmesini savunan iktisat doktrini. Bireylerin zenginleşmesinin ise ancak devletin zenginleşmesi ile olabileceğini ifade eden bu düşünce, akımın temel prensibini oluşturmaktadır. Devletin zenginleşmesi ise özellikle altın gibi değerli madenleri biriktirmesi ve bu madenleri elinde tutmasıdır (Kazgan, 1981, s. 6). Bu dönemde Batı Avrupalı merkez ülkeler, yerli bir sanayi oluşturmayı hedeflemiş, bu hedef çerçevesinde korumacı dış kapalı gümrük politikaları uygulayarak yerli üretimi teşvik etmişlerdir. Bu yüzden merkantilist dönemde devletler ithalattan çok ihracata önem vermişlerdir (Hafter, 1964, s. 7-8).

İlerleyen yıllarda Sanayi Devriminin yaşanmasıyla birlikte özellikle İngiltere ve Fransa gibi merkez ülkeler, dış ticaretin attırılmasının ilk koşulu olarak, sanayileşme politikasını görmüşlerdir. Sanayi mallarının yurtdışı pazarlara ihraç edilerek dış ticaret fazlası verilmesi ve bu yolla değerli maden stokunun arttırılması ekonomide birinci araç olarak görülmüştür. Böylelikle merkantilist dönemden ticari Kapitalist döneme geçilmiştir (Aydın, 2021, s. 103). 18. Yüzyıldan itibaren ise Avrupa’da merkantilizme ve ticari kapitalizme bir tepki olarak fizyokrasi akımı ortaya çıkmıştır (Kazgan, 1993, s. 40). Fizyokrasi akımı ise merkantilizm nedeniyle zarar gören tarımı toparlayabilmek için daha çok tarımı ön plana alan bir sistem olmuştur. Tarımı önceleyen Fizyokrasi anlayışı korumacılığa bir tepki olarak liberal anlayışı benimsemiştir (Aydın, 2021, s. 103). Böylelikle ülkeler dış ticarete artık korumacı gümrük politikalarını terk ederek, dışa açık, liberal, serbest ticaret politikaları izlemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun merkantilist dönemde gerçekleşen, ekonomik bağlamda çevreleşmesine neden olan ilk girişim Fransa ile imzalanan kapitülasyon anlaşması olduğu bilinmektedir. 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman ile Fransa kralı Birinci François arasında imzalanan ve Osmanlı tarihine ilk kapitülasyon olarak geçen anlaşma ile esasen siyasal yönden Osmanlı devletinin isteklerine uygun bir sonuç yaratılmaya çalışılsa da öyle olmamıştır. Tam

tersine iktisadi yönden Fransa'nın lehine sonuçlanmıştır (Aydın, 2021, s. 104). Aslında Fransa Akdeniz ticaretini bu şekilde ele geçirerek, Osmanlı pazarları üzerinde egemen olmasının önünü açtırmıştır. Böylece Merkantilizm dönemi boyunca sanayisini önemli ölçüde geliştiren Fransa'nın böylesine geniş bir pazarı değerlendirme isteği de kapitülasyonlar üzerinden gerçekleşmiştir (Acartürk ve Kılıç, 2021, s. 6). Nitekim Fransa, kapitülasyonlarla birlikte sadece Osmanlı'ya olan borçlarını ödemekle kalmamış, Akdeniz ticaretinin tekeli ele geçirmiş ve Osmanlı'yı kendi ürettiği ürünlerin pazarı haline getirmiştir. Buna benzer anlaşmalar daha sonra diğer Avrupa devletleri ile de imzalanmış ve Osmanlı İmparatorluğu, Balta Limanı Ticaret Antlaşmasından önce Avrupa devletleri için tamamen açık pazar haline gelmeye başlamıştır (Kazgan, 1981, s. 33).

Osmanlı İmparatorluğu ilgili dönemde diğer Avrupalı merkez ülkelere de benzer imtiyazlar vermiştir. İlk kapitülasyon İngiltere'ye 1580 yılında verilmiş ve bu kapitülasyonlarla sağlanan iktisadi imtiyazlar ilerleyen süreçte daha da artırılmıştır. Pasarofça Antlaşması ile Avusturya'ya 1718 yılında, Sicilya Krallığı'na 1740 yılında, Prusya'ya 1761 yılında, İspanya'ya 1783 yılında benzer imtiyazlar verilmiştir (Pamir, 2002, s. 89). Böylece merkantilizm karşısında Osmanlı İmparatorluğu iktisadi açıdan savunmasız kalmış ve tam bir açık pazar haline getirilmiştir. Buna karşılık Rusya, merkantilizmin nimetlerinden faydalanamadığı için Osmanlı topraklarına göz dikmiş ve çıkarlarını savaş yoluyla sağlamlaştırmaya çalışmıştır (Aydın, 2021, s. 105).

1740 kapitülasyonlarından itibaren dönemin iktisadi gücü Osmanlı son gücünü de kaybetmiş ve 1760 yılından itibaren Avrupa'nın gireceği sanayi devrimi sürecine dâhil olamamıştır. Lakin Merkantilizm dönemi boyunca Osmanlı İmparatorluğu sürekli olarak güç kaybetmiş olsa da dönemin sonuna kadar direnmeyi başarmıştır (Pamuk, 2009, s. 139). 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması'na giden süreçte Osmanlı İmparatorluğu Merkantilizm ile başlayan iktisadi gelişme sürecine girememiştir. Merkantilizm boyunca kapitülasyon anlaşmalarıyla verilen tavizler nedeniyle kırılğan hale gelmiş ve giderek Avrupa'ya bağımlı bir yapıya bürünmüştür

Osmanlı İmparatorluğu merkantilist dönemde batı Avrupa ülkeleri diye tabir edilen merkez ülkelere kapitülasyonlarla verilen ekonomik tavizlerle beraber çevreleşme süreci başlamışken akabinde İngiltere de gerçekleşen Sanayi Devrimi ile karşılaşmıştır. Sanayi devriminin merkezi İngiltere olarak kabul edilirken bu devrim zamanla diğer batılı Avrupa ülkeleri tarafından da takip edilerek sanayide İngiltere'yi yakalamışlardır. Sanayi devrimi ile birlikte Batı Avrupa'da büyük üretim artışları gerçekleşmiştir. Sanayi devrimiyle başta İngiltere olmak üzere diğer batılı ülkeler önemli bir ekonomik güce ulaşmış, dünyanın en büyük üreticisi

ve ihracatçısı konumuna yerleşmişlerdir (Hobsbawn, 1987, s. 1). Sanayi devrimiyle üretim düzeyi büyük artış gösterirken, bu üretim fazlalığından doğan malları satabilmek için yeni pazarlara ihtiyaç duyulmuştur. Böylelikle Merkez ülkeler Latin Amerika, Çin ve Osmanlı pazarlarına açılmış ve bu bölgelerdeki ülkelerle bazen yerel iktidarlarla anlaşarak bazen de zorla serbest ticaret anlaşmaları imzalamaya yoluna gidilmiştir (Kütükoğlu, 1974, s. 74). Osmanlı nüfusunun büyüklüğü de merkez ülkeler için büyük bir pazarı ifade etmekte iken aynı zamanda sanayi üretimi için büyük bir hammadde sağlayıcısıdır. Merkez ülkelerin Osmanlı pazarını istemelerindeki diğer bir önemli faktör coğrafi konumundan dolayı ulaştırma kolaylığıdır (Yıldırım, 2001, s. 317).

Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde kısıtlı sermayesi ve mali anlamda ekonomik sıkıntılıların yanında ilgili dönemde merkez ülkeler ile yapılan kapitülasyon anlaşmalarıyla sanayi devrimi sürecine girememiş ve kısa sürede merkez ülkelerin açık pazarı haline gelerek çevre ekonomisine dönüşmüştür. Bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi sanayi devrimi sürecine hazırlıksız yakalanmıştır. Sanayi devrimi sonrasında Osmanlı sanayisi, mevcut ekonomi ve ticaretindeki son imkânlarında da kaybetmiş ve ekonomik olarak çöküş sürecine girmiştir (Aydın, 2021, s. 107).

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu merkantilizm döneminde merkez ülkelere sağlamış olduğu kapitülasyonlar ile çevreleşme sürecine dâhil ediliyor. Akabinde gerçekleşen sanayi inkılabı ile birlikte merkez ülkeler korumacı politikalardan liberal politikalara geçiliyor ve kendi aralarında bir rekabet ortamı oluşuyor. Laikin Osmanlı imparatorluğu kapitülasyonların etkisi içerideki mali sıkıntılar sebebiyle Avrupa'da gerçekleşen sanayi dönemi takip edemeyerek bu rekabete dâhil olamıyor. Böylece Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı merkez ülkelerinin iktisadi ilişkilerinde rekabet konusu haline gelmiştir. Osmanlı ekonomik yapısı gerilemeye başlamış, imparatorluk yeni topraklar da fethedemeyince, mevcut topraklarını da kaybetmemek için merkez ülkelere kapitülasyon vermiştir. Bu şekilde imparatorluğun çöküş süreci başlamıştır. Akabinde bu çöküş sürecine Mısırda yaşanan Mehmet Ali Paşa Olayı ile akabinde gerçekleşen Balta Limanı Ticaret Sözleşmesinin eklenmesi ile ekonomik yönden Osmanlı İmparatorluğunun çevrelemesi tamamlanmıştır.

İktisadi alanda yaşanan sorunların yanında siyasi alanda ortaya çıkan kargaşalar da çevreleşmeye giden süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun çevreleşmesine giden süreçte en önemli siyasi etmen 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasına neden olan Osmanlı merkezi yönetimi ile Mısır valisi Mehmet Ali Paşa arasındaki güç ve iktidar mücadelesi ve bu mücadelede önemli rol oynayan İngiltere ile Osmanlı yönetimi arasındaki ilişki olduğu bilinmektedir (Timur, 1985, s. 23). 19.

yüzyıla kadar Amerika kıtası, Avusturalya ve Hindistan'ın sistem içerisine dâhil edilmesinden sonra devletlerarası rekabet gözlerini Mısır üzerinden Ortadoğu coğrafyasına çevirmiştir.

18. yüzyılın sonlarına doğru Mısırdaki her şey normalden İmparatorluk içerisinde Mısır bir eyalet iken ne oldu da sistem içerisindeki merkez ülkeler gözünü mısıra dikti. Bu durum şu şekilde açıklanabilir; İlk olarak sistem içerisinde bulunan merkez ülkeler ihtiyaç duyduğu hammadde ve pazar gereksinimlerine göre dünya çapında bir rekabet halindeydiler. 19. yüzyıla kadar Amerika kıtası, Avusturalya ve Hindistan'ın sistem içerisine dâhil edilmesinden sonra Kapitalizmin temel yasası olan sınırsız sermaye birikimi yapmak üzere kârı maksimize etmek anlayışıyla yeni pazarlara ihtiyaç duyulmasıydı.

İkincisi ise Mısırın konumu; Mısır tüm dünya ülkeleri açısından hem stratejik hem de ekonomik açıdan oldukça değerli bir bölgeydi. Doğu Akdeniz'i Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusuna bağlayan Mısır bu özelliği ile dış ticaret de önemli bir limanı oluşturmaktaydı. Bu bölgeye sahip olmanın tüm Akdeniz'e sahip olması demektir. Aynı zamanda iktisadi açıdan bakıldığında ise Mısır, önemli bir gelir kaynağı sağlayan bölgeydi. Alınan birtakım vergiler ile Osmanlı hazinesi için de önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı. Yıllık sınırlarından geçen hac kervanları ve kutsal bölgelere tahıl sevkiyatı için önemli bir ambar işlevine sahipti (Hathaway, 2002, s. 3-5).

Mısır, Afrika ile Asya arasında bir köprü ülke olarak stratejik konumundayken diğer taraftan Asya ve Hindistan'dan gelen malların Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya taşınmasında önemli stratejik bir bölgeydi. Bununla birlikte Mısır, topraklarından geçen Nil Nehri sayesinde bölgenin en iyi tarım topraklarına sahipti. İlkbahar mevsiminde taşıdığı yağmur suları, önceki medeniyetlerce yapılan kanallarla, araziye verilmekte böylece Mısır zengin bir ziraatın yapıldığı Dünyanın en verimli topraklarından biri haline getirmekteydi (Yazıcı, 2016, s. 74-75).

Asya ve Hindistan'dan gelen ticari malların Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya taşınmasında kilit rol oynaması, Akdeniz' de önemli bir askeri üs konumunda olması, önemli gelir kaynaklarına sahip olması, Nil nehri sayesinde önemli tarım arazisine sahip olması, Mısır'ı birçok yönden vazgeçilmez bir ülke haline getirmiş. Merkez ülkelerin yeni Pazar arayışında odak noktaları olan bölgelerden biri olmuştur.

Üçüncüsü ise 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun merkezi yönetiminin zayıflaması ve Mısır eyaletinde ki siyasi istikrarsızlık ile merkeze (Osmanlı İmparatorluğuna) karşı bağımsızlık yönünde düşüncelerin göz önünde bulunduran merkez ülkeler Mısır üzerinde egemenlik kurmak istemeleridir.

2.2.1. Fransa'nın Mısır İşgali

Mısır Kapitalist dünya ekonomisi açısından önemli bir bölgeydi. Bu bölge için dönemin merkez ülkeleri rekabet içerisine girmiş. Rekabetin ilk fitilini ise Fransa yakmıştır. Fransa, İngiltere'nin Akdeniz'deki hegomonik politikalarına karşı rekabeti üstün kılmak ve mevcut çıkarlarını korumak, İngiltere sömürge yollarının denetim altına almak ve denizlerdeki üstünlüğü elde etme düşüncesi ile hareket etmiş. Böylece 1798 yılında Napolyon Bonapart'ın düşüncesinden faydalanılarak Mısır'ı işgal etmiştir (Yazıcı, 2016, s. 83). İşgal sürecine değinmeden önce Fransa Osmanlı İmparatorluğuna bağlı önemli bir stratejik konuma sahip, merkez ülkelerin vazgeçilmez yeni pazar alanı Osmanlı için ise önemli gelir kaynağı ve ticaret yolları üzerinde olan bir bölge. Peki, bu kadar önemli bir bölgeyi Fransa hangi cesaretle işgal etmeye kalkıştı. Tabi ki bunun en önemli nedeni Osmanlı'nın merkezi zayıflığı ve dış diplomaside ki zorlu süreci fırsat bilmesinde yatmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın sonlarına doğru önceden Avrupa'ya karşı göstermiş olduğu siyasi üstünlükten yavaş yavaş vazgeçerek Avrupa'ya karşı barış politikası izlenmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu 17. ve 18. yüzyıllarda batıda Avusturya, doğuda İran ve kuzeyde Rusya ile yaptığı uzun süren savaşlar ve Amerika kıtasında bulunan gümüş madenlerinin enflasyona neden olması dolayısıyla Osmanlı maliyesi yüksek askeri harcamalar ve yüksek enflasyonla büyük krizlere girmiştir (İnalcık, 2024, s. 645-650).

1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlılar ilk kez halkının büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu bir eyaleti kaybetmiş. Bu kaybedişle birlikte Osmanlılar sadece Kırım'ı kaybetmedi. Karadeniz'de de gittikçe güçlenmekte olan ve sıcak denizlere inme hedefi olan Rusya'nın etkisi altına girmeye başladı. Böylece Rusya'da bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki rekabete dâhil olmuş ve Osmanlı'nın çevreleşmesinde önemli bir etki yaratan ülke olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu dış politikada, 18. yüzyılda başta Rusya olmak üzere Avusturya, İran gibi devletlerle sorunlar yaşayıp bu sorunlarla uğraşırken bir yandan kendi topraklarında iç meselelerindeki sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı (İnalcık, 1999, s. 215-220).

Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla sonuçlanan savaşlar sırasında Mısır'da da çeşitli olaylar yaşanmış. Mısır Memlûk Beyi Bulut kapan Ali Bey'in diğer Memlûk Beylerini de kontrolü altına alarak Mısır'ı bağımsız bir devlet konumuna getirmeye çalıştığı görülmüş. Bu durum imparatorluğun merkezi yapısının artık zayıfladığı toprakları içerisinde ise siyasi istikrarsızlıklarla, isyanlarla baş etmek zorunda kalmasına neden olmuştur. İşte Fransa'nın Mısır'ı işgal etmeye hazırlandığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu şartların kısaca bu vaziyette olduğu görülmektedir (Yazıcı, 2016, s. 83).

Fransa'nın Mısır'ı işgale ettiği dönemde Osmanlı İmparatorluğunun durumu bu şekilde iken Fransa'nın Mısır'ı işgal etme nedeni neydi. Nedenlerden birincisi; Osmanlı'nın ömrünün oldukça kısa olduğu düşüncesiyle, yakın komşuları İngiltere, Avusturya ve Rusya tarafından ele geçirilme ihtimalinin oldukça yüksek olması nedeniyle Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğuna komşu olması durumunda daha fazla yıkılan Osmanlı'dan daha fazla pay elde etme imkânı bulmaktır (Uçarol, 2019, s. 262-265).

İkincisi ise Mısır Seferi öncesinde Fransa'nın 1756-1763 yılları arasında süren Yedi yıl Savaşlarında Kanada'yı ve Hindistan'daki sömürgelerini İngilizlere kaptırmışlardı (Uçarol, 2019, s. 264-266). Önemli sömürlerini İngiltere'ye kaptıran Fransa İngiltere'ye kaptırdığı sömürgelerin yerine artan hammadde ve pazar ihtiyacını karşılayabilecek yeni sömürü alanları oluşturmak amacıyla Mısır'a işgal girişiminde bulundu (Lutsky, 2011, s. 38).

Fransız imparator Napolyon ve dönemin Fransa dışişleri bakanı Talleyrand düşüncesiyle Mısır'ın işgal edilmesi; Fransa'nın yıkılması muhtemel Osmanlı İmparatorluğu'ndan önemli miktarda pay elde etme düşüncesiyle; İngiltere ile 1756-1763 yıllarında gerçekleşen “Yedi Yıl” Savaşları'nda İngiltere'den kaybettikleri sömürgeleri yerini büyük ölçüde doldurabilecek bir ülke elde etmiş olacaktı. Böylece Fransa'nın gelişen sanayisinin hammadde ve Pazar ihtiyaçlarını karşılama amacından hareketle Mısır ve Doğu Akdeniz'de hâkimiyet kurmaya çalıştıklarını söylemek mümkündür (Özer, 2007, s. 24).

Fransa'nın Mısır'ı ele geçirmesiyle birlikte Doğu Akdeniz'de hâkimiyet kurması ve sömürge yollarını kontrol ederek denizlerde de İngiltere karşısında üstünlüğü ele geçireceği hesaplanıyordu (Uçarol, 2019, s. 264-266). Fransa 1797 yılında ilk başta Osmanlı İmparatorluğuna sınır olan Dalmaçya kıyısındaki Venediklilere ait yedi adayı ele geçirmiştir. Bu işgali ile Fransa sadece Mısır'ı değil Osmanlı İmparatorluğu topraklarını da sahiplenme niyetinde olduğunu göstererek aslında Mısır'a yönelik işgal girişiminin başlayacağını ifade etmiş oldu (Lutsky, 2011, s. 38).

Fransa 1798 yılında Mısır'a işgal girişimini başlattı. 1798 yılında Fransa'nın Mısır seferi ile birlikte Osmanlılar Fransızlara karşı İngilizler ve Ruslarla ittifak oluşturarak savaş ilan etmişlerdir (Yazıcı, 2016, s. 85). Fransızların Mısır'ı işgali Ortadoğu'da yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Haçlılardan beri ilk girişim olarak Fransız işgali Mısır'da kısa dönemli olsa da Batının Ortadoğu'ya müdahale dönemini başlatması açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Özer, 2007, s. 23).

Osmanlı İmparatorluğu, Fransızlara karşı İngiltere ve Rusya ile ittifak antlaşmaları imzalamışlardır. 23 Aralık 1798'de imzalanan ittifak anlaşmasına binaen Osmanlı-Rus birleşik donanması Adriyatik kıyısındaki yedi adayı ele geçirmiş. Rusya'nın bu ittifaka katılmasının

nedeni ise sıcak denizlere inmeyi hedefleyen Rusya'nın önünde kuvvetli bir Fransa'dan ise zayıf bir Osmanlı'nın çıkarları açısından daha uygun olacağını düşünmüş olmasındandır. Benzer bir ittifak antlaşmasını da 5 Ocak 1799'da İngilizlerle yapmıştır (Yazıcı, 2016, s. 86).

Fransa'nın Avrupa'da yaptığı savaşlardaki güç konumunun da etkisiyle 30 Ağustos 1801 yılında İskenderiye Sözleşmesi ile Fransızlar Mısır'ı boşaltmak zorunda kaldılar (Uçarol, 2019, s. 267-274). Böylece Fransa'nın Doğu Akdeniz'de hâkimiyet kurması ve sömürge yollarını kontrol ederek denizlerde İngiltere karşısında üstünlüğü ele geçirme ve yeni Pazar ve hammadde alanı açma düşüncesi başarısız oldu. Bu girişimin MDS açısından değerlendirildiğimizde sistem içerisinde dünya imparatorluklarını yıkıp yerine kapitalist bir dünya ekonomisi oluşturmada Osmanlı İmparatorluğuna yönelik bir girişimdir. Başarısızlıkla sonuçlansa da Osmanlı İmparatorluğu merkez ülkeler açısından kendilerine yeni hammadde ve Pazar alanı açma konusunda rekabet halinde oldukları bir imparatorluk haline dönüşerek Osmanlının çevreleşmesi sinyalleri verilmiştir.

2.2.2. Mehmet Ali Paşa Olayı

Fransızların Mısır'ı işgali başarısızlıkla sonuçlanmasıyla birlikte Mısır Fransa tarafından çevrelettirilememişken bu işgal girişimi Mısırda iki durumu ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi Mısır uzun bir süre siyasi istikrarsızlığa gebe kalmış ikincisi ise merkez ülke olan İngiltere tarafından himaye edilip çevrelettirilmeye çalışılmış.

Mehmet Ali Paşa'nın iktidara gelişini ve Mehmet Ali paşa olayına değinmeden önce Mehmet Ali Paşa'nın Mısırlılar, Osmanlı, Fransızlar ve İngilizler açısından önemine değinelim. Mehmet Ali Paşa, Mısırlılar açısından, Mısırlılara Mısırlı olma bilincini veren, onların bir ulus haline gelmesinin yolunu açan devlet inşasının başlatıcısı bir kahraman iken (Marsod, 2007, s. 3) aynı şahıs Osmanlı İmparatorluğu için Devlet-i Ali Osman'ı parçalamaya çalışan asi bir vali olarak görülmüştür. Aynı zamanda Fransızlar açısından Mehmet Ali Paşa, Hindistan'a giden yolu kontrol altında tutan bir müttefik olarak olumlanırken, İngilizler açısından Hindistan'a giden yolu kapayan Arap yarımadasına yayılarak Ortadoğu'da İngiliz çıkarlarına zarar veren bir vali olarak görülmektedir (Altundağ, 1988, s. 2). Anlaşılacağı üzere Mehmet Ali Paşa Mısırlılar ve Fransızlar açısından olumlu bir figür iken Osmanlı ve İngilizler açısından olumsuz bir figürandır.

Fransa'nın Mısır'ı işgalinden sonra Mısırda iki aktör gün yüzüne çıkmıştır. Bunlardan biri İngilizler ikincisi ise Mehmet Ali Paşa. Fransızlardan kalan boşluğu doldurmaya çalışan İngilizler, Fransızların çekilmesinden sonra Mısır'ı ileride işgal edebilmek amacıyla kendileriyle iş birliğine gidebilecek grupları himaye etmeye çalışmışlardır. Bunun için de en

uygun grubun Memlûklüler olması sebebiyle onları korumuşlardır. Ayrıca İngilizler mısırdaki söz sahibi olmak için Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak halinde iken Mehmet Ali Paşa ile mücadele içerisinde olmuşlardır. Anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere İngilizler eyaleti terk etmeyerek Mısır'ın yönetiminde oldukça etkin bir konuma gelip Doğu Akdeniz ve Orta doğuda yeni Pazar oluşturup kendilerine yeni bir çevre ülke oluşturmak aynı zamanda buradan ticaret yollarına hâkim olarak dünya sistemindeki rekabette de hegomonik gücü elde etmek olmuştur (Özer, 2007, s. 73).

Mehmet Ali Paşa'nın ise Mısırdaki Osmanlı İmparatorluğundan bağımsız, bölge ticaretine hâkim bölge halkından oluşan yeni bir devlet oluşturmak amacıyla hareket etmiştir. Mehmet Ali Paşa Fransa'nın Mısır'ı işgalinden sonra Mısır'da ki siyasi boşluğu görmüştür. Bu boşluğu doldurmak için belli bir süre arka planda takip edip siyasi manevralarla Osmanlı Devletinin gönderdiği Hüsrev, Tahir, Trabluslu Ali ve Hurşit Paşalar gibi valileri ve Memlukleri saf dışı ettikten sonra 1805 tarihinde valilik makamına geçmiştir (Yazıcı, 2016, s. 92). Böylece Mehmet Ali Paşa'nın valilik makamına geçmesiyle Osmanlı İmparatorluğunun Balta Limanı Ticaret Sözleşmesine giden süreci hızlanmıştır.

1805'te Mısır'a vali olarak atanan Mehmet Ali Paşa, takip eden 40 yıl boyunca Avrupalı uzmanların yardımıyla etkileyici bir yenileşme programı uygulayarak silahlı kuvvetlerini, ekonomiyi ve idari kurumları güçlendirmiştir. Mehmet Ali Paşa kısa zamanda idari, askeri, iktisadi ve sanayi alanlarında önemli başarılar kaydetmiş. Mısır eyaletinde modern bir ordu teşkil etmiştir. Bu durum Mısır Valisi'ni Osmanlı merkezi yönetimine karşı rakip konuma getirmiştir (Hale, 2003, s. 12-13).

Mehmet Ali Paşa Osmanlı merkezi yönetimi karşısında güçlenmesiyle beraber 1820'lerde Osmanlı İmparatorluğu, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ve Yunanistan'ın bağımsızlık hareketi ile mücadele etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Mehmet Ali Paşa karşısında zayıf kalmasının en büyük sebeplerinden biri de Yunanistan'la vermiş olduğu mücadeledir. Osmanlı İmparatorluğu Balkanlarda Yunanistan'la mücadelesinde 1815 Viyana Kongresi'nden güçlü çıkan Rusya bölgedeki ulusçu akımları destek vererek İmparatorluğu zor duruma sokmuştur. Özellikle Rusya 1821'de Mora'da çıkan isyanda Yunanistan'a büyük destek vermiştir. İngiltere ise Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma siyaseti gütmüştür. 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde Yunanistan'da gerçekleşen isyan hareketleri ile ilk defa sekteye uğrayarak Grek yarımadasının, Rus etkisi altına girmesini engellemek ve bu devlet üzerindeki etkisini arttırmak için ilerleyen süreçte Yunanistan'a destekte bulunmuştur. Yunanistan'ın bağımsızlığı bu dönemde Fransa tarafından da desteklenmiştir (Sander, 1997, s. 256).

Yunanistan isyanını bastıramayan Osmanlı İmparatorluğu, 1824 yılında Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım talebinde bulunmuştur. Mehmet Ali Paşa Yunan bağımsızlık harekâtı ile başa çıkamayan Sultan Mahmut tarafından yardıma çağrıldığında yardımlarına karşılık Suriye'nin kendisine bırakılmasını Osmanlı sultanından istemiş ve aralarında bir anlaşmaya varılmış. Yardım talebini kabul eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa yunan azınlığı karşısında isyanı başarıyla bastırmıştır (Eşiyok, 2010, s. 75).

Mora ve Grek'teki sıkıntılarla uğraşan Osmanlı İmparatorluğu 1827'ye gelindiğinde İngiltere, Fransa ve Rusya; İmparatorluğa karşı baskısını iyice arttırmış ve ardından bu üç devlet donanması, Navarin'de Osmanlı - Mısır donanmasını tamamen yakmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde Karadeniz'deki Rus donanmasını karşılayabilecek kuvvet kalmamıştır. Üstelik bu olaydan bir yıl önce Yeniçeri Ocağı kaldırılmış, yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusu da henüz örgütlenemeyişi Osmanlıyı merkez ülkeler karşısın da zor duruma düşürmüştü. Tüm bunların yanında 1828'de başlayan Osmanlı Rus savaşında Rusya galip gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısında yenilgisi 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Bu savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında önemli bir adım olmuşken; Yunanistan'ın bağımsızlığı kazanmasında yanı sıra Doğu Anadolu'da da toprak kayıplarına neden olmuştur (Basan, 2009, s. 9). İkinci Mahmut Yunanistan'ı kaybedince verdiği sözü tutmayarak daha da fazla toprak kaybetmek istemedi, Bundan ötürü Mısır Valisi Mehmet Ali Paşaya vaat edilen Suriye ve Girit valilikleri verilmemiştir (Eşiyok, 2010, s. 75).

Osmanlı İmparatorluğu karşısında önemli bir güç olmaya başlayan ve merkezin direktiflerini dikkate almayan Mısır Valisi Mehmet Âli Paşa İmparatorluğun Balkanlarda Yunanistan'ın yanı sıra Rusya, Fransa ve İngiltere ile zor durumunu fırsat bilerek, 2. Mahmut'un anlaşmaya uymayıp Suriye ve Girit'in kendisine verilmemesine karşı girişimlerde bulunmaya başlamıştır.

Bunun üzerine Mısır valisi Mehmet Ali Paşa bu eyaletleri işgal etmeye kalkmış ve Mehmet Ali Paşa Olayı patlak vermiştir. Mehmet Ali Paşa İbrahim Paşa'nın önderliğinde 1831 yılında Suriye ormanlarından yararlanmak amacı ile bölgeyi işgal etmeye başlamış (Sander, 1997, s. 268).

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın ordusu, Osmanlı ordularını mağlup ederek önce Suriye'yi ele geçirmiş ardından ise Konya'ya kadar ilerleyerek 1832 yılında Osmanlı ordusunu kesin bir yenilgiye uğratarak sadrazam Reşit Mehmet Paşa'yı esir almıştır. Sultan II. Mahmut, başkent İstanbul'u kendi valisinin ordusundan korumak üzere, önce Fransa ve İngiltere'den yardım istemiş. İki devletin de kıta Avrupası'ndaki sorunlara dikkatlerini çevirmiş olmaları

nedeniyle yardım çağrılarına karşılık vermemeleri neticesinde, İstanbul için bir tehdit haline Mehmet Ali Paşa olayı sultan Mahmut'u telaşlandırmış, Mehmet Ali Paşa'ya karşı Rusya'dan askeri yardım talebinde bulunmuştur (Rodkey, 1929, s. 572-573). Osmanlı Devleti Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmış, Rusya 1833'te İstanbul'a bir donanma ve 5000 kişilik kuvvet göndermiştir. Bu duruma karşı İngiltere ve Fransa zaman kaybetmeden harekete geçmiş ve İstanbul'daki Rus askerlerinin çekilmesini sağlamak için Mehmet Ali Paşa'ya baskı yapmaya başlamıştır. Bunun sonucunda 1833'te Kütahya Antlaşması imzalanmış, bu Antlaşma ile Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya Mısır ve Girit Valilikleri'nin yanı sıra Suriye Valiliği; oğlu İbrahim Paşa'ya ise Cidde Valiliği'nin yanı sıra Adana'da vergi toplama ayrıcalıklar verilmiştir. Bu Antlaşma ardından Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması adıyla bir ittifak yapılmıştır. 8 Temmuz 1833 tarihli ittifak hükümlerine göre, taraflardan birine saldırı durumunda diğer devlet yardım edecek, ayrıca Rusya'ya bir saldırı halinde Osmanlı Devleti yabancı gemilere karşı boğazları kapatacaktır (Sander, 1997, s. 268).

Hünkâr İskelesi sözleşmeyle Rusya, Boğazlar üzerinde çok büyük haklar elde etmiş (Yücekök, 1968, s. 55). Ayrıca Hünkâr İskelesi antlaşmasından önce 1829'da imzalanan Edirne Sözleşmesiyle; Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya kendi topraklarında ve denizlerde serbest bir şekilde ticaret yapması için önündeki engelleri kaldırmıştır. Boğazlardan Rus ticaret gemilerinin serbestçe geçmesine izin vermişti (Yücekök, 1968, s. 400). Görüldüğü gibi merkez ülke olan Rusya'nın Edirne Sözleşmesiyle çevre ülke konumuna getirdiği Osmanlı İmparatorluğunun, bu konumu Hünkâr İskelesi Antlaşması ile iyice meşrulaştırmıştır.

Mehmet Ali ayaklanmasının ikinci aşaması 1839 yılında başlamıştır. Mısır Valisine 1833 yılında istemeyerek verdiği ödünleri geri almak isteyen II. Mahmut, topladığı bir orduyu Mehmet Ali'nin üzerine göndermiş; ancak bu ordu Nizip'te yenilgiye uğramıştır. 1833 gelişmelerini, yani yalnız kalacak Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden ve bu kez bir ittifak antlaşmasına dayanarak Rusya'dan yardım isteyebileceğini düşünen İngiltere, bu kez Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında etkin bir tutum sergilemiştir (Basan, 2009, s. 11).

İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston, Rus ordularının İstanbul'u savunmak üzere boğazın Anadolu yakasında konuşlandıklarını ve ardından Antlaşması'nın Hünkâr İskelesi imzalandığını öğrendiği zaman Osmanlı Devleti'nin yardım talebine karşılık vermediğine ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın nüfuzuna teslim ettiğine pişman olmuştur. Akabinde Palmerston tutum değiştirmiştir (Soy, 2007, s. 148). 21 Mart 1833'te İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderdiği bir yönergede *"Sultan'ın maliye, ordu ve donanmasını örgütlemesinde kendisine yardım etmeliyiz. Bunu sağlayabilirsek, Sultan ülkesinin toprak bütünlüğünü koruyabilir"* demiştir (Basan, 2009, s. 12-13). Bu cümle ile anlaşılan şudur 'ki, İngiltere dönemin önemli ticari

rakiplerinden Rusya'nın güneye doğru ilerleyip mevcut s m r lerine set vurmasından  ekinmesidir.

Politik açıdan Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ve Asya'da nüfuzunu genişletmesi ile birlikte Akdeniz'e ve Hindistan'a yaklaşmaya başlaması, İngilizler açısından Osmanlı Devleti'ni destekleme yönündeki politikanın tek gerekçesi değildi. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ekonomisi açısından da en önemli ticari ortaklardan veya paydaşlardan biri olma potansiyeline sahipti. Napolyon Savaşları'nın ardından, h lihazırda İngiltere'de başlayan ve her geçen yıl daha da hızlanarak ilerleyen Sanayi Devrimi'nin yol a ıttığı üretim artışına karşılık Avrupa devletlerinin korumacı gümrük, politikalarına yöneldiği bu dönemde, İngiltere'nin pazar ve ham madde ihtiya ı büyümekteydi. Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'ye ham madde sağlama ve İngiliz sanayi ürünlerini tüketme açısından daha çok önemli h le gelme potansiyelini fazlasıyla haizdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu potansiyelini ortaya koyduğu gibi, bu imparatorluğun Rusya'nın nüfuzuna terkedilmemesi gerektiği konusunda uyarmaktaydı (Durmuş, 2024, s. 68).

Dönemin emperyalist g  erlerinden biri olan Rusya'nın boğazlarda egemenlik kurma serbest bir şekilde geçme isteği, İngiltere'yi endişeye sürüklemiştir. Osmanlı pazarında hâkimiyet kurmak isteyen İngiltere, bu tehlike karşısında hemen harekete geçerek, Mehmet Ali Paşa olayını da fırsat bilerek Mehmet Ali Paşa karşısında zor durumda kalan Osmanlı İmparatorluğu'na yardım isteğinde bulunmuştur. Yardım teklifine karşın İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'na serbest ticaret anlaşmasını şart koşmuştur (Adda, 2002, s. 62).

Gördüğümüz gibi Palmerston İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki geleneksel politikasına dönmek ve Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Osmanlı devletinin içişlerine karışmasını kesinlikle engellemek istiyordu (Basan, 2009, s. 13). Böylece Osmanlı İmparatorluğunun Rusya tarafından  evre ülke konumuna getirildiğini gören İngiltere derhal hatasından geri dönmek ve Akdeniz politikasını hayata geçirmek amacıyla Sultanı Mısır tehlikesinden kurtaracak her türlü davranışı sergilemekte karar kılmış. Osmanlı İmparatorluğunu Rusya'dan uzaklaştıracak girişimlerde bulunmuştur. Yani İngiltere kendi çıkarları nedeniyle Osmanlı İmparatorluğuna destek olma zorunluluğunu kendisinde g rm ştir.

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ise Avrupa konsoloslarına bağımsızlığını ilan edip yeni bir imparatorluk kuracağını duyurarak hedefinde kararlı olduğunu resmen beyan etmiştir. Buna karşılık Avrupa  lkeleri arasında özellikle İngiltere, Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlığını asla kabul etmeyip bu konuda Osmanlı İmparatorluğunun yanında olacağını Mehmet Ali Paşa'ya bildirmiştir (Yücekök, 1968, s. 400-401). Merkez  lke İngiltere, Mehmet Ali Paşa Olayını fırsat

bilerek Osmanlı İmparatorluğunu bir dış pazarı haline getirip çevre ülke konumuna düşürmek amacıyla belirtilen diplomasiyi izlemiştir. Bu diplomasiyi üç maddeye bağlamıştır.

Bunlardan birincisi, padişahın yanında olarak Mehmet Ali'nin kontrol altına alınmasını sağlamak. Mehmet Ali Paşa tehlikesinden ötürü çıkacak bir savaşta Rusya'nın işe karışmasına fırsat vermemek. İkincisi Mehmet Ali Paşa tehlikesi üzerinde oynayarak padişaha yardım eli uzatması karşılığında yed-i vahitlerin Osmanlı imparatorluğundan kaldırılmasını sağlamak. Üçüncüsü ise padişaha Mısır üzerindeki nüfuzunu kullanmakta yardımcı olup aynı tekellerin Mısır'da da kaldırılmasını sağlamak (Yücekök, 1968, s. 402). Maddelerden de anlaşılacağı üzere İngiltere, Mehmet Ali Paşa Olayını diplomatik bir fırsat olarak görmüş. Osmanlı İmparatorluğunu Rusya hegemonyasından çıkarmak istemiş. Dolayısıyla kendi hegemonyası altına almak ve imparatorluğu kendi çıkarları doğrultusunda çevre ülke konumuna getirmeyi amaçlamıştır.

Bu doğrultuda İngiltere, Mehmet Ali Paşa olayından ötürü Osmanlı'nın İngiltere'nin yardımını her türlü kabul edeceğini bilerek kendi çıkarlarına uyumlu Ticaret sözleşmesini biran önce imzalanmayı istemiştir. İmzalanması için siyasi diplomasi kurarak Babıali'yi zorlamıştır. İkinci Mahmut bu sözleşmenin acilen imzalanması gerekliliğini kabul etmiş. İngiliz elçisi Ponsoby ve Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa önderliğinde çabuk ve gizli tartışmalardan sonra Ağustos 1838 yılında imzalanmış. 1 Mart 1839 yılında yürürlüğe girmiştir (Yücekök, 1968, s. 403-404).

2.3. BALTA LİMANI TİCARET SÖZLEŞMESİ

19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti gerileme sürecini yaşarken başta İngiltere olmak üzere batılı merkez ülkeler Fransız İhtilali ile yeni bir ulus devlet yapılanmasına girmişken bir yanda da sanayi devrimi ile birlikte sanayileşmelerini tamamlamıştı. Sanayileşen batılı merkez ülkeler, imparatorluk karşısında güçlerini daha da artırmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu ise bu süreçte bir yandan içerdeki ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkla boğuşurken bir yandan da dışarda gelişmiş merkez ülkelerle mücadele içerisinde olduğundan sanayi devrimini takip edemez olmuştur. Sanayi devrimi bu süreçte, batılı ülkelerin üretimini iç pazarlarının çok üzerinde artırmış ve dış pazar sorunu ile karşı karşıya getirmiştir. Sanayi devriminin merkez ülkelere, ekonomik hayatın yanı sıra siyasi ve askeri alanlarda da sağladığı büyük avantaj, bu ülkeleri yeni bir düzen kurmaya ve diğer ülkeler üzerinde hegemonya inşa etmeye yöneltmiştir. Dış pazarlar bulunması sorunu merkez ülkelerin çevre ülkeler üzerinde hegemonya kurmasının temel nedeniydi. Dış pazar sorununun çözümü ise liberalizmin adıyla oluşturulan dışa açık ekonomik politikalar izleyerek sağlanmalıydı. Bu şekilde merkez ülkeler

yönelmek istedikleri ülkeleri çevreleştirerek kendilerine yeni pazarlar yaratacaklardı. Çevreleştirilmek istenen ülkelerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'du. İşte Osmanlı İmparatorluğunun çevreleştirilme sürecinin takip edilip bir dış pazar haline gelmesi Balta Limanı ticaret sözleşmesi ile mi mümkün olmuştur (Dura ve Altınparmak, 2000, s. 17). Bu konu hakkında yapılan okumalarla 1838'e kadar Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı Merkez ülkeleri ile ekonomik ve siyasi olarak bütünleşmediği, 1838'den sonra batılı merkez ülkelerin ekonomik ve siyasi ağına dâhil olduğu belirtilmektedir.

Bu soru işaretlerinin giderilmesi için Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi dört kısımda incelenerek, 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik bağlamda çevreleştirilmesinin kesinliği saptanmaya çalışılmıştır. İlk başta sözleşmenin imzalanmasına neden olan etmenleri ve sözleşmenin imzalanma süreci anlatılmış akabinde sözleşmenin maddeleri MDS çerçevesinde okunarak sözleşmeden çıkarılan sonuçlara değinilmiştir.

2.3.1. Sözleşmenin İmzalanmasına Neden Olan Etmenler

Balta Limanı Ticaret Sözleşmesine neden olan etmenler dönemin hegomonik gücü İngiltere ile başta İngiltere olmak üzere diğer Merkez ülkeler tarafından çevreleştirilmeye çalıştırılan Osmanlı İmparatorluğunun çıkarlarına göre bir ayrıma gidilerek ilk önce İngiltere açısından nedenler daha sonrasında Osmanlı İmparatorluğu açısından nedenler aktarılmaya çalışılmıştır.

2.3.1.1. İngiltere açısından nedenler

18. yüzyılın sonuna doğru İngiltere'de başlayan daha sonrasında Avrupa'ya yayılan sanayi devrimi ile birlikte Batı Avrupa'da el emeğine dayalı aile içi üretimden, makineleşme ve teknolojinin etkisiyle seri üretime geçilmiştir. Seri üretim ise üretimde bir artışa sebebiyet vererek artık ürünün dış pazara satılma ihtiyacını doğurmuştur. 1820 yılına gelindiğinde Avrupa'da İngiltere sanayi devrimini tamamlamış dünya pazarında rakipsiz duruma gelmiştir. Diğer Avrupa ülkeleri ise aynı yıllarda sanayi devrimini yaşamaktadır ancak dünya pazarında İngiltere ile rekabette geri plana düşmüştür (Dura ve Altınparmak, 2000, s. 19). Özellikle İngiltere'nin en önemli rakibi Fransa bile Napolyon Savaşları sonrasında İngiltere karşısında yenilgiye uğraması İngiltere'yi dünya pazarında yeni düzenin hegomonik devleti olarak ortaya çıkarmıştı. Avrupa pazarında egemen olmaya başlayan İngiltere üretim fazlasını karşılamak için kendine yeni pazarlar arama gereksinimine girmiştir. Merkez ülke İngiltere coğrafi yakınlık gerekçesiyle ilk pazar olarak Avrupa'daki dönemin merkez ülkelerine yönelmiştir (Pamuk, 2005, s. 207).

Lakin Avrupa'daki merkez ülkeler İngiltere'nin üretim fazlalığından kaynaklanan dış Pazar sorununa karşın sanayileşmelerinin devam etmesi kendi pazarlarının İngiliz mallarına karşı korunması için korumacı ekonomik politikalar uygulayarak İngiliz mallarının kendi pazarlarına girişini engellediler. Avrupa'nın gümrük duvarlarının yüksekliği, 1819'dan 1835 yılına kadar İngiltere'nin dış ticaretinde durgunluk oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum karşısında merkez ülke İngiltere, genç sanayisini zarara uğratmamak için kendi güvenlik duvarlarını yükseltirken ürünlerini ve sanayi sermayesini Avrupa dışına yönlendirerek kendine yeni pazarlar aramaya başlamıştır (Yerasimos, 1980, s. 310). Böylece merkez ülke İngiltere dış Pazar sorununu, Avrupa pazarları dışındaki fethedeceği çevre ekonomilerinde aramaya başladı. İngiltere, 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Latin Amerika, Hindistan, Çin ve Uzak doğuyu kapitalist dünya ekonomisine dâhil etmeyi başararak, İngiltere ve daha sonrasında diğer merkez ülkelerin çevre ekonomileri haline getirmiştir. Bunu yaparken de bazen siyasi diplomasi ile yaparken bazen de şiddete başvurarak ilgili serbest ticaret anlaşmalarını bu ülkelere imzalatmıştır (Kazgan, 1999, s. 31-32; Kütükoğlu, 1974, s. 74).

İngiltere'nin yönelmek istediği diğer bir bölge ise Ortadoğu ve Osmanlı İmparatorluğuydu. Osmanlı İmparatorluğu İngiltere ve diğer merkez ülkeler açısından da önemli bir Pazar konumundaydı. Öncelikle Osmanlı Pazarı İngiltere ve diğer merkez ülkeler açısından önem arz etmesi şu dört faktörle izah edilebilir. Birincisi, geniş coğrafyası, İran ticaretinde transit yol oluşu, kritik ticari yolların güzergâhında bulunması ve önemli limanlara sahip olması. İkincisi, 18. yüzyılın sonunda başlayan sanayi devrimi ile birlikte Osmanlı açısından, ulusal ekonomi şuurunun henüz doğmamış olması. Üçüncüsü bulundurmış olduğu kalabalık nüfuzu ile Avrupa mallarının satılması için önemli bir Pazar oluşturması ve sonuncusu İngiltere Avrupa'daki merkez ülkeler için büyük bir hammadde tedarikçisi olması Osmanlıyı, İngiltere ve Avrupalı diğer merkez ülkeler için en cazip Pazar haline getirmekteydi (Durhan, 2002, s. 84).

Dönemin Osmanlı yönetimi ise her ne kadar siyasi alanda bağımsızlığını koruya bilmişse de, sanayi devrimini sağlayamaması neticesinde Batılı merkez ülkelerin bir sömürgesi olmaktan kurtulamamıştır (Basan, 2009, s. 40). Bu nedenle merkez ülke İngiltere açısından 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşmasını Osmanlı İmparatorluğuna kabul ettirmede birinci neden, İngiltere'de ortaya çıkan sanayi devrimi ve bu devrimin üretim fazlalığını ihraç etmek üzere dış Pazar bulma ihtiyacı ve mamul maddeyi üretmek için hammadde ihtiyacı sorunundan dolayı hegemonya ülke İngiltere'nin arayışa girmesi. Kendisine karşı yüksek koruma önlemi alan Avrupalı merkez ülkelere karşın ticaret antlaşmaları kabul ettiremeyince zayıf Osmanlı

İmparatorluğu'na yönelmesi ve Osmanlı İmparatorluğunu ikna etme yolunu seçmesidir (Hobsbawn, 1987, s. 1).

Merkez ülke İngiltere Avrupa'da kendine Pazar yaratamayınca Osmanlı İmparatorluğu gibi çevre ülke ekonomilerine yönelmiştir. Lakin İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunun mevcut pazarlarına egemen olmaya çalışmak isterken Osmanlı İmparatorluğu tarafından uygulanan birtakım korumacı ekonomik politikalarla karşı karşıya kalmıştır. Merkez ülke İngiltere, Osmanlı pazarına hâkim olma düşüncesi karşısın da Osmanlı merkezi yönetimi tarafından uygulanan bazı ekonomik politikalar engel olmaktadır (Dura ve Altınparmak, 2000, s. 19). Bu yüzden merkez ülke İngiltere 1838 Balta Limanı Ticaret anlaşmasını gerçekleştirme sebeplerinden biri de, ilk başta İngiliz tüccarları olmak üzere, diğer batılı merkez ülkelerin tüccarlarının Osmanlı pazarına giriş çıkışında karşılaştığı engelleri ortadan kaldırarak Osmanlı pazarına hâkim olmaktı. İngiltere'nin Osmanlı pazarına nüfuz etmesinin önünde engel olarak gördüğü başlıca faktörler ise şunlardır (Eşiyok, 2010, s. 77):

1) Osmanlı Devleti toprakları içerisinde uygulanan tekeller sebebiyle İngiltere, ihtiyaç duyduğu bazı ürünleri, özellikle mamul mal üretiminde kullanmak üzere hammaddeleri istediği fiyattan almıyordu.

2) Bazı ürünlere getirilen ihracat yasakları, ürünlerin yurtdışına ihraç edilmesinde sorunlara neden olarak hammadde akışını engellemekteydi (Dura ve Altınparmak, 2000, s. 19).

3) Bazı ihraç mallarından alınan yüksek oranlı gümrük vergileri merkez ülkelerin tüccarlarını rahatsız etmekte iken keyfi vergi uygulamaları ve harçlar iç ve transit ticarete alınan vergiler merkez ülke İngiltere'yi zorlamaktaydı (Eşiyok, 2010, s. 77).

4) İç ticarete alınan vergilerin yüksekliği merkez ülke İngiltere için önemli bir gelir kaybı olarak görülmüştür (Avcıoğlu, 1969, s. 71). İmparatorluk içinde malların kentler arasındaki hareketi izne tabiydi. Bu izbe “izin tezkeresi” denilmekteydi. İzin tezkeresi de serbest ticareti sınırlayan engeller arasında bulunmaktaydı (Durhan, 2002, s. 84). İngiltere'nin rahatsız olduğu diğer bir uygulama ise yed-i vahit diye tabir edilen tekel sistemidir. Yed-i vahit usulüne göre iç ticaret Osmanlı tebaasının tekelindedir. İç ticaret yerli tüccarın tekelinde olduğu için Yabancılar iç piyasaya girip rekabet sürecine dâhil olamamaktadır. Ayrıca birçok malın ithalatı ve ihracatı tekellere bırakılmıştır. Üretici ve ithalatçıların mallarını bu tekellere satma zorunluluğu bulunmaktadır. Tekel usulü Avrupalı merkez ülkelerin tüccarlarının gelirini azaltan bir diğer uygulama olmuştur (Aydın, 2021, s. 108).

1825 sonrasında Osmanlı limanları İngiliz ticaret gemilerinin en fazla uğradıkları limanlar olmuş ve Osmanlı pazarların da ticaret yapmaya başlamışlardır. Ancak yukarıda

sayılan mevcut ticaretlerini etkileyen maddelerden ötürü İngiliz tüccarları, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut ticari sisteminden rahatsız oldukları için kârlı ticaret yapamıyor, bu sistemin değiştirilmesini talep ediyorlardı (Kocabaş, 2003, s. 42). İngiltere; hızla gelişen sanayisinin pazar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bu engellerin kaldırılmasını, iç ve dış ticaretin liberalleşmesini istemekteydi. Yerli sanayiinin ve ticaretin korunması için Osmanlı Devleti'nin almış olduğu korumacı önlemler, yabancı sermaye önünde büyük engel teşkil etmekteydi. Ancak bunun için, uygun koşullar oluşmalıydı (Durhan, 2002, s. 84). İngiliz tüccarların bu istekleri siyasilere yansımış, bu etkiyle İngiliz devlet adamları ticaret antlaşması için ısrarcı olmaya başlamıştır. İngiltere için Osmanlı ile imzalanacak bir ticaret antlaşmasının esas "Smith amacı Ekonomisi" iyimserliğine yeniden dönüşü yani klasik liberal ekonomiye dönüşü sağlayacak kanalların zorlanmasıydı. Bu nedenle Osmanlı ekonomisinin, dış ekonomik ilişkilerinde serbest ekonominin önündeki pürüzleri kaldırarak hammadde piyasasını düzenleyen rejimi serbestleştirmek gerekiyordu (Basan, 2009, s. 39) Böylece Merkez ülke İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile yapacağı serbest ticaret anlaşması bu engelleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Merkez ülke İngiltere'yi 1839 serbest ticaret sözleşmesine iten bir diğer etmen ise Osmanlı donanmasının yakılması, balkanlardaki bağımsızlık hareketleri, kuzeydoğudaki savaşlar ve Mehmet Ali Paşa ordularının Kütahya'ya kadar ilerlemesi gibi gelişmeler üzerine Rusya ile imzalanan Hünkâr İskelesi sözleşmesi ile Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuna yakınlaşmasıydı (Kütükoğlu, 1974, s. 101). Osmanlı İmparatorluğun hünkâr iskelesi sözleşmesi ile Rus koruması altına girmesi İngiltere'yi korkutur çünkü İngiliz çıkarları tehlikededir. Eğer Osmanlı Ruslarla ciddi bir diplomatik ilişkiye girerse önemli bir pazar olan Osmanlı pazarı kaybedilecek, Akdeniz ve orta doğudaki politikalar büyük bir engelle takılacak ve yenedünya düzeninde deki rekabette önemli bir kayıp yaşayacaktır. Bu yüzden İngiltere hemen tutum değiştirir. Rus ve Mehmet Ali Paşa tehlikeleri karşısında Sultana desteğini sunar ancak bu hizmetin bir karşılığı olarak artan üretimine Pazar bulma temel amacıyla kendisiyle bir serbest ticaret antlaşması yapılmasıdır (Avcıoğlu, 1969, s. 69).

2.3.1.2. Osmanlı İmparatorluğu açısından nedenler

Osmanlı İmparatorluğunu 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesine iten en önemli neden Mehmet Ali Paşa isyanından kurtulmak olmuştur. 1833 yılına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu iç ve dışta önemli problemlerle karşı karşıyaydı. Balkanlarda Yunan bağımsızlık hareketinin etkileri silinmeden Mısır Valisi'nin ayaklanmasının patlak vermesi, yönetimi çok zor durumda bırakmış. Osmanlı İmparatorluğu Mehmet Ali Paşa kuvvetleri karşısında ardı

ardına bozguna uğraması orduyla birlikte bir uçurumun eşiğine gelinmişti. İşte bu zamanda Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesi ancak, Avrupa'nın büyük güçlerinin desteğiyle olabilirdi. Böylece Osmanlı yönetiminin Balta Limanı Antlaşması ile ulaşmak istediği en genel amaç, dönemin şartları gereği siyasi olarak zor durumda kaldığı için İngiltere gibi dönemin süper gücünün desteğinin sağlanmasıdır (Basan, 2009, s. 44).

Osmanlı'yı serbest ticaret sözleşmesine iten ikinci neden ise dirlik sisteminin bozulması sonucunda ortaya çıkan büyük toprak ağalarının yani ayanların, devletin karşısında bir güç haline gelmelerinden dolayı bu gücü bertaraf etmektir. Dirlik sisteminin bozulması ve iltizam usulünün doğmasından sonra ayanlar, toprağın fiilen sahibi konumuna geldiler. Artı ürünü ele geçiren ve giderek güçlenen bu kesim üzerinde, devletin denetimi zayıfladı. Kısaca merkezi otoritenin gücü sarsıldı. 1838 Baltalimanı ticaret sözleşmesi büyük gücün zayıflamasında büyük bir rolü olacaktı (Eryılmaz, 1992, s. 87).

Osmanlı'yı sözleşmeye iten üçüncü neden ise Mısır'ın önemli bir gelir kaynağı olan tekellerin sözleşmeyle kaldırılarak Mısır'ın en önemli gelir kaynağını ellerinden almak ve merkezi yönetim karşısında gücünü zayıflatmak olmuştur. Mehmet Ali Paşa Mısır'da dış ticareti devlet tekeline almış; elde ettiği gelirleri sanayileşmede ve askeri harcamalarda kullanarak Osmanlı yönetimi karşısında önemli bir güç haline gelmiş. Osmanlı için büyük bir sıkıntı oluşturmuydu. Mısırdaki dış ticarete ki bu devlet tekelleri İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vururken, Mehmet Ali Paşa'nın askeri gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder hale gelmişti. Yani hem Osmanlı İmparatorluğunu hem de İngiltere açısından Mısır'ın artan ekonomik gücü ciddi rahatsızlık uyandırmaktaydı. Böylece 1838 Antlaşması ile dış ticarete Mısır'daki tekeller ortadan kalkacak, Mehmet Ali Paşa'nın sanayileşme ve askeri harcamalarının dayandığı gelir kaynakları tamamen yok edilecek. Osmanlı'nın içerdeki büyük rakibinin gücü böylece kırılacaktı (Pamuk, 1994, s. 19).

Osmanlı İmparatorluğu 1838 tarihli serbest ticaret sözleşmesini imzalarken kendi bürokrasisi ve merkezi yönetiminin bilgisizliğinden değil, mevcut dönemde içerdeki mali ve bürokratik bozukluklar ile dışarda mevcut topraklarını muhafaza etmek için verdiği mücadeleden kaynaklanmaktadır. Birde o dönemde patlak veren Mehmet Ali Paşa Olayı ile Osmanlı imkânsızlık ve çaresizlikten dolayı böyle bir antlaşmayı imzalamaya mecbur kalmıştır.

2.3.2. Sözleşmenin İmzalanma Süreci

Osmanlı İmparatorluğu, saltanatı tehdit eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa kuvvetleriyle baş edemeyeceğini düşünerek İngiliz yardımına sıcak bakmaktaydı. İngilizler, bu durumdan yararlanarak Osmanlı İmparatorluğunu şu şekilde ikna etme yoluna gitmiştir. Önerdikleri Balta Limanı Ticaret antlaşması ile eğer yed-i vahit sistemi kaldırılırsa, Osmanlı eyaleti olan Mısır'da da bu Antlaşma'nın hükümlerinin geçerli olacağından, aynı şekilde Mısır'ın önemli gelir kaynağı olan inhisarların kalkmasına da neden olacaktır. Gelir kaynakları kesilen Mehmet Ali Paşa'nın mevcut askeri gücünü beslemeye devam eden tekelleri ortadan kalkacak. Böylece Mehmet Ali Paşa'nın gücü Osmanlı merkezi yönetimi karşısında zayıflayacak ve Osmanlı İmparatorluğu dağılmaktan kurtulacaktı. İngiltere Osmanlı Hükümeti'ni bu şekilde ikna etmeye çalışmış ama Osmanlı Hükümetinin umduğu gibi olmamıştır (Kütükoğlu, 1974, s. 101).

Batılı merkez ülke İngiltere aslında kendi çıkarına uygun olan sözleşmeyi Osmanlı'nın da çıkarına uygun bir sözleşme olarak göstermesini bildi. Açık pazar antlaşmasına dayalı liberal bir ekonomiyi benimseyen serbest ticaret sözleşmesi Osmanlı İmparatorluğu için kalkınmanın tek yolu olarak gösterildi. Serbest ticaret ve Adam Smith'in benimsediği klasik liberal ekonomi nasıl İngiltere'nin sanayileşmemesini sağlamışsa, Osmanlı İmparatorluğunun 'da sanayileşmemesini sağlayacaktı. Osmanlı'nın önde gelen bürokratları da sanayileşmedeki tek çözümün bu şekilde olacağını uygun buldular (Dura ve Altınparmak, 2000, s. 19). Dönemin İngiltere başkanın direktifleriyle Osmanlı'nın sanayileşmesinin tek çözümü Serbest ticaret sözleşmesi olduğu bunu gerçekleştirmek için ise en önemli şeyin yetti vahitlerin kaldırılması olduğunu belirterek Osmanlı bürokratlarını ikna etmeye çabalamıştır.

Batılı sözde Türkiye uzmanları da aynı şekilde Osmanlı bürokrat ve aydınlarının kafalarını sürekli işliyor ve şu ifadelerde bulunuyorlardı; Osmanlı devleti serbest ticaret antlaşmasını uygulamakla batı uygarlığına girecek ve sanayi devriminde Batı Avrupa'yı yakalayacaktı. Bu uzmanların en ünlülerinden biri David Urquhart'dır. Yapılan görüşmeler sonucunda, 1838 yılına gelindiğinde dönemin siyasal konjonktüründen yararlanan İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nu ticaret antlaşmasının imzalanması konusunda ikna etmeyi başarmıştır

2.3.3. Sözleşmenin İmzalanması

İngiltere daha öncesinde hazırladığı serbest ticaret antlaşmasını imzalatmak için fırsat bekliyordu çünkü serbest ticaretin imzalatılması yönündeki baskılara Osmanlı Devleti'nin direneceğini biliyorlardı. Bu yüzden İngiliz diplomasisi hedefine ulaşmak için siyasal

gelişmeleri bekledi. Bu siyasal gelişme Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile gerçekleşmiştir. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile verilen mücadelede Osmanlı İmparatorluğu yenilerek yalnız Mısır değil Anadolu'nun bir kısmı ve Suriye'yi kaybetme olasılığının bulunması ve mevcut Rus nüfusundan da bunalmış olması nedeniyle Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere'ye sığınmak da buldu. Böylece İngiltere Serbest ticaret sözleşmesini imzalamadaki siyasi gelişmeyi yakalamıştı. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacak karşılığında ise planladığı ekonomik ödülleri alacaktı. Osmanlı Devleti ise yok olmaktan kurtulacaktı (Dura ve Altıparmak, 2000, s. 20).

Osmanlı Devleti mi ticaret antlaşmasını Mehmet Ali Paşa Olayında destek elde etmek için kullanmış, yoksa İngiltere mi Mehmet Ali Paşa Olayını yeni bir ticaret antlaşması imzalatabilmek için kullanmıştır? Bunun iki taraflı bir çıkar ilişkisi olduğu gözükmemektedir. Merkez ülke İngiltere Yed-i Vahit'leri ortadan kaldırmak ve serbest ticaret ilkelerini geçerli kılmak amacıyla yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanmasını ve bu antlaşmanın imzalanması için ikinci Mahmut'u ikna etmek için Mehmet Ali Paşa Olayını bir fırsat olarak görmüş ve harekete geçmiştir (Durmuş, 2024, s. 79). Osmanlı İmparatorluğu ise başında büyük bir sorun olan Mehmet Ali Paşa olayını, güçlü bir devletin himayesinde kökünden halletmek noktasında geçiyordu. Bu düşünceler 10 Mayıs 1838 tarihinde Mustafa Reşit Paşa ve Lord Ponsboy arasında yapılan görüşmede kararlaştırılarak ortak bir politika haline gelmiştir (Akşin, 1974, s. 101).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve Fransa'nın sömürüsü ve açık pazarı haline gelmesinden uzak tutarak İngiltere bünyesinde kalmasını sağlamak ve İngiltere tüccarlarının Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kolaylıkla ticaret yapabilmesinin önünü açmak amaçlarını güden Baltalimanı Ticaret Anlaşması. 16 Ağustos 1838 tarihinde Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısında Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ile İngiltere büyükelçisi Ponsonby arasında yapılan görüşmeler sonucunda imzalanmıştır (Eşiyok, 2010, s. 81). 8 Ekim 1838 de Kraliçe Victoria, bir ay sonra da Sultan II. Mahmut tarafından onaylanmıştır (Basan, 2009, s. 32). Sözleşmenin 1 Mart 1839 tarihinde yürürlüğe gireceği öngörülen Sözleşme iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısım yedi maddeden, ikinci kısım ise üç maddeden oluşmaktadır (Yücekök, 1968, s. 404).

Aslında İngiltere serbest ticaret antlaşmanın zeminini yıllar öncesinden hazırlamış ve uygun bir vakitte Osmanlı yönetimine kabul ettirmiştir. Bu hazırlığı özellikle 1837'de Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Nazırlığına getirilen Mustafa Reşit Paşa'nın İngilizlere yakın bir müzakereci olması diğeri ise 1830'lar boyunca Osmanlı yönetimini meşgul eden Mehmet Ali Paşa Olayı olmuştur. Ayrıca Antlaşmanın imzalanma sürecinde en fazla çaba harcayan

kişilerden biri de İngiltere tarafından 1833'te gizli bir görevle Türkiye'ye gönderilen David Urquhart olmuştur. Urquhart'ın düşünceleri Osmanlı Yönetiminin ikna olmasını ciddi manada etkilemiştir (Basan, 2009, s. 34).

Sözleşme 1838 yılında imzalanmasına rağmen şunları da ifade etmek gerekir. Literatürde yaygın olan görüş şudur; Osmanlı devleti antlaşmayı eşit koşullarda yapılan görüşmeler sonucunda değil zayıf bir konumda İngiltere'den politik ve askeri destek sağlamak amacıyla imzalamıştır. Olaylar öyle bir mahiyet kazanmıştır ki Osmanlı devleti günlük politik çıkarlarının ekonomik çıkarlarının önüne almayı göze almıştır (Dura ve Altıparmak, 2000, s. 18). Böylece Antlaşmanın eşit koşullarda imzalanmadığını Osmanlı'nın bu antlaşmayı bir nevi imzalamak zorunda olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.4. Sözleşmenin Maddeleri

Balta Limanı Ticaret sözleşmesinin MDS kuramı çerçevesinde değerlendirmekten önce sözleşmenin daha iyi anlaşılması için sözleşmenin imzalanmasından önce Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan ekonomik politikalar maddeler eşliğinde anlatılmış akabinde sözleşme sonrası kabul edilen düzenlemeler sözleşme maddeleri çerçevesinde anlatılacaktır.

2.3.4.1. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi öncesindeki durum

1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesinden önceki genel duruma değinmek, sözleşmenin daha iyi anlaşılmasını ve sözleşmenin etkilerinin daha iyi gözlemlenmesi sağlayacaktır.

Sözleşmeden önceki genel durum şu şekildedir:

1. Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki yabancılar mevcut kapitülasyonlardan faydalanmaktadır.
2. Yabancı tüccarların gümrük geçişlerinde ödedikleri gümrük vergileri düşüktür. Örnek olarak İthalattan %3 gümrük resmi alınması bu durumu açıklamaktadır (Avcıoğlu, 1969, s. 71).
3. Osmanlı İmparatorluğunun savaş dönemlerinde, devlet bütçesine ek gelir sağlamak üzere dış ticaretten olağanüstü vergiler alınmaktadır.
4. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunda serbest ticaret yani liberal ekonomik politiklardan ziyade dışa kapalı ekonomik düzenlemeler mevcuttur. Avrupalı merkez ülkeler gibi ekonomide aslı amacın kapitalizme dayalı sermaye birikimi değil, toplumun tüketim ihtiyaçlarını giderecek malların üretilmesi amaçlanmaktadır.

5. Dış ticarete tekel düzeni vardır. Bazı ürünlerin yurtdışına çıkmasında ihracat yasakları uygulanmaktadır

6. İmparatorluk içinde malların eyaletler arasındaki geçişi yani malların bir eyaletten öbürüne taşınması “izin tezkeresi” denilen düzenlemeye bağlıdır (Durhan, 2002, s. 84).

7. Ülke içerisinde Yeddi Vahit denilen iktisadi politika uygulanmaktadır. Yeddi Vahit usulüne göre iç ticarete yalnızca Osmanlı temasına aittir yabancı tüccar iç ticarete girip yerlilerle rekabet edemez. Birçok malın alım ve satımı dış ticareti özellikle ihracatı bir ruhsat bedeli karşılığında Osman tüccarlarının tekeline verilmiştir. Üretici ya da ithalatçı malını bu ruhsat sahibi kişilere satmak zorundadır sistem hem Yurtiçi hem de ithal kaynaklı malları kapsamaktadır (Dura ve Altınparmak, 2000, s. 21).

8. Bir hammadde de darlık baş gösterirse devlet ilgili mallarda ihracatı yasaklamaya gidebilmektedir (Avcıoğlu, 1969, s. 71).

Görüldüğü üzere 1838 serbest ticaret antlaşmasından önce Osmanlı İmparatorluğu daha çok dışa kapalı korumacı iktisadi politikalar izlemiştir. Bu iktisadi politikaları izlemesindeki amacı Batılı merkez ülkelere karşı pazarını korumak ve imparatorluğun devamlılığını sağlamak olmuştur.

2.3.4.2. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi maddeleri

16 Ağustos 1838 yılında imzalanan serbest ticaret sözleşmesi, iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım yedi maddeden, ikinci kısım ise üç maddeden meydana gelmektedir (Yücekök, 1968, s. 404). Sözleşme maddeleri açıklanırken birincil kaynağa yani Baltalimanı Ticaret Sözleşmesine ulaşılmış ancak maddelerin daha iyi anlaşılabilmesi için ikincil kaynaklardan yapılan okumalarla sade bir dille aktarılmaya çalışılmıştır. Sözleşmelerin maddeleri sırasıyla madde madde açıklanmamış. Konu bütünlüğünün sağlanması için numaralandırılarak açıklanmıştır. Antlaşma maddeleri genel hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalar ve ek vergilerden oluşmaktadır (Basan, 2009, s. 46).

Sözleşmenin maddeleri şunlardır:

1. Sözleşme hükümleri Osmanlı İmparatorluğu topraklarının bütününde uygulanacaktır. Bu madde ilgili sözleşmenin birinci kısmının altıncı maddesinde yer almaktadır. Bu madde ile sözleşme hükümleri; Osmanlı İmparatorluğunun her yerinde Avrupa, Asya, Mısır ve Afrika’daki Osmanlı topraklarının tümünde geçerli ve yürürlükte olacaktır. Burada Mısır özellikle ve ayrıca zikredilmesinin sebebi sözleşme imzalandığı sırada Mısır sorunu Osmanlı

Devleti için bir tehdit unsuru oluşturmamasından kaynaklanmaktadır. Hatta şöyle ifade edilebilir ki Osmanlı İmparatorluğu Sözleşmeyi imzalarken üzerinde durduğu ve sözleşmenin Osmanlı devleti lehine olan tek maddesi olarak da görülebilir. Sözleşmenin bu maddesi ile getirilen düzenlemelerin, Mısır'da da büyük gelir kayıplarına yol açacağı ve sonuçta giderleri finanse edilemeyen Mısır ordusunun Osmanlı Devleti için tehdit unsuru olmaktan çıkacağı düşünülmüştür (Durhan, 2002, s. 87-88).

2. Yed-i vahit (tekeli) usulü bütünüyle yürürlükten kaldırılacaktır. Bu madde ilgili sözleşmenin birinci kısmının ikinci maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeyle öncelikle yed-i vahit uygulamasından vazgeçilmiştir. Antlaşma ile Osmanlı 1838 öncesinde uygulanmakta olan ve yed-i vahit olarak adlandırılan düzenlemeyi, yani devletin herhangi bir malın bölgedeki dış ticaretini özellikle de ihracatını bir özel kişinin tekeline bırakabilme yetkisini kaldırmıştır (Pamuk, 2014, s. 205-206).

3. İhraç mallarından iskelede alınacak vergi %9 seviyesinde tutulmuştur. İhraç malların iskeleden ihracı da ise ayrıca %3 gümrük vergisi tahsil edilecektir. Böylece ihraç ürünlerden toplam %12 oranında vergi alınması kararlaştırılmıştır. İlgili sözleşmenin, birinci kısmının dördüncü maddesinde düzenlenmiştir (Aydın, 2021, s. 108). Bu maddeye göre İngiltere tüccar veya adamınca, Osmanlı devleti ürünlerinden veya işlenmiş maddelerinden herhangi bir malı ihraç etmek üzere satın alınmasında. İhraç edilmek üzere yol üzerinde herhangi bir vergi veya resme tabi tutulmaksızın bir limana götürüldüğünde bütün öteki iç vergiler yerine değer üzerinden %9 oranında değişmez bir vergi alınabilecektir. Eğer söz konusu mallar iskelede satın alınmış ise, bu takdirde ise sadece %3'lük gümrük vergisi ödenecektir (Basan, 2009, s. 48).

4. İthal mallardan yalnız %3 oranında vergi alınacaktır. Ayrıca bu yüzde %3 lük vergiye ek %2 oranında vergi uygulanacaktır. Sözleşmeyle ithal vergileri %3'ten %5'e çıkarılmıştır. Bunun dışında ithal malları, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının her yerine vergi alınmadan gidecek, bir yerden diğer yere tekrar götürülse veya getirilse dahi vergi alınmayacaktır (Özsoy ve Özsoy, 2006, s. 326). Bu madde ilgili sözleşmenin ikinci kısmının birinci ve ikinci maddesinde düzenlenmiştir. Bu madde her çeşit mal ve eşyanın ithalatını Osmanlı İmparatorluğuna girişini serbest bırakan bir düzenleme getirmiştir. Maddeye göre, İngiltere ve İrlanda ülkelerinde bulunan tüccarlar, her türlü ticari mal ve eşyaları ile İngiltere gemileriyle veyahut kara yoluyla ve deniz yoluyla sair ülkelerden gelecek olan bütün mal ve eşyaları, Osmanlı İmparatorluğunun istisnasız tüm bölgelerinde serbestçe dolaştırabilecektir. Bu mallar için değerleri üzerinden %3 gümrük vergisi alındıktan sonra, yürürlükteki diğer bütün iç gümrük vergileri yerine %2'lik bir vergi daha alınacak ve bunun dışında başka hiçbir vergi verilmeyecektir. İlgili sözleşmenin ikinci kısmının İkinci maddesine göre, İngiltere tüccarları,

yabancı ülkelerden Osmanlı Devleti'ne getirilmiş olan her türlü mal ve eşyayı, Osmanlı Devleti'nin her bir bölgesinde satın almaya izinli ve yetkili olduklarını düzenlemektedir (Durhan, 2002, s. 88).

5. Transit malların tabi olacağı ticarete %3 oranında vergi uygulanacaktır. Bu madde ilgili sözleşmenin ikinci kısmının üçüncü maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre İngiltere ve ona tabi yerler ile Osmanlı İmparatorluğuna ait ticari mal ve eşyalar, Karadeniz, Akdeniz, Haliç ve İstanbul'dan gelip transit geçtiklerinde sadece %3 'lük tek bir vergi alınacak, bunun dışında herhangi bir vergi alınmayacaktır (Dura ve Altıparmak, 2000, s. 22).

6. İngiliz tüccarı, iç ticarete en imtiyazlı yerli tüccardan dahi fazla vergi veremeyecektir. İlgili sözleşmenin birinci kısmının üçüncü maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeyle, İngiltere tüccarının iç ticaretteki vergi yükümlülüğü düzenlenmiştir. Buna göre İngiltere tüccarı, Osmanlı İmparatorluğunda her türlü mal ve eşyanın alım-satımında yerli tüccarın ödemekte olduğu verginin aynısını ödeyecektir. Hatta yerli tüccarlar içinde en imtiyazlı sınıf ne kadar vergi ödüyor ise İngiltere tüccarı da aynı vergiyi ödeyecektir. Böylelikle İngiliz tüccarları en ayrıcalıklı yerli tüccar sıfatı kazanmıştır (Durhan, 2002, s. 87).

7. Bazı malların üretiminin yeterli olmadığı dönemlerde o malın ihracatını devlet yasaklaya bilmektedir. İhracat yasakları diye bilinen bu uygulama, yed-i vahit uygulamasına son verilmesiyle yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece İngiltere istediği malları yurtdışına çıkarabilme olanağına kavuşmuştur. Bu madde birinci kısmın ikinci maddesinde düzenlenmiştir (Aydın, 2021, s. 108).

8. Mal alımı ve nakliyesi için devlet memurları tarafından alınan izin tezkere artık istenmeyecektir. Hem iç ticaret hem de dış ticaret amacıyla İngiliz tüccarları Osmanlı İmparatorluğunun her bölgesinde her çeşit mal ve eşyayı izne gerek kalmadan istisnasız alıp satabilecektir. İzin tezkeresi isteyen memurlar devlet tarafından takip edilerek iziz tezkeresi isteyen memurlar cezalandırılacaklardır. İngiliz tüccarının izin tezkeresinden ötürü uğrayacağı zarar da ilgili memurdan tazmin edilecektir (Özsoy ve Özsoy, 2006, s. 326).

9. Yabancı ticari mallar Akdeniz ve Karadeniz boğazlarından serbest bir şekilde geçebilecektir. Osmanlı limanlarında bir gemiden diğer bir gemiye mal ve eşya aktarımı yapılabilecek. Bu aktarma işleminden ayrıca hiçbir vergi ödenmeyecektir. Böylece boğazlardan geçişler serbest hale getirilmiştir. Bu madde, ilgili sözleşmenin birinci kısmının üçüncü maddesinde yer almıştır (Sarica, 1980, s. 141).

10. Yabancılarla tanınan mevcut kapitülasyonlar devam edecek sözleşmeyle tanınan yeni ayrıcalıklar eski ayrıcalıklara eklenecektir. Böylece daha önceden kapitülasyonlarla verilen

imtiyazların aynen korunması sağlanmıştır. Verilecek yeni imtiyazlar ise eskilerinin üzerine eklenmiştir. Verilen imtiyazlardan sadece İngiliz tüccarlar değil, İngilizlerin ortak olduğu diğer devletlere mensup tüccarlar da yararlanacaktır (Aydın, 2021, s. 108).

11. Serbest ticaret sözleşmesi hükümlerinden diğer devletlerde yararlanabilecektir. İngiliz tüccarlarını tanıyan bütün haklar İngilizlerin ortaklarına ve adamlarına da tanınacaktır. Nitekim daha sonrasında aynı yıl Fransa daha sonra diğer merkez ülkelere de aynı tipte sözleşmeler imzalanmıştır (Özsoy ve Özsoy, 2006, s. 326).

12. Anlaşma öncesinde Osmanlı İmparatorluğu tarafından diğer devletlere verilen imtiyazların İngiltere için de verilmesi karara bağlanmıştır (Aydın, 2002, s. 109).

13. İmzalanan serbest ticaret anlaşması belirli bir süreyi kapsamamakta sürekli olarak geçerli olacağı belirtilmektedir (Akşin, 2000, s. 25).

14. Sözleşme öncesinde savaş dönemlerinde alınan olağanüstü vergiler kaldırılmıştır.

2.3.5. Balta Limanı Ticaret Sözleşmesinden Çıkan Sonuç

1838 Baltalimanı Ticaret Sözleşmesiyle getirilen antlaşma hükümlerini aktardıktan sonra Osmanlı İmparatorluğunun başta dönemin hegomonik gücü İngiltere olmak üzere diğer batılı merkez ülkeler tarafından nasıl bir dış pazar haline getirilerek bir çevre ülke ekonomisine dönüştürüldüğünü sözleşme üzerinden çıkarılan sonuçlarla değerlendirmek çalışmanın konu bütünlüğünün anlaşılması açısından yarar sağlayacaktır. İlk başta 1838 Serbest ticaret sözleşmesi imzalanmadan önce Osmanlı İmparatorluğu kendi içerisinde uygulamış olduğu tekeller, ihracat yasakları, Yet-i Vahit usulü, izin tezkereleri ve olağanüstü vergiler gibi birtakım dışa kapalı ekonomik politikalar ile korumacı bir iktisadi yönetim sergilemiştir. Ancak sözleşme imzalanma döneminde ki balkanlarda bağımsızlık hareketleri, Mısır'da Mehmet Ali Paşa Olayı yüzünden Osmanlı İmparatorluğunu bu serbest ticaret sözleşmesini imzalamaya mecbur bırakmıştır. 1838 yılında imzalanan sözleşme özetle şu sonuçları ortaya çıkarmıştır.

1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşmasından önce savaş döneminde alınan olağanüstü vergilerin sözleşmeyle kaldırılması Osmanlı İmparatorluğunun savaş zamanında askerlerin ve savunmasının giderlerini karşıladığı büyük bir gelirin elinden çıkmasına neden olmuştur. Merkez ülkeler bu madde ile Osmanlı'nın topraklarını himaye etmesindeki en büyük gücünü elinden alarak savaş zararlarını karşılamak için kendilerine mecbur bırakmışlardır.

Sözleşmeyle, İmparatorluğun zor zamanlarında bazı mal ve hizmetlere uygulanan ihracat yasakları yürürlükten çıkartılmış. İngilizler Osmanlı ülkelerinde yetiştirilen veya işlenen her cins malı satın alma hakkına kavuşmuştur. Böylece Osmanlı hammaddelerinin dışa

açılmasının önündeki engel kalkarak, Osmanlı hammadde ihracatında önemli artışlar meydana gelmişken İngiltere ve diğer merkez ülkeler dış pazara açılmasındaki en büyük hedeflerden biri olan yeterli hammaddeyi ihraç edebilme olanağı kazanmıştır. Bu şekilde hammaddeyi ihraç edip işlenmiş bir şekilde tekrar ihraç ettiği pazara satmasıyla ilgili pazarı kendine bağlı kılmıştır. İhracat yasaklarının kaldırılması Osmanlı İmparatorluğunun bu dış ticaret tuzağına düşürmüş ve çevre ekonomi olma sürecini hızlandırmıştır (Basan, 2009, s. 48).

Osmanlı İmparatorluğunun dış ticaretteki, gerek tarımsal ürünler, gerekse diğer ticari ürünler üzerine konmuş olan tekel sistemi kaldırılmıştır. Sözleşmeden önce tekel usulüyle iç ticaret Osmanlı tebaasının tekelindeydi. Yabancı tüccarlar iç ticarete girerek rekabet sürecine dâhil olamıyordu. Ayrıca birden fazla ticari malın ithalat ve ihracatı yerli tüccardan oluşan tekellerin himayesindeydi. Yani devletin herhangi bir malın bölgedeki dış ticaretini özellikle de ihracatını bir özel kişinin tekeline bırakabilmekteydi. Üretici ve ithalatçıların mallarını bu tekellere satma zorunluluğu bulunmaktaydı. Böylece tekel sistemi, yabancı tüccarın gelirini azaltarak ülke içine girip serbestçe iç piyasada rekabet etmesini engelliyordu.

Bu sistemin kaldırılması piyasadaki yerli tüccarın etkin konumunu ortadan kaldırarak, yabancı tüccarların ülkedeki ticari faaliyetlere egemen olmasını sağlamıştır. Artık İngiliz ve merkez ülkelerin tüccarları iç piyasada herhangi bir engele takılmadan serbestçe ticari faaliyette bulunup rekabete ortak olma imkânı sağlamıştır (Aydın, 2021, s. 108). Yed-i vahit yani tekellerin kaldırılması Osmanlı İmparatorluğunun en önemli gelir kaynağından mahrum bırakmış ve daha sonrasında dış borçlanmalara yol açarak mali bir buhrana neden olmuştur (Yücekök, 1968, s. 405). Bu durumda Osmanlı'nın ilerleyen dönemlerde ekonomik bağımsızlığını yitirmesine ve ekonomik anlamda bağımlı bir duruma düşürmüştür.

Serbest ticaret sözleşmesinin İngiliz tüccarlarına sağladığı bir diğer önemli ayrıcalık ise satın alınan malların bir bölgeden diğer bir bölgeye nakli için mahallinden istenen “tezkere” isteme usulünden vazgeçilmesidir. Böylelikle İngiliz tüccarları Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde serbest dolaşım hakkına sahip olmuştu. Bu ayrıcalık ile İngiliz tüccarları tıpkı yerli tüccarlar gibi bir eyaletten diğerine mallarını serbestçe götürüp, izne gerek kalmadan istisnasız alıp satabilecektir. Bu işlem için Osmanlı İmparatorluğu herhangi bir vergi talep etmeyecektir. İzin tezkeresi isteyen devlet memurları ise cezalandırılacaklardır. Yerli tüccarlar ise eyaletler arasındaki mal ticareti için vergi ödemeye devam edecektir. Bu madde yerli tüccarın aleyhine sonuçlanarak yerli tüccarı yabancı tüccar karşısında güçsüz duruma düşürerek mevcut sanayi ve ticaretin bitmesine sebebiyet vererek imparatorluğu merkez ülkelere bağımlı kılmıştır (Memiş, 2008, s. 90).

Serbest ticaret sözleşmesinden önce ülke sanayisi ihracat yasakları, olağan üstü vergiler, yed-i vahit (tekeller) ve izin tezkeresi gibi iktisadi politikalar ile dışa karşı koruma önlemi getirilse de 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile içerdeki mevcut iktisadi politikalar kaldırılmış. Sonuç olarak İngilizler başta olmak üzere Avrupalı yabancı tüccar çok rahatlatılmış. İç ve dış ticaretteki, yasak tekel, olağanüstü vergiler ve harçlardan kurtularak ödedikleri vergiler düşmüş böylece ülkenin en iç pazarlarına hammadde kaynaklarına ulaşmaları çok kolaylaşmıştır. Tekellerin, ihracat yasaklarının kaldırılması Avrupa sanayinin gereksindiği malları kolaylıkla ve düşük fiyattan edinmesini sağlanmış. Ucuz Avrupa mallarının bendi yıkılarak seller gibi Osmanlı pazarlarını basmış. Mevcut sanayi ve yerli tüccarı, yabancı tüccar karşısında bitirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu hegemonya ülke İngiltere ve batılı merkez ülkelerin açık pazarına dönüşmesine neden olarak bir çevre ekonomisine dönüştürmüştür (Dura ve Altıparmak, 2000, s. 23-25).

Sözleşmenin maddelerinden de görülebileceği gibi iki ülke arasındaki gümrük vergileri yeniden düzenlenmiştir. Antlaşma öncesinde ihracattan %3 ve ithalattan %12 oranında gümrük vergisi alınırken antlaşma sonrası ihraç mallarından yol güzergâhında herhangi bir gümrük vergisi alınmazken, iskelede alınacak vergi %9 seviyesinde tutulmuş. Eğer ihraç mallar iskeleden ihraç edilirse ayrıca %3 gümrük vergisi verilecektir. Böylece ihraç ürünlerden toplam %12 oranında vergi alınması kararlaştırılmıştır (Aydın, 2021, s. 108). İthalat vergileri ise %5 olarak tespit edilmiştir. İthal mallardan yalnız %3 oranında vergi alınacaktır. Ayrıca %2 oranında ek vergi verilmesi kararlaştırılmıştır. İthal mallardan %5 gümrük alındıktan sonra nereye nakledilirlerse nakledilsinler ilave bir vergi alınmayacaktır (Özsoy ve Özsoy, 2006, s. 326). Ayrıca yabancı tüccarlar iç gümrükten istisna tutulmuştur. Ama yerli tüccarlar için iç gümrük vergileri sürdürülmüştür. Yerli tüccarlar ise mallarını bir bölgeden diğer bir bölgeye nakledecekleri zaman %12 oranında iç gümrük ödemek zorunda kalmışlardır (Basan, 2009, s. 65).

Vergi oranlarındaki düzenlemeler iki sonuç çıkarmıştır. Birincisi serbest ticaret sözleşmesinden önce ithalattan alınan vergiler ihracattan alınan vergilerden yüksek iken sözleşme sonrası bu durum tam tersi olarak ihracattan alınan vergiler ithalattan alınan vergilerden yüksek olmuştur. Bu durum ülke içinde üretilen malları ithal mallarından daha yüksek oranda vergileyerek, yerli üretimin ve iç pazarın yıkımını kolaylaştırmıştır (Basan, 2009, s. 65). Yerli tüccar İngiliz tüccarına oranla daha fazla vergi tahsil eder hale gelmiştir. Bu durum yerli tüccarın rekabet gücünü kırmıştır. İkincisi ise iç gümrükten geçişlerde yerli tüccardan %12 oranında vergi alınırken yabancı tüccardan hiç vergi alınmaması yerli tüccarı yabancı tüccarla rekabet edemez duruma getirmiştir (Dura ve Altıparmak, 2000, s. 24). Böylece

yabancı ülke malları Osmanlı pazarını istila etmiştir. İlerleyen süreçte yerli üretimin ciddi oranda düşmesiyle ithalat karşısında ihracat oranları düşmüş ve sürekli dış açık veren bir ülke haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi artık dışarıdan beslenen bir yapıya bürünmüştür. Vergilerdeki bu düzenlemeler, Osmanlı İmparatorluğu'nu batılı merkez ülkelerin finans Kapital'ine mecbur bırakmıştır (Aydın, 2021, s. 111).

Antlaşmayla birlikte vergilerdeki yeni düzenleme dış ticaretin coğrafi ve ürün yapısını da değiştirmiştir. İhracat artık tarımsal mal ve hizmetlere dayanırken ithalat ise mamul mal ağırlıklı bir yapı kazanmıştır. Lonca teşkilatı bünyesinde zanaatlara dayanan yerli üretim bitme noktasına gelerek batı kaynaklı mamullerle rekabet edemez olmuştur. Dış Pazar da tarımsal ağırlıklı malların üretimi yaygınlaşmıştır. Yeni gümrük tarifeleri ile yerli üretici hammadde yetersizliği ile karşı karşıya kalmış bilgi birikimi ve teknolojinin yetersizliği ile üretim yapamaz hale gelmiştir (Dura ve Altıparmak, 2000, s. 23).

Gerçekleştirilen yeni vergi uygulamalarıyla birlikte merkez ülkelerin hâkimiyetine giren Osmanlı İmparatorluğu ilerleyen süreçte dış ticaret politikasını uygulama hakkından vazgeçerek artık kendi gümrük vergilerini batılı merkez ülkeler ile birlikte saptamayı kabul etmiştir. Gümrük vergi oranlarındaki düzenlemeler, her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine görünse de gümrük oranlarının Avrupa devletleri ile birlikte ortaklaşa belirlenmeye başlaması Osmanlı İmparatorluğu için lehte bir tutumdur. Böylece Osmanlı İmparatorluğu başta gümrük rejimi olmak üzere ekonomik politikasını belirleme özgürlüğünü yitirmiştir (Gökdemir, 2005, s. 29).

Sözleşmeden sonra Osmanlı İmparatorluğu sanayisini korumak ya da hazineye gelir sağlamak amacıyla zaman zaman gümrük ve vergilerini artırmak istemiştir ama serbest ticaret sözleşmesiyle ekonomik bağımsızlığını yitirdiği için her defasında karşısında Avrupalı merkez ülkeleri bulmuştur. İmparatorluk yapacağı her iktisadi değişiklik için her bir merkez ülkenin ayrı ayrı onayını almak zorunda kalmış ve karşılığında da yeni ve ağır ödüller vermesi gerekmiştir. Eğer Osmanlı 1838 tarihli serbest ticaret sözleşmesini kabul etmeyip mevcut ekonomisi doğal bir şekilde kendi yolunda devam etseydi kapitalist dünya ekonomisine geçiş engellenmiş olacaktı (Pamuk, 1994, s. 20-22). Lakin sözleşmeyle birlikte artık Osmanlı İmparatorluğunun varlığı dış etmenlere bağlı hale gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu antlaşmadan sonra dış dinamiklere bağımlı kalmış. Merkez ülkeler ile arasındaki çıkar çekişmelerinden yararlanarak denge hesapları yapma yoluyla varlığını sürdürebilmiştir (Avcıoğlu, 1969, s. 70).

Sözleşmenin getirdiği bir diğer sonuç ise antlaşma İmparatorluğun bütününde geçerli olmasıdır. Antlaşma hükümlerinin Mısır, Afrika eyaletleri dâhil tüm Osmanlı ülkelerinde ve

her sınıf halk tarafından tatbik ve riayet olunacağı belirtilmiştir (Basan, 2009, s. 50). Sözleşmenin imzalanma nedenlerinden biride Mısır eyaletinde, Osmanlı devletinde uygulanan yed-i vahitlere benzer inhisar adında tekel sisteminin uygulanması, Mısırı askeri ve ekonomik yönden Osmanlıya karşı güçlü konuma düşürüp Osmanlı İmparatorluğu için bir tehdit unsuru olmakta idi. Mısır'ın bu güçlü konumu, merkez ülkelerin ise Akdeniz politikasına yaramıyordu. Bu yüzden Mısradaki inhisar sisteminin kaldırılması sözleşmenin Osmanlı imparatorluğunun her yerinde geçerli olması için bir şart olarak gösterilmiştir. Bu madde Osmanlı İmparatorluğu için lehte bir durum gözükse de tam olarak öyle olmamıştır. İngiltere Mısırdaki İnhisar adıyla bilinen tekel sistemini bahane göstererek Osmanlının en büyük geliri olan yet-i Vahit sisteminin kaldırılmasını sağlamış ve aynı zaman da Osmanlının tüm eyaletlerinde sözleşmenin geçerli olması, Osmanlının mevcut gelirlerinin tüm topraklarında azalmasına neden olmuştur (Durhan, 2002, s. 85). Ayrıca Mehmet Ali Paşa olayında İngiltere'nin Osmanlı'yı desteklemesinde bu maddeden anlaşılabilir. Sözleşmeyle: İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunu ekonomik yönden bağımlı kılarken, Mehmet Ali Paşa'nın da en büyük gelir kaynağı olan tekellerin sözleşmeyle kaldırması paşayı zor durumda bırakmış. Yani İngiltere iki taraftan da kazançlı çıkmıştır.

Sözleşmenin üçüncü maddesinde, İngiliz tüccarının Akdeniz ve Karadeniz boğazlarından geçiş iznine ilişkin düzenleme yapılmıştır. İngiltere tüccarının Akdeniz ve Karadeniz boğazlarından her geçmesinde verilecek olan geçiş izni bu madde ile yürürlükten kaldırılmıştır (Eşiyok, 2010, s. 81). Boğazlardan ticaret gemilerinin geçişinin serbest bırakılması, boğazlardan elde edilen gelirin kaybedilmesine neden olarak Osmanlı İmparatorluğunun ekonomisini zor duruma sokan hükümlerden biri olmuştur. Sözleşmeyle tanınan bir diğer imtiyaz ise daha önceden kapitülasyonlarla verilen imtiyazların aynen korunması ve verilecek yeni imtiyazların eskilerinin üzerine eklenmesidir (Aydın, 2021, s. 108). Böylece kapitülasyonlarla önceden yabancılara verilen ekonomik imtiyazlar Osmanlı ekonomisini zor durumda bırakarak merkez ülkelerin açık pazarı olma yoluna itmiştir. Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle bu imtiyazlar garanti altına alınmış ve üzerine yenileri de eklenerek kapitalist dünya ekonomisinde Osmanlı İmparatorluğunu merkez ülkelerin bir çevre ekonomisi haline getiren düzenlemelerden biri olmuştur.

Sözleşmede Osmanlı İmparatorluğunun çevrelemesinde dikkat çeken bir diğer madde de sözleşme hükümlerinden diğer devletlerinde yararlanabilmesi olmuştur. Bu durum Osmanlı İmparatorluğunun mevcut pazarını diğer batılı merkez ülkelere de açılmasını sağlayarak Osmanlı İmparatorluğunu tamamen merkez ülkelerin bir çevre ekonomisi haline getirmiştir. Aynı zamanda sözleşmenin belirli bir süreyi kapsamayıp sürekli olarak geçerli olacağının ifade

edilmesi de bir nevi Osmanlının ekonomik bağımsızlığını yitirip merkez ülkeler tarafından yönetilen bir ülke haline gelmesini sağlamıştır.

Balta Limanı Ticaret sözleşmesi ile dış ticaretteki Yed-i Vahit (tekeli) sistemine son verilmiş, dış ticaret yabancı tüccarların lehine yerli tüccarın ise aleyhine olacak şekilde düzenlenmiştir. Yerel tüccar ve esnafın gittikçe dağılmasına ve neredeyse bitmesine yol açmış iken yabancıların Osmanlı ticaretindeki etkinliğini artırmıştır. Kapitalist dünya-ekonomiyle bütünleşmeyi sağlayarak yeni işbirlikçi burjuvazi sınıfını doğurmuştur. Bu bağlamda merkez ülkeler ile çevre ülkeler arasındaki dış ticaretin gerçekleştiği kapitalist dünya-ekonomi ile entegrasyonun azami düzeyde yaşandığı Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki liman şehirleri daha çok ön plana çıkmıştır ve artık sanayi bu bölgelerde yoğunlaşmıştır (Ceylan, 2003, s. 84).

Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle en fazla ön plana çıkarılan düşünce, İngiliz emperyalizminin Osmanlı ülkesine egemen olduğu şeklindedir. Osmanlı imparatorluğu, dışa kapalı ekonomi politikalarını kaldırarak dış ticareti serbest ticarete dönüştürerek en ileri düzeye çıkardı. İngiliz tüccarların Osmanlı ülkesinin iç kısımlarına ulaşması kolaylaştı. Batılı merkez ekonomilerinin açık pazarı haline geldi. Hatta bazı yazarlar 1838 tarihli serbest ticaret sözleşmesini Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik bağımsızlığının ölüm fermanı olarak nitelerler (Dura ve Altıparmak, 2000, s. 24). Sözleşmeyi imzalayan dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa' ise bu sözleşmenin sorumlusu olarak büyük eleştirilere uğramıştır (Basan, 20009, s. 50).

Balta Limanı Antlaşması aynı zamanda liberal iktisadi düşüncenin ülkede yerleşmesinde dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. İngiltere ile serbest ticaret antlaşmasının imzalandığı bu tarih, 18. Yüzyıl liberalizminin ülkeye değişik kaynaklardan akmaya başladığı, hatta antlaşmayla birlikte ülke çıkarlarının aleyhine de olsa kısmen uygulama olanağı bulduğu bir tarih olmuştur. Bu tarihten sonra modern iktisat anlayışı, Osmanlı düşünce yapısını meşgul ederken, bilinçsiz bir kapitalistleşme sürecinde Batıya yönelme eğilimi de artmıştır (Öztürk, 2007, s. 2).

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Balta Limanı Antlaşması'nın etkilediği en önemli alan sanayi alanı olmuştur. 19. Yüzyılın başlarında Sanayi devrimini tamamlayan Batılı ülkelerin üstün rekabet gücüne rağmen, 1838 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu dışa kapalı korumacı iktisadi politikalarla sanayii ve ticareti merkez ülkeler karşısında bir nebze de olsa devam ettirebilmiştir. Bu tarihten itibaren imzalanan Balta Limanı Ticaret sözleşmesi ile Osmanlı İmparatorluğu merkez ülkelerin tüccarlarına karşı korumacı iktisadi politikaları kaldırıncı, mevcut sanayii ve ticaret hızlı bir şekilde gerileme sürecine girmiş ve merkez ülkelerin açık pazarı olarak çevre ekonomisi haline gelmiştir (Yücekök, 1968, s. 414).

Antlaşmanın ardından Osmanlı İmparatorluğu sanayi alanında iki farklı politika izledi. Bir yandan üstün İngiltere ve Avrupa kaynaklı sanayi ürünlerine ülke pazarlarını ardına kadar açtı. Öbür yandan bir sanayileşme seferberliği başlattı. Yeni sanayiler oluşturmak bir yana İmparatorluğun eski yeni bütün sanayileri yok oldu. Böylece Antlaşma sonrasında zaten yeterince gelişmemiş olan sanayinin Avrupa rekabeti ile baş edemeyecek seviyede olması, geleneksel birçok sanayi kolunun gerilemesine ya da yok olmasına sebep olmuştur (Avcıoğlu, 1969, s. 73).

Hiç şüphesiz Osmanlı İmparatorluğunun serbest ticaret sözleşmesi sonrasında karşı karşıya kaldığı önemli problemlerden biri de “dış borçlar sorunu” olmuştur. Devletin dış ticarete yet-i vahit usulünü kaldırması, gümrük vergilerdeki düşüşler ve olağanüstü vergi koyma hakkından vazgeçmesi mağlup bunalım dönemlerinde ve savaş durumlarında başvurduğu önemli bir gelir kaynağından yoksun bırakmıştır. Bu gibi olağanüstü dönemlerde dönemler de dış ticaretten ek vergi alınamaması ve mevcut vergilerinde sonlandırılması Osmanlı İmparatorluğunu Avrupa para piyasalarından borçlanmasına neden olmuştur (Pamuk, 1994, s. 18). Dış borcun alınmasıyla tüketim piyasası iyice canlanmıştır. Merkez ülkelerden alınan dış borçlar ile yeni yatırımların yapılacağı ifade edilmiş fakat alınan dış borç tekrardan ithalat ve tüketime harcanmıştır. Bu süreçte alınan dış borçlar üretimin teşvik ettirilip artırılmasına ilişkin değil, dış açıkların giderilmesinde kullanılmıştır. Dolayısıyla merkez ülkelerden alınan dış borçlar tekrardan merkez ülkelere geri gitmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu tebaasında tüketimin fazla olmasından ötürü merkez ülkelerindeki tüccarların talep yetersizliği sorunu giderilmiştir, birde bunun üzerine egemen merkez ülkeler faiz gelirlerini arttırarak sermaye birikimlerini iyice arttırmışlardır. Vadesi gelen borçları ve faizleri ödemek için tekrar borç para bulmak zorunda kalan Osmanlı maliyesi ve ekonomisi artık iflas eşiğine gelmiştir. Osmanlı ekonomisi, artık sürekli olarak dış borç almadan varlığını sürdüremeyecek bir yapıya dönüşmüştür. Öyle ki, devletin gelirleri giderlerini karşılamaktan uzak kalmış ve dış borçlanmalar yoluyla mali denge sağlanmaya çalışılmıştır (Kazgan, 2005, s. 15).

1854 yılına gelindiğinde Kırım Savaşı’nın da getirdiği yükü artık dış borçlanma kaçınılmaz olmuştur. .Bu dönemde Kırım Savaşı’nın da başlamasıyla finansman ihtiyacı artmış,1854 yılında ilk defa dış borç alınmış ve bu tarihten sonra sürekli borçlanmalarla devlet bir borç batağına sürüklenmiştir (Çavdar, 1970, s. 41). Kırım savaşından sonra ilk dış borçlanma sözleşmesi; 24 Ağustos 1854 tarihinde İngiliz ve Fransız bankerler ile Osmanlı hükümeti arasında yapılmıştır. Bu borçlanmayı, kısa sayılabilecek aralıklarla diğer borçlanmalar takip etmiştir. Borçlanma süreci bu şekilde devam ederken öyle bir noktaya

gelindi ki, devlet artık borçlarını ödeyemez oldu. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti ile alacaklıları arasında 20.12.1881 yılında Muharrem Kararnamesi yayınlanmıştır. Bu kararnamenin 15.maddesine göre oluşturulan ve yedi üyesinden altısı yabancı olan Dûyun-u Umumiye İdaresi, alacakların tahsili için Osmanlı mâliyesini kontrol etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı İmparatorluğu, ekonomik olarak tüm bağımsızlığını kaybetmiş ve iflasını açıklayarak tam anlamıyla merkez ülkelere bağımlı bir hale gelmiştir (Durhan, 2002, s. 90).

1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile İngiltere, mallarını Avrupa pazarlarında pazarlayabileceği dış pazara ulaşamadığı için Osmanlı İmparatorluğuna bu antlaşmayı imzalatması ile sahip hale gelmiştir (Akşin, 2000, s. 25). Böylece Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'nin yoğun çabalarıyla planlı bir şekilde emperyalizmin yayılma alanına dâhil edilmiştir. Anlaşmanın imzalanması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa liberalizmini kabul ederek merkez ülkeler ile bütünleşmiştir. Kapitalist dünya ekonomisi içerisinde Batılı merkez ülkeler ile entegrasyon süreci ticari anlamda, Osmanlı İmparatorluğunu merkez ülkelerin pazarları için hammadde üreten ve bu pazarlardan mamul sanayi malları alan bir çevre ekonomisine evrilmiştir. Kapitalist dünya-ekonomiyle bütünleşme devletin hem iç ticaret hem de dış ticaret üzerindeki egemenliğini zayıflatmış, ticaret sermayesi giderek azalmış ve merkez ülke pazarlarının ekonomik iş bölümüne entegre olmuştur. Bu Antlaşma sonucu, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa kapitalizmine siyasi ve iktisadi olarak dâhil edilerek çevre ülke konumuna yerleştirilmiştir. Bu liberal ekonomiye dayalı çevreleştirme süreci İngiltere'nin baskısıyla bir yıl sonra Tanzimat Fermanı ile hukuki ve siyasi sonuçlar da doğurmaya başlamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TANZİMAT FERMANI

18. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere’de ortaya çıkıp daha sonrasında Avrupa’ya yayılan Sanayi devrimi, kapitalist düzenin farklı bir boyuta evrilmesine sebebiyet vermiştir. Sanayi devrimiyle birlikte tüketime dayalı üretim, sanayileşme ve teknolojinin gelişimiyle beraber seri üretime geçmiştir. Avrupalı merkez ülkeler, seri üretimle artan üretimi pazarlayıp sermaye birikimini artırmak maksadıyla yeni pazarlar keşfetme ihtiyacı duymuşlardır. Böylelikle MDS içerisinde kapitalist dünya ekonomisine dayalı yeni düzen ortaya çıkmıştır. Sanayi devrimiyle beraber Avrupalı merkez ülkeler artan ticaret hacmi, , yeni deniz yollarının keşfi gibi gelişmelerle ekonomik ve askeri alanda güçlenmiş, ekonomik ve fiziki olarak yayılmacı politikalara yönelmişlerdir (Şimşek, 2022, s. 15). Merkez ülkelerin yönelmiş olduğu devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu olmuştur.

Avrupa’da sanayi devriminin yaşandığı sırada Osmanlı İmparatorluğu çok yönlü sorunlarla hem hal olmaktadır. Avrupa karşısında mevcut askeri düzeni bozulmuş ve zayıflamıştır, savaşların kaybedilmesiyle de Osmanlı İmparatorluğunun gücü kırılmıştır. Batılı devletlere kapitülasyonlar tanınması, vergilerin artırılması gibi gelişmeler; Osmanlı İmparatorluğunun ekonomisini hızla zayıflatmış, tımar ve iltizam sistemlerindeki bozulmalar mali yönetimi zorlamış ve güçlü ayan sınıfını oluşturmuştur. Böylece reayanın ayaklanmasına ve huzursuzluklara, isyanlara sebep olmuştur. Sonuçta Osmanlı Devleti’nin iç düzensizliği artmış ve merkezi otoritesi zayıflamıştır (Eren, 2007, s. 14). Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunmuş olduğu iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel problemler, yaşadığı toprak kayıpları, merkez ülkelerin baskısı Osmanlı İmparatorluğunun sanayi devrimini takip etmesine engel olarak batılı merkez ülkeler karşısında güçsüz duruma düşürmüştür. Osmanlı İmparatorluğunun bu tür sıkıntılarla boğuştuğu sırada balkanlarda milliyetçilik hareketleri ve bardağı taşıran Mehmet Ali Paşa isyanı ile imparatorluk zor duruma düşmüş ve dönemin merkez ülkelerinden yardım talep etmiştir. Yardımına cevap olarak İngiltere karşılık vermiş. Lakin İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun bu zor durumunu fırsat bilerek Balta Limanı Ticaret Sözleşmesini şart koşturmuştur.

Böylece bu süreçte Merkez ülke İngiltere kendine dış pazar bulmak için yayılmacı politikalarla; kapitalist dünya ekonomi sistemi ve onun düşünsel arka planı olan klasik liberalizm ile Osmanlı pazarına hâkim olabilmek adına devletin siyasi olarak zayıfladığı noktaları değerlendirmekten geri durmamıştır. Mısır’da Mehmet Ali Paşa’nın ticaret tekeliyle kurduğu güçlü siyasi, ekonomik ve askeri idareyi kırmak için Osmanlı İmparatorluğu, ciddi

gelirler elde ettiği ve ekonomisini merkez ülkelerin yayılcı iktisadi politikalarından koruduğu tekel haklarını ve mevcut ekonomik politikalarından vazgeçmiş. Merkez lke İngiltere’ye bu yayılcı iktisadi politikaları destekleyici birçok imtiyaz tanıyarak 1838 yılında Balta Limanı Ticaret Anlaşmasını imzalamıştır (Zurcher, 2017, s. 77 -78).

Avrupalı merkez ülkelerin Osmanlı İmparatorluğunu kendileri için bir dış pazar oluşturma çabaları başta 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve daha sonrasında diğer merkez ülkelerle imzalanan ticari anlaşmalarla çeşitli iktisadi ve mali imtiyazlar ile sonuçlanmıştır. Bu imtiyazların yanı sıra kendi ticari ilişkilerine elverişli iç düzeni getirecek hukuki çerçevenin benimsenmesi de gerekli kılınmıştır (Tanör, 2017, s. 84). Osmanlı İmparatorluğunun Kapitalist dünya ekonomisiyle iktisadi bağlamda bütünleşmesini sağlayan serbest ticaret sözleşmesi imzalandıktan sonra kapitalist dünya sistemine hukuki güvence teşkil etmek için Osmanlı İmparatorluğuna hukuk reformları yapması konusunda merkez ülkeler tarafından siyasi baskı yapılmaya başlanmıştır. Merkez lkeler tarafından yapılan bu baskılar sonucu Osmanlı İmparatorluğu bir yıl sonra Tanzimat Fermanı’nı ilan etmiştir (şimşek, 2022, s. 9-10).

1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu’na ekonomik ve ticari liberalizm getirmiş, mevcut dışa kapalı ekonomik politiklardan vazgeçerek bir zorundalık gereği kendini klasik liberal politikaların kollarına bırakmıştır. Bu amaçla ekonomik liberalizm siyasi liberalizm olmadan uygulanamayacağı düşüncesiyle; başta İngiltere olmak üzere diğer merkez ülkelerin baskısıyla Osmanlı’nın hukuki reformlarla güçlendirilmesi adı altında serbest ticarete set vuran geleneksel idari düzen ve ticaret mevzuatının da değiştirilerek siyasi liberalizmin önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmıştır. İşte bu noktada 1839 Tanzimat Fermanı ortaya çıkmıştır. Tanzimat bir nevi kapitalist dünya ekonomisinin yararına kurulan sermayenin sonsuz birikimine dayalı, açık pazar düzeninin zorunlu kıldığı mali, idari, hukuki ve siyasi reformları getirecek, anayasal belge niteliğinde bir ferman olmuştur (Avcıoğlu, 1969, s. 82).

3.1. TANZİMAT FERMANININ İMZALANMA NEDENLERİ

Osmanlı İmparatorluğunun pek çok alanda olduğu gibi siyasal ve yönetsel alanda da geleneksel yapısından uzaklaşmasında özellikle kapitalist dünya ekonominin Osmanlı topraklarına girmesi ve Osmanlı ekonomisinin zayıflaması, önemli bir etken olmuştur. Liberalizmin ekonomik yönünün Osmanlı topraklarına girmesi, Avrupalı merkez ülkelerin ticaretle elde ettikleri kazançları garanti altına almalarını sağlayacak siyasi, hukuki ve idari düzenlemeler yapılmasını Osmanlı Devleti’nden talep etmeye başlamalarına yol açmıştır.

Böylece Batılı kanunların Osmanlı İmparatorluğuna entegre edilmesi ve uygulanması yönünde Avrupalı Merkez ülkelerin baskıları artmıştır (Şimşek, 2022, s. 4-5).

1838 Baltalimanı ticaret sözleşmesinin uygulamaya geçebilmesi için, Osmanlı Devleti'nin temel yapısında birtakım reformları gerekli kılmaktaydı. İmparatorluğun geleneksel yönetimi, temel yapısı ve karmaşık bir hukuk düzeni içerisinde, liberal karakterli bu sözleşmenin uygulanmasını imkânsız hale getirmekteydi. Merkez ülkelerin yerli ortaklar olarak Osmanlı İmparatorluğu içerisinde kullanacakları gayrimüslim tüccar ve gayrimüslim vatandaşların hukuksal statüleri buna uygun değildi. Gayrimüslimler, Müslümanlarla aynı eşit haklara sahip bulunmuyor ve devlet yönetiminde yer almıyorlardı. 1838 sözleşmesinin özünü teşkil eden, ticarete tam serbestlik ilkesine aykırı olan ve sözleşmenin uygulanmasını güçleştiren bu yapının değişmesi gerekiyordu. Bu nedenle, 1838 tarihli serbest ticaret sözleşmesi, Tanzimat Fermanının imzalanmasına zemin hazırlayan en temel etmen olmuştur. Tanzimat Fermanının imzalanma nedenlerinden en önemli nedeni teşkil etmiştir. Bu neden aslında MDS çerçevesinde de okunulabilen kapitalist dünya ekonomisinin, merkez ülkeler tarafından 19. yüzyılda dünya ya yayılma politikalarıyla bir dünya sistemi haline gelmesinde merkez ülke İngiltere'nin Balta Limanı Ticaret antlaşmasıyla Osmanlıyı çevreleştirmek için iktisadi yönden bu çevrelettirmeyi tamamlamış. Tanzimat Fermanıyla da idari, siyasi ve hukuki çevreleştirilmesini sağlamak amacıyla Osmanlı İmparatorluğuna baskı kurmuştur. (Durhan, 2002, s. 90). Bu anlatılarla Tanzimat Fermanını imzalanma nedenlerinden ilki MDS çerçevesinde kapitalist dünya ekonomisini Osmanlı İmparatorluğunda yaşatmak için idari, siyasi ve hukuki reformları da gerçekleştirerek Osmanlının çevreleşmesini tamamlamak olmuştur.

Tanzimat Fermanının imzalanma nedenlerinden bir diğeri de modernleşme kuramı etrafında açıklanmaktadır. Modernleşme kuramının temel prensiplerinden biri olan az gelişmiş ülkelerin modern (gelişmiş ülke) ülkeler seviyesine ulaşip modern toplum olabilmeleri için tek koşulun modern toplumları örnek alınmasıyla gerçekleşeceğini diğer toplumlara aksettirmesidir. 19. yüzyıldan önce Avrupa'da yaşanan bilgi patlaması ve 19. Yüzyılda gerçekleşen Fransız İhtilali ve Sanayi devrimi Avrupalı devletleri siyasi, bürokrasi, hukuk ve ekonomik yönden çağ atlattırarak diğer devletlerin önüne geçmesini sağlamıştır. Avrupalı devletler diğer tabirle dönemin merkez ülkeleri kendilerini modern toplum olarak görmüş diğer devletleri ise ya ilkel ya da geri kalmış toplumlar olarak nitelemişlerdir. Az gelişmiş ya da modernleşme kuramı çerçevesinde şarkiyatçı toplum olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu da bu dönemde Avrupa devletlerinin yakalamış olduğu gelişmişlik seviyesini hem içerde he de dışardaki mevcut sorunlardan ötürü yakalayamamıştır. Tam bu noktada modernleşme

kuramının bahsedilen prensibi devreye girmektedir. Eğer modern toplum olmak istiyorsanız batılı modern toplumları örnek model almalısınız. Osmanlı İmparatorluğu da gelişmişlik düzlemini yakalamak için 1838 tarihli serbest ticaret sözleşmesinden önce ve sonrasında da bu düşünce mevcut bürokratlar ve merkezi yönetimce desteklenerek uygulamaya koyulmuştur (Mouzelis, 1979, s. 358-366).

Modernleşme kuramı çerçevesindeki modernleşme çabaları ilk olarak 17. Yüzyılda II. Osman, IV. Murat, Köprülüler ve 18. yüzyılda Padişah III. Ahmet (Lâle Devri) dönemlerinde kadim devlet anlayışıyla batılı merkez ülkeler örnek alınmaya başlanmış; ancak kalıcı iyileşme sağlanamamıştır (Eren, 2007, s. 13-18). 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu için bu modernleşme prensibi halkada yansımış ve hayatın içinden başlamıştır. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Batı'dan maddi kültür aktarımı hızlanmış. Osmanlı toplumu içinde mala ilişkin İslami anlayış yerini modern anlayışa bırakmaya başlamıştır. Batı anlayışına ve yaşam tarzına meyil kılık kıyafette de gözlemlenebilir olmuştur (Göçek, 1999, s. 90 – 97). Lakin Osmanlı Devleti'nde hayranlığa varacak derecede Batı kültürüne özenmeyle başlayan modernleşme(Batılılaşma), hukuk normları üzerinde Tanzimat Dönemi'ne dek kırılma oluşturacak ölçüde etkili olmamış ve Tanzimat öncesindeki modernleşme çalışmaları Osmanlının sürekli savaş kaybettiğinden ötürü daha çok askeri alanda gerçekleşmiştir (Ortaylı, 2002, s. 40). Modernleşme çabalarının bir yansıması da hiç şüphesiz Tanzimat Fermanı olmuştur. Bu yüzden Tanzimat Fermanının imzalanmasına neden olan ikinci etmenin dönemin merkezi yönetimi ve bürokratlarının modernleşme (batılılaşma) çabaları olmuştur.

Dönemin Osmanlı bürokratları da Batıya öykünme akımının dışında kalmamışlar ve Osmanlının gelişip hükmünün sürebilmesi için birtakım reformlara gidilmesi düşüncesine kapılmışlardır. Bürokratlarının bu düşünceleri Tanzimat Fermanının imzalanma nedenlerinden biri olmuştur. Avrupa'daki anayasacılık fikrini ve siyasal gelişmeleri Osmanlı İmparatorluğuna getirmeyi gerekli görmüşlerdir (Çetinsaya, 2002, s. 57). Tanzimat'ın bürokratları, Saray ve devlet iktidarlarını hukukla sınırlandırmayı talep etmiş ve siyasal meşruiyeti hukuk sistemine dayandırmayı amaçlamışlardır. Bürokratların bu anlayışı Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve yönetim geleneğindeki Padişah'a bağlılık olgusunun yerine, devlete bağlılık anlayışına dönüştüğü görülmektedir. Soyut bir yapı olan devleti ve mevcut yönetim anlayışını iyileştirmek bu dönem bürokratlarının başlıca hedeflerinden biri olmuştur. Sonuç olarak batıdan esinlenen devlet ve yönetim anlayışı temelde liberal ideolojinin getirdiği modern ve demokratik yönetim anlayışı ile bu amaçları güden devlet kurumlarının varlığına bağlanmıştır (Göçek, 1999, s. 106-107).

. Bu düşüncülerle dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ve diğer bürokratlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalabilmesi için, merkez ülkeler yani Avrupa devletleri arasındaki ince denge oyunundan ve onları taklit etmekten başka bir imkân ve bir çare göremiyorlardı. Mustafa Reşit Paşa ve ondan sonra gelen bürokratlar, imparatorluğun kendini tek başına savunma imkânının artık kalmadığını, merkez ülkelerin çıkar gözetmeden Osmanlı İmparatorluğunu ayakta tutma arzusu üzerinde olduğu hayaline kapıldılar. Bu bürokratlar Osmanlı İmparatorluğu'nun, merkez ülkeler karşısında denge oyunu kurarak bu güçlerin tümüne sırtını dayayarak yaşamasını sürdürebileceğine inanmışlardır (Göç, 2010, s. 39-40). Böylelikle dönemin bürokratları Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünü korumak için yürüttüğü denge politikasının bir sonucu olarak modern devletlerin uyguladığı yönetim anlayışını benimsemek için Tanzimat Fermanının ilan edilmesi gerekliliğini düşündüler.

Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik düşüncesi 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda özellikle balkanlarda birden fazla soruna neden olması İmparatorluğu bu sorunlara çözüm aramaya itmiştir. Aynı dönemde Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu hukukun devletler karşısında bireylerin temel haklarını koruması prensibi dönemin en önemli yasalarından biri olduğundan, devletin hukukla sınırlandırılmasının hem medeniyeti getireceğine hem de dış güçlerin azınlıklara ayrımcı müdahalelerini ve milliyetçilik düşüncesinin yayılması yönündeki kısıktırmalarını engelleyeceği düşünüldüğü İmparatorluk içindeki milliyetçilik akımlarının son bulacağı tahmin edilmiştir. Böylelikle Tanzimat Fermanının imzalanmasında etkisi olan önemli faktörlerden biri olmuştur (Çetinsaya, 2002, s. 55- 60).

3.2. TANZİMAT FERMANININ NİTELİĞİ

Tanzimat Fermanı ile Osmanlı İmparatorluğu, batı hukukunun demokrasi anlayışına dayanan, şeri hukukun ve örfi hukukun uygulanması kapsamında çıkarılan; Müslüman ve gayrimüslimlere tanınmakta olan hakları da içeren bir temel haklar bütününe yer verdiği metindir (Yıldız, 2015, s. 21). Tanzimat Fermanı insan hakları bildirgesi rengini taşıdığından ve temel hak ve özgürlüklere yer verdiği için ötürü Türk hukuk tarihinde ve anayasal bağlamda ilk temel haklar beyannamesi olarak kabul edilmektedir.

Geleneksel yönetim anlayışı ile birlikte modern vatandaşlık ve hukuki eşitlik kavramları ile beraber siyasal meşruiyeti demokratik hukuk sistemine dayandıran, Padişaha bağlılıktan ziyade devlete bağımlılığı benimseyen yeni yönetim anlayışına kapı aralamaktadır. Özellikle Balta Limanının getirmiş olduğu liberal anlayışın, Tanzimat fermanında da hukuki ve yönetsel

bir şekilde inceden inceye vurguladığı görülmektedir. Bunda ötürü Tanzimat Fermanı liberal ve özgürlükçü düşüncüyü ortaya çıkarmaya çalışan hukuki bir metindir (Zurcher, 2017, s. 85).

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde Padişah, tebaaya tanıdığı hakların kendisi tarafından güvence altına alındığı ve Devletin düzeninin devamı için çıkarılacak yasalara kendisinin de uyacağı konusunda yemin etmiştir (Tanör, 2017, s. 86). Bu durumda anlaşılacağı üzere Tanzimat Fermanı, Padişah'ın kendi iradesiyle kendi yetkilerini sınırlandırdığı bir fermanıdır. Tanzimat Fermanı “chartre” olarak kabul edilmektedir. Yani anayasal bir bildirge niteliği taşımaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun temel kurumlarının Batı modeline bürünmesi ve Batı'yı yani dönemin merkez ülkelerini örnek alarak İmparatorluğu kurtarma çabası, Tanzimat döneminin temelini yansıtmaktadır. Tanzimat Fermanı Avrupa'daki hukuk anlayışı kapsamında ve Avrupalı merkez ülkelerin hukuki normlarını referans alan batılı (Modernleşme) anlamında yeni reform anlayışına geçişin ilk ve en önemli adımını oluşturmaktadır. Böylece Batı hukuku, hukuk sistemimizi Tanzimat Fermanıyla dönüştürmeye başlamıştır (Yıldız, 2015, s. 20). Tanzimat Fermanı anayasal nitelik bakımından bir anayasa olmasa da, anayasal bir belge olarak Türk anayasa hukuku tarihinde yerini almıştır (Seyitdanlıoğlu, 1994, s. 224-225). Tanzimat Fermanı modernleşme ve batılılaşma hareketleri içinde, Türk siyasi, hukuki, sosyo-kültürel ve toplumsal tarihinde en önemli dönüm noktası olarak kabul edilen bir hukuki metindir (Yıldız, 2015, s. 18).

3.3. TANZİMAT FERMANININ İLAN EDİLMESİ

Osmanlı İmparatorluğundaki Reform meselelerini, Londra'ya diplomatik temaslarda bulunmak için giden ve dönemin İngiltere başbakanı Palmerston 'la müzakere eden Mustafa Reşit Paşa, vatanına dönünce bu reform meselelerinin uygulamaya konulması için hazırlıklara başlamıştı. İlk olarak reform hareketinin ekonomik karakteri olan Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi imzalanmış sırada ise reform hareketlerinin iktisadi, siyasi ve hukuki karakteri olan Tanzimat Fermanına gelmişti. Hariciye Naziri Mustafa Reşit Paşa Padişahı reformlara ikna etmeye girişip hazırlıklarını tamamlamaya başladı. Kısa bir süre içinde Mustafa Reşit Paşa, reformun metnini hazırlamıştı (Göç, 2010, s. 39). Beş yüz yıllık denge siyaseti izleyen Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda hanedan sorunuyla karşı karşıya kalması ve içerdeki siyasi istikrarsızlık Osmanlı yönetici sınıfı ve bürokrat kesimini tedirgin etmiştir. Bir an evvel bu sorunlardan kurtulmak ve istikrarlı bir yapı kazanmak için her türlü çözümü kabullenmişlerdir. Bundan ötürü Mustafa Reşit Paşa'nın önerilerini de haklı görmüşlerdir (Yerasimos, 1980, s. 41). Tanzimat Fermanı'nın, Batılı merkez ülkelerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasını engelleyecek, Farklı dinlere mensup olan tebaanın Osmanlı İmparatorluğuna olan bağlılığının

artacağına yönelik bir çözüm olacağına inanmışlardır. Ancak düşündükleri gibi olmamıştır (Karatepe, 2009, s. 56).

Balkan toprakları üzerindeki hâkimiyet mücadelesi ve Mısır'daki Mehmet Ali Paşa Olayı, Osmanlı İmparatorluğunu siyasi, askeri ve mali yönden zorlamıştır. Bu koşullar altında toprak bütünlüğünü koruyacak çözüm arayışına giren Osmanlı İmparatorluğu, Paris ve Londra'da elçilik yapmış olan Mustafa Reşit Paşa'nın önerilerini dikkate almıştır. Böylece Mehmet Ali Paşa muhafazakâr rakiplerini de bertaraf ederek Padişah Abdülmecit'e reformlarla ilgili Hatt-i Şerif'i kabul ettirmeyi başarmıştır (Göç, 2010, s. 39). Hatt-i Şerif'in Abdülmecit kabul edilmesiyle Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biri olan Tanzimat Fermanı diğer adıyla Gülhane Hat-i Hümayunu 1839'da ilan edilmiştir.

Tanzimat Fermanını ilan edildikten sonra fermanın sonsuza kadar yürürlükte kalacağına dost devletlerde dâhil olmak üzere Düvel-i Muazzama diye adlandırılan merkez ülkelerin büyükelçiliklerine bildirilmiştir (Balcı, 2000, s. 45). Ayrıca Osmanlı'da yaşanan vatandaşlara, Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında eşitliğinin sağlanacağı ve devletin eski refahına ulaşacağı konusunda güven vermek ve fermanının ilan edilmesinde vatandaşın da güvencesini almak amacıyla Gülhane parkında tüm kamuoyuna durulmuştur.

3.4. TANZİMAT FERMANI MADDELERİNİN MODERN DÜNYA SİSTEMİ KURAMI ÇERÇEVESİNDE YORUMLANMASI

3 Kasım 1839 yılında Gülhane parkında ilan edilen Tanzimat Fermanı Modernleşme noktasında anayasal hareketlerin öncüsü olup Batılı anlamda birçok hukuki düzenlemeler getirmiştir. Tanzimat Fermanının maddeleri incelenirken birincil kaynağa yani Tanzimat Fermanına ulaşılmış ancak maddelerin daha iyi anlaşılabilmesi ve incelenebilmesi için ikincil kaynaklardan yapılan okumalarla sade bir dille aktarılmaya çalışılmıştır. Sözleşmelerin maddeleri sırasıyla madde madde açıklanmamış. Konu bütünlüğünün sağlatılması için numaralandırılarak açıklanmıştır. Ferman maddeleri genel hatlarıyla üç temel üzerine inşa edilmiştir. Bunlar: Müslim ve gayrimüslim vatandaşların yaşam, onur ve mülklerinin güvence altına alınması, Vergi tarhının ve tevzinin bir sisteme geçirilmesi ve silahlı kuvvetlerde askere alma, eğitimde yeni reformlar geliştirecek yeni kurumların oluşturulmasıdır (Sofuoğlu, 2004, s. 82).

Tanzimat Fermanının yapılan değişiklikler özetle şu anlama geliyordu; tüm vatandaşlar arasında hukuki eşitliğin sağlanması, özel mülkiyet hakkının tanınması, devlet topraklarının özel kişilere devredilmesi, ceza ve ticaret yasalarının yeniden düzenlenmesi gibi birtakım kanuni hareketlerin gerçekleştirilmesi. Ekonomik ilişkilerin Avrupa usullerine göre

ayarlanması ve liberal ekonomik politikalarının kabul edilmesi. Modern toplum, eşit derecede modern ve etkili bir bürokrasiyi getirmek.

Fermanın maddelerini özetle aktardıktan sonra Tanzimat Fermanının maddelerini MDS çerçevesinde şu şekilde okunmaktadır;

1) Milli Güce Göre Vergi Uygulaması, Ferman ile halkın ekonomik gücüne göre vergi vermesini kayıt altın almıştır (Başçı, 2020, s. 238). Böylece vergilerin, mükelleflerin ödeme gücüne göre tarh edilmesi kararlaştırılmış ve vergi toplama yöntemleri tekrardan düzenlenmiştir. Dolayısıyla vergilemede adalet ve eşitlik sağlanmıştır (Yıldız, 2015, s. 19). Bu madde ile yerli tüccarların balta limanı ticaret sözleşmesiyle ellerinden alınan ayrıcalıklara bir de vergi de sağlanan eşitliğin eklenmesi yerli tüccarı yabancı tüccar karşında gücünün zayıflamasına neden olmuştur. Yerli tüccarın bitme noktasına getirilmesi Osmanlı ekonomisine de ciddi zarar vermiş ve çevreleşme sürecini hızlandırmıştır.

2) Devlet Harcamalarının Kanuniliği ilkesi getirilmiştir. Bu madde şu anlama gelmektedir. Vergi gelirlerinin toplanmasında ve devlet iktidarının giderlerinde kanunilik ilkesine uygun ve keyfiyetten uzak harcamaların yapılmasını ifade etmektedir (Başçı, 2020, s. 238). Devlet kamu harcamalarını topladığı vergi, harç, resim ve benzeri malî yükümlülükler ile finanse etmektedir. Devlet bunu yaparken anayasal çerçevede ve kanunlara uygun bir şekilde uygulanması zorunludur. Ancak uygulamada görülmektedir ki 1838 tarihli serbest ticarete sözleşmesi ile ekonomik bağımsızlığını yitiren Osmanlı İmparatorluğu bu vergilerin konulmasında da merkez ülkelerin direktifleri ile gerçekleştirmektedir. Bu madde ise gelirlerin toplanması sözde görünürde meşru sayılması için konulmuştur.

3) Askere almada adalet üzerine oluşturulan bu madde ile daha önceleri askere alma usulü; askere alma sürecinde zaman sınırı olmaksızın hayatları boyunca askerlik görevi yapılmaktaydı. Bu madde ile askere alımlarda yeni sisteme geçilerek askerlik süresi sınırlandırılmıştır. Bu durum hem nüfusun artmasına hem de tarım ve ticaret anlamında zorluklara neden olabilmekteydi. Böylelikle askerlik süresinin sınırlandırılması tarımda çalışan nüfusu etkilemiş bu durumda tarımda büyük ihraç eden merkez ülkelerin yarına bir gelişme olmuştur.

4) Tanzimat Fermanıyla ceza yargılamasına ilişkin güvenceler getirilmiştir. Madde ile mahkemede görülmeyen ve karara bağlanmayan bir suç cezalandırılmayacaktır. Bu ferman ile ayrıca padişahlara ait olan örfe dayalı ceza verme yetkisi mahkemelere devredilmiştir. Fermanla, ceza davaları açık ve etraflıca görülmedikçe ve suçlular hakkında şer'i hüküm verilmedikçe kimsenin infaz edilemeyeceği hükmü kabul edilmiştir (Bozkurt, 2020, s. 48). Bu

hükümle Ceza hukukumuzda yer alan kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi uygulanmaya başlanmıştır. Görüldüğü gibi Tanzimat Fermanı'yla hukukun her alanında dönüşüme gidilmeye çalışılmıştır.

5) Can Güvenliğinin Sağlanması, bireylerin güvenliğinin sağlanması ferman ile korunması öne çıkmıştır. Özellikle cezalandırma, adil yargılama, yargılamadan infaz etme, vb. işlemlerde bireylerin can güvenliği sağlanmıştır (Başçı, 2020, s. 238) Bu düzenlemelere bakacak olursak; İlk olarak tüm Osmanlı tebaasına, “can, mal, ırz ve namus güvenliği” hakkı verilmiş. Madde içerisindeki mal güvenliğine dikkat çekecek olursak Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle Osmanlı topraklarında serbest bir şekilde ticaret yapma hakkına sahip olmaya başlayan yabancı tüccarın hem kendisine hem de malına ilişkin her türlü saldırının korunması güvence altına alınarak yabancı tüccarın rahat bir şekilde ticaret yapma olanağı sağlamıştır.

7) Mülkiyet Hakkı, mülk sahiplerinin mülkiyetinin korunması da anı şekilde ferman ile koruma altına alınmıştır (Başçı, 2020, s. 238). Bu madde ile önceden toprak mülkiyeti devlete ait iken bundan sonra her birey özel mülkiyet sahibi olabilmıştır. Yine ilgili madde ile toprak alım satımı serbest bırakılmıştır. Mülkiyet hakkının tanınması serbest ticarete dayalı liberal ekonominin uygulanmasında önemli bir adım olmuştur. Önceden topraktan alınan gelir direk olarak devlet hazinesine giderken artık topraktan elde edilen gelir bireylere de tanınmış ve bireylerin toprak mülkiyeti alma konusunda önündeki engeller kaldırılmıştır (Pamuk, 2014, s. 214).

8) Fermanla getirilen bir diğer madde Suç Halinde Malın Haczinin Koruma Altına Alınması olmuştur. Bu madde ile birey suç işlendiği durumda suçlunun mallarının haczedilemeyeceği hüküm altına alınmıştır. Böylece suçlunun mevcut mallarını aşçılarına geçerek mirasçılarının hakkı da korunmuş ve ilgili bireyin mallarının getirisinin devamlılığı sağlanmıştır. Bu madde de yine serbest ticaretin devamlılığının sağlanması açısından önem arz etmiştir (Başçı, 2020, s. 238).

9) Tanzimat Fermanının en önemli ilkesi Eşitlik İlkesi olduğu yapılan okumalarla anlaşılmaktadır. Ferman ile din ayrımı gözetilmeksizin herkese eşit muamele yapılması hükme bağlanmıştır. Fermanda birçok temel hak ve özgürlükler tanınmış ayrıca Müslüm ve gayrimüslim bütün tebaanın bu hak ve imkânlarla sahip olmada eşit oldukları teminat altına alınmıştır. Modern anlamdaki eşitlik ilkesi güçlü bir şekilde vurgulanmaya çalışılmıştır. Din esasına dayanan millet anlayışından vazgeçilerek modern eşit vatandaşlık anlayışı kabul edilmiştir (Tanör, 2017, s. 81-89). Serbest ticaret antlaşması ile birden fazla ekonomik imtiyaz elde eden yabancı tüccarlar Tanzimat fermanıyla da elde ettikleri bu imtiyazların yanı sıra diğer alanlarda da Müslüman yurttaşlarla eşit duruma gelmiştir. Böylece yabancılar serbest ticaret

antlaşmasıyla elde ettikleri imtiyazları Tanzimat Fermanı ile garanti altına almışlardır. Merkez ülkelerin Osmanlının iç pazarına müdahil olmadaki hukuki engelleri ortadan kalkmıştır. Bundan ötürü bu madde Osmanlı İmparatorluğunun hukuki anlamda çevreleşmesinin en önemli maddesi olduğu söylenebilir.

10) Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde Padişah, tebaaya tanıdığı hakların kendisi tarafından güvence altına alındığı ve devletin düzeninin devamı için çıkarılacak yasalara kendisinin de uyacağı konusunda yemin etmiştir (Tanör, 2017, s. 86). Padişahın fermandaki bu söylemleri ilk defa Türk hukuk ve anayasa tarihinde devlet iktidarının sınırlandırılması gerçekleşmiştir. Lakin bu sınırlama padişahın kendi iradesiyle vukuu bulmuştur. Buradan şunu anlayabiliriz ki serbest ticaret antlaşmasıyla merkez ülkelerin ekonomik anlamda çevre ekonomisi haline gelen Osmanlı İmparatorluğu, merkez ülkeler tarafından himaye edilmeye başlanmış, bu durumda merkezi yönetime kadar ulaşmıştır. Hatta denilebilir ki padişah kendi isteğiyle iktidarının sınırlayabilecek düzeye kadar gelebilmiştir.

11) Tanzimat Fermanı ile Kanunun Üstünlüğü İlkesi getirilmiştir. Fermanda alınan kararların üstünlüğü ve bağlayıcı olduğu belirtilmiştir. Bu ilke ile padişah da alınan kararlara uyacak uymayanlar da cezalandırılacağı karar altına alınmıştır. Bu madde ile hukuk devletine geçişin ilk adımlarının atıldığı anlaşılmaktadır (Başçı, 2020, s. 239). İlgili madde şu çağrışımları yapmaktadır. Bu tarz hukuki ve anayasal ilkelerin fermanda yer alması Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu yeni hukuku ve yönetim anlayışı, demokrasi ve insan hakları gibi ilkelerin Osmanlı İmparatorluğuna da yansıdığı görülmektedir. Tabi bu anayasal düşüncelerin yansımaları, Osmanlı yönetiminde etkili olması iki duruma bağlanabilir. Birincisi modernleşme başlığı altında bürokratların gelişebilmek için Avrupa'yı taklit etmek gerektiği düşüncesinde olmaları, ikincisi de merkez ülkelerin Osmanlı da hâkimiyet kurabilmek için baskı kurabilmeleridir.

12) Tanzimat Fermanı Tımar sistemi ve akabinde gelen İltizam sistemini ortadan kaldırmış yerine özel mülkiyeti getirmiştir (Akşin, 2007, s. 30). Bu madde ile Osmanlı'nın en büyük gelir kaynaklarından biri olan Tımar sistemi ve akabinde yerini alan İltizam sisteminin kaldırılması Osmanlı Maliyesini zor duruma sokarak, çevre ekonomi yolundaki süreci hızlandırmıştır. Bir nevi merkez ülkelerin dayatması ile bu sistem kaldırılmıştır. Sistem yerine getirilen Özel Mülkiyet ise serbest ticaret ve liberal ekonominin Osmanlı İmparatorluğundaki alanını genişletmesine neden olmuştur.

13) Fermanda bahsi geçen ve sonradan uygulanan Tanzimat dönemindeki memur sayısının artırılması da çevre ekonomi haline gelmede önem arz eden bir konu olmuştur. Memur sayısındaki artış devletin kamu harcamalarını artırarak gelirlerin giderleri karşılayamamasına

neden olmuştur. Bu durumda dış borçlanma yolunun açmaktadır. Merkez ülkeler Osmanlı imparatorluğunun çevre ülke konumuna yerleşmesi için tüm imkânları kullanmıştır. Bu politikada bunlardan birisidir. Memur sayısında ki artış kamu harcamalarını artıracak kamu harcamaları da dış açığa neden olacak, dış açık da dış borçlanmayı doğuracaktır. Böylelikle Osmanlı Dış borç almak için merkez ülkelere yakınlaşacaktır. Dikkat çeken bir durumda memur alımlarını genellikle Müslüman tebaadan alınmaya çalışılmış. Böylece Müslüman tebaa ticaretten uzaklaştırılmış. Ticaret genelde gayrimüslim tebaaya bırakılmaya çalışılmış.

Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle kaldırılan Yed-i Vahit usulünün kaldırılması Tanzimat Fermanında da belirtilmiş. Böylece Balta Limanı Ticaret Sözleşmesiyle elde edilen ekonomik çevreleşme hukuki bağlamda da Tanzimat Fermanıyla gerçekleştirilmeye çalışılmış. Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle yabancı tüccarın elde ettiği ekonomik ayrıcalıklar, Tanzimat Fermanıyla hukuki, siyasi, sosyal ve kişisel hakları elde etmesini sağlamış. Bu madde de Osmanlı İmparatorluğunun çevrelemesinde etkili olmuştur. Tanzimat Fermanıyla, Osmanlı İmparatorluğunun iyi bir idari sisteme kavuşturulması amacıyla düzenlemeler yapılmıştır. Devletin modernleşme bağlamında yeniden yapılandırılması istenmiştir (Yıldız, 2015, s. 18-19). Tanzimat Fermanı sonrası ilerleyen süreçte yerel ve merkezi bağlamda birden fazla nizamname imzalanmıştır. Bu durum Tanzimat Fermanını ile bürokrasi bağlamında da İmparatorluğun dönüşerek merkez ülkeler tarafından çevreleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

3.5. TANZİMAT FERMANINDAN ÇIKAN SONUÇ

Balta Limanı Ticaret antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'ye ardından birçok Avrupa ülkesine ekonomik imtiyazlar vererek ekonomik anlamda bağımlı bir ülke olmuştur. Böylece antlaşmayla Osmanlı Merkez ülkelerin karşısında çevre ülke konumuna yerleşmiştir. Tanzimat Fermanı ise sürecin ikinci ve daha sarsıcı aşaması olmuştur. Özellikle öne çıkarılan eşitlik ilkesiyle İngiliz yurttaşlar ve gayrimüslimler birçok hak ve imtiyazlar elde etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğunun çevreleşmesinin temeli Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle ekonomik olarak atılırken Tanzimat Fermanıyla da hukuki olarak atılmıştır. Böylece Tanzimat fermanı MDS çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğunun hukuki ve siyasi alanda çevreleşmesini sağlamıştır.

1838 tarihli serbest ticaret sözleşmesinin uygulamaya konulabilmesini güçleştiren bu yapının değişmesi ve yeni reformların gerçekleşmesi gerekiyordu. İşte bu yapı, Tanzimat Fermanının ilanı ile gerçekleşmiştir (Durhan, 2002, s. 90). 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi, liberal nitelikte serbest ticaret şartlarını getirmiş iken Tanzimat Fermanı ise,

merkez ülkelerin ekonomik çıkarlarına uygun, Osmanlı açık pazar düzeninin gerekli kıldığı idari, hukuki, mali vb. reformları getirmiştir (Avcıoğlu, 2015, s. 82). Tanzimat Fermanıyla liberal bir devlet örgütlenmesi gösterilerek başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın beğenisi kazanılmaya çalışılmıştır. Tanzimat Fermanı Rusya ve Avusturya hariç genel anlamda İngiltere ve Avrupa tarafından, kendi medeniyetinin bir parçası ve başarısı olarak adlandırılmıştır (Kara, 2006, s. 80).

Tanzimat Fermanı modernleşme ve merkez ülkeler olan Batı Avrupa ile bütünleşmede önemli projelerinden biri olmuştur. Hatta bu projelerin hukuki, idari ve anayasal düzlemde ilki ve en önemlisi Tanzimat Fermanıdır. Tanzimat Fermanı, Avrupa sermayesi vasıtasıyla Türkiye'yi liberal dünyaya/batıya eklemleme hedefi olan Balta Limanı Ticaret Antlaşmasıyla ile de uyumludur (Yerasimos, 1980, s. 93). Aslında Tanzimat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmesinin önündeki hukuki engelleri kaldırmış ve böylece ekonomik bağlamda çevreleşen Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Fermanıyla da hukuki anlamda çevreleşmesini başlatmıştır.

Tanzimat Fermanının biraz da Osmanlı İmparatorluğunun dönemin siyasi sıkıntılarından ve Balta Limanı Ticaret Sözleşmesiyle merkez ülkelerin İmparatorluk üzerindeki baskılardan ötürü böyle bir reform harekâtına gitmeye mecbur kalmıştır. Tanzimat Fermanı bir bağlamda da Osmanlı'nın Avrupa'yı her alanda yakalayacak ve Avrupa ile aradaki farkı kapatacak daha doğrusu İmparatorluğun modernleşmesi sağlayacak ilk reform teşebbüsü olmuştur (Abadan, 1957, s. 5).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'nin hukuki, siyasi ve idari alandaki dönüşümünü sağlayan en önemli temel metin konumundaki Tanzimat Fermanını MDS teorisi çerçevesinde okumayı amaçlamıştır. Birincil ve ikincil kaynakların incelenmesi yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışma sonucunda Tanzimat Fermanının MDS teorisi çevresinde okunabileceği anlaşılmıştır. Bu sonuca ulaşılmasında öncelikle, MDS sistemi teori bağlamında incelenmiştir. 16. yüzyılda doğan, 19. yüzyılda Sanayi Devrimiyle dünya geneline yayılan MDS'i kapitalist sistemi dünya ekonomisi modeliyle açıklamıştır. Amacı sınırsız sermaye birikimi olan MDS'i temelde iş bölümü ve üretime dayalı bir sistemdir. Sınırları olamayan, devletler üstü, dış ticaret üzerinden yürüyen, sosyal, tarihsel ve toplumsal bir sistemdir. Sistem kendi içerisinde üretime dayalı bir şekilde bölgeleri merkez, çevre ve yarı çevre olarak ayırmış ve bu bölgeler arasındaki özellikle iktisadi, iktisadi sürecin getirmiş olduğu hukuki, siyasi ve toplumsal ilişkileri incelemiştir. Sisteme göre çevre ve yarı çevre ülkelerden merkez ülkelere sürekli bir artı değer akışı olmaktadır. Bu artı değer akışıyla birlikte sistem varlığını sürdürmektedir.

MDS Merkantilist dönemde özellikle dış ticaret yoluyla büyük bir sermaye birikimine ulaşmış ardından 18. yüzyılın başlarına doğru İngiltere' de ortaya çıkan sanayi devrimiyle beraber merkez ülkeler önemli ölçüde teknolojik ilerlemeler kaydetmiş ve üretimlerini büyük ölçüde arttırmışlardır. Artan üretimlerinin sürekliliğini sağlayacak hammadde ihtiyacı ve üretimlerini pazarlamak için dış Pazar sorunu başta dönemin hegomonik gücü İngiltere olmak üzere diğer merkez ülkeleri Avrupa dışındaki pazarlara yöneltmiştir. Bu bağlamda İngiltere ve diğer merkez ülkeler Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok pazarı değerlendirmiş, sistem içerisinde emperyalist bir güç kazanarak merkez ülke statüsüne erişmişlerdir. Avrupa dışındaki ülkeler ise merkez ülkelerin pazarı haline gelerek çevre ülke konumuna yerleşmiştir.

Merkez ülkelerin bu dönemde kapitalist dünya ekonomisine dayalı çevreleştirme çabalarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansıması ise Baltalimanı Ticaret Anlaşması ile gerçekleşmiştir. Şöyle de denilebilir ki, Tanzimat Fermanının MDS çerçevesinde okunmasına temel teşkil eden, Osmanlı İmparatorluğunun MDS ile bütünleşmesini sağlayan Antlaşma Baltalimanı Ticaret antlaşmasıdır. Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğunun cihan imparatorluğundan MDS bağlamında çevre devlete dönüşümünün iktisadi belgesi niteliğindedir.

Osmanlı İmparatorluğu 18 yüzyılın ortalarında MDS dışında yer alırken, 18. yüzyılın ortalarından sonra merkez ülkeler tarafından önce dışsal alandan sistem içerisine çekilmiş daha

sonrasında kapitalist dünya ekonomisine eklenilerek çevre ülke konumuna yerleştirilmiştir. Merkantilist dönemde, 18. yüzyılın başlarında Fransa 'ya verilen kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı İmparatorluğu MDS dışından sistem içerisine çekilmiş. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile de kapitalist dünya ekonomisine entegre edilerek sistem içerisinde çevre ülkelerden biri haline gelmiştir.

Merkantilizm döneminde kapitülasyonlar yoluyla merkez ülkelere verilen imtiyazlar sonucunda imparatorluğun sermayesi tükenmiş ve bu dönemde yaşanan savaşlar ile askeri harcamalarının artması, mali, iktisadi sıkıntılar ve merkezi yönetimin zayıflaması Osmanlı ekonomisinin sanayi devrimine hazırlıksız yakalanmasına neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun nüfusunun büyüklüğü, merkez ülkeler için önemli bir hammadde sağlayıcısı olması ve coğrafi konumu ticaret yolları için önem arz etmesi başta İngiltere olmak üzere diğer merkez ülkelerin dikkatini çekmiştir. Lakin Osmanlı İmparatorluğunun yed-i vahit sistemi, ihracat yasakları, gümrüklere konulan ek vergiler ve izin tezkeresi gibi uygulamış olduğu dışa kapalı ekonomik politikalar ekonomik gücünü koruyabilmesine ve ihracat yapabilen ekonomik yapısını sürdürebilmesine neden olmuş iken merkez ülkelerin Osmanlı pazarına girmesini engelleyen politikalar olmuştur. Özellikle İngiltere bu durumdan rahatsız olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun pazarına ulaşabilmek için dışa açık, liberal politikalar izlemeye ikna edemeyen İngiltere Osmanlı pazarını merkez ülkelere açmak için uygun bir zamanı beklemiştir.

İngiltere için uygun zaman Mehmet Ali Paşa olayı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ile mücadele ederken bir yan dan da balkanlarda Yunanistan ile uğraşması, imparatorluğu merkez ülkelerden yardım istemek zorunda bırakmıştır. İngiltere de bu fırsatı kaçırmayarak, Mehmet Ali Paşa olayını bertaraf etmek şartıyla hazırlanan Balta Limanı Ticaret sözleşmesini Osmanlı İmparatorluğuna imzalatmayı şart koşturmuştur. 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğu bu sözleşmeyi imzalamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Balta Limanı Ticaret sözleşmesini kendi isteğiyle değil de dönemin siyasi ve diplomatik çıkarları ekonomik çıkarlara üstün geldiği için bu sözleşmeyi imzalamayı göze almıştır. Yani Osmanlı İmparatorluğu Balta Limanı Ticaret Antlaşmasını, mevcut durumun şartlarından ötürü isteyerek imzaladığı anlaşmadan sonra doğacak ekonomik sonuçlarına da kendi isteğiyle razı olduğu bu çalışmada çıkarılan sonuçlardan biri olmuştur.

Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile Osmanlı ekonomisinin en büyük geliri olan tekellerin (Yed-i Vahit) kaldırılması, merkez ülkelerin Osmanlı pazarına açılmasındaki en önemli engeli ortadan kaldırmıştır. İhracat yasaklarının yürürlükten kaldırılması ile merkez ülkelere tedarik edilen hammaddelerin önü açılmış, olağanüstü vergilerin kaldırılması ise savaşlarda ki en büyük gelirin yok olmasına neden olmuştur. Yine anlaşmayla ithalattan alınan

gümrük vergilerinin düşürülmüş, ihracat vergileri ise artırılmıştır. İngiltere tüccarına sağlanan vergi ve ekonomik imtiyazlar, izin tezkeresinin kaldırılması ile yabancı malların Osmanlı kentleri arasında serbestçe dolaşımı, boğazlardan geçişlerin serbest kılınması gibi iktisadi uygulamaların getirilmesi Osmanlı yerli üretiminin çökmesine, İngiltere başta olmak üzere diğer merkez ülkelerin ise Osmanlı pazarını kullanıp karlarını artırmaya neden olmuştur. Ayrıca sözleşmeyle, Yabancı tüccara ekonomik hak ve imtiyazlar verilmiştir. Verilen haklarla birlikte yabancı tüccar yerli tüccardan daha üstün bir statüye kavuşmuştur. Yine sözleşmeyle yabancı tüccar her türlü malı serbestçe satma veya alma hakkı elde etmiştir. Böylelikle yerli tacir, yabancı tacir karşısında zor durumda kalmış. Zor durumda kalan yerli tacir, ticaret hayatından çekilme noktasına gelmiştir.

Balta Limanı Ticaret anlaşması mevcut yerli üretimin olumsuz etkilenmesine neden olmuş ve imalat sektörünü bitirme noktasına getirmiştir. Sözleşme Osmanlı maliyesini zor durumda bırakmış ilerleyen zamanda ise dış borçlanmalara neden olarak merkez ülkelerin kucağına düşürmüştür. Sözleşme ile Osmanlı İmparatorluğunda üretim azalarak imparatorluk merkez ülkelere bağımlı bir dış pazar haline gelmiştir. Böylelikle Balta Limanı Ticaret sözleşmesi ile MDS kuramı çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu merkez ülkelerin bir dış pazarı haline gelerek MDS kuramı içerisinde çevre ülke konumuna yerleşmiştir.

1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesiyle iktisadi anlamda imtiyazlar elde eden merkez ülkeler Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişkilerinde elverişli iç düzeni getirecek hukuki çerçevenin benimsenmesi ve elde edilen iktisadi imtiyazların uygulanması için kapitalist dünya ekonomisine uygun hukuki, idari ve siyasi yapının oluşturulması için merkez ülkeler tarafından baskı yapılmıştır. Merkez ülkeler diğer çevre ülkelerde sabit sermaye yatırımlarına girişebilirken Osmanlı İmparatorluğu'nda bu yola girişememişlerdir. Bunun nedeni olarak Osmanlı hukuk sisteminin bu koşullara uygun olmaması gösterilmektedir. Dolayısıyla merkez ülkelerin kapitalist dünya ekonomisine dayalı hukuk, idari ve siyasi yapıya uygun koşulların getirilmesini zorunlu olarak görmüş ve bu alanda reformun yapılması merkez ülkeler tarafından uygun görülmüş ve Baltalimanı Ticaret sözleşmesinden bir yıl sonra Tanzimat Fermanı'nı ilan edilmiştir. Tanzimat Fermanının bir nevi kapitalist dünya ekonomisinin yararına kurulan sermayenin sonsuz birikimine dayalı, açık pazar düzeninin zorunlu kıldığı idari, hukuki ve siyasi reformları getirecek, anayasal belge niteliğinde olduğu anlaşılmıştır.

1838'de imzalanan Baltalimanı Ticaret antlaşmasının hemen ardından 1839 yılında Tanzimat Fermanının imzalanması akıllarda bir soru işaretine neden olmuştur. Mehmet Ali Paşa olayından ötürü zor durumda kalan Osmanlı İmparatorluğu Balta Limanı Ticaret antlaşmasının ağır ekonomik hükümlerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Hemen ardından

Batılılaşma ve modernleşme hareketi olarak görülen Tanzimat Fermanının imzalanması aslında İngiliz ve gayrimüslim tebaaya ayrıcalıklar tanımış, Balta Limanı Ticaret sözleşmesi ile ekonomik ayrıcalıkları elde eden bu sınıflar Tanzimat Fermanıyla da siyasi ve hukuki ayrıcalıklar elde ederek mevcut konumlarını güçlendirmişlerdir.

Tanzimat Fermanında Müslim, gayrimüslim tebaa ve yabancı yurttaşlara hukuki, siyasi ve anayasal bağlamda birçok temel hak ve özgürlükler tanınmıştır. Modern anlamdaki eşitlik ilkesi hukuki bağlamda güçlü bir şekilde vurgulanmaya çalışılmıştır. Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle yabancı tüccarın elde ettiği ekonomik ayrıcalıklar, Tanzimat Fermanıyla hukuki, siyasi, sosyal ve kişisel hakları elde etmesini sağlamış. Bu maddeyle Tanzimat Fermanı MDS teorisi çerçevesinde siyasi, hukuki ve anayasal bağlamda Osmanlı İmparatorluğunun çevreleşmesinde etkili olduğu anlaşılmıştır.

Tartışma

Türkiye'nin hukuki, siyasi ve idari alandaki dönüşümünü sağlayan en önemli temel metin konumundaki Tanzimat Fermanını MDS teorisi çerçevesinde okunmasını amaçlayan bu çalışma öncelikle MDS kuramının iktisadi boyutu olan merkez çevre kavramı çerçevesinde bakıldığında Merkez çevre kavramı çerçevesinde incelenmiştir.

Bu çerçevede bir cihan imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu, Sanayi devrimiyle sermayelerini kat kat artırarak dönemin merkez ülkeleri haline gelen Avrupa devletleri karşısında gerilemiştir. Bu gerileme sanayileşmeye çalışan Mehmet Ali Paşa orduları karşısında yenilgiye uğrayarak Osmanlı devletinde bariz hale gelmiştir. Bununla birlikte özellikle dönemin hegomonik gücü İngiltere başta olmak üzere merkez ülkeler, sermaye karlılıklarını sürekli kılmak ve yeni pazarlar keşfetmek üzere dünya geneline yönelmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu sanayi devrimini yakalayamayan, mevcut üretimi düşük teknolojik ürünlere dayanan, ekonomisi zayıf, sürekli hammadde ihraç eden bir devlettir. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu merkez ülkelerin hammadde ve pazar kaynağı olarak görmek istedikleri bir çevre ülke haline getirilmek istenmiştir. Başta İngiltere olmak üzere diğer merkez ülkelerin Mehmet Ali Paşa Olayını fırsat bilerek bu ideallerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile kapitalist dünya ekonomisi ülkeye girerek mevcut Osmanlı üretim biçimini tasfiye etmiş ve yerine kapitalist dünya ekonomisine dayalı üretim biçimini getirmiştir (Aslan, 2006, s. 145). İngiltere öncülüğünde merkez ülkeler Balta Limanı Ticaret sözleşmesiyle önemli iktisadi kazanımlar elde etmişlerdir.

Balta Limanı Ticaret Antlaşmasıyla yed-i vahit tekel sistemi, hammaddeler üzerine konulan İhracat yasakları, olağanüstü dönemde alınan vergiler kaldırılarak imparatorluğun

almış olduğu gelirler azalmış. Sözleşmeden önce İhracattan alınan vergi oranı %3 oranında iken sözleşmeden sonra bu oran %12'ye çıkarılmıştır. İthalattan ise sözleşmeden önce %12 oranında vergi alınırken bu oran sözleşmeden sonra %5 oranına düşürülmüştür. Böylelikle sözleşmeden önce İthalat karşısında ihracat karlı durumdayken sözleşmeden sonra ihracat karşısında ithalat karlı duruma düşmüş ve bu durum zaten yetersiz düzeyde olan Osmanlı Sanayisini bitirmiş yerli tüccarı yabancı tüccar karşısında ezmiş ve Osmanlı tüccarını İngiliz sanayisinin işçisi veya bayisi konumuna düşürmüştür.

1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile Osmanlı İmparatorluğu Pazar olarak merkez ülkelere açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu dışa kapalı ekonomik politikalar yerine liberal dışa açık ekonomik politikalar izlemeye başlamıştır. Osmanlı sözleşmeyle bir yandan pazarını merkez ülkelere açmış iken bir yandan da birden fazla ekonomik imtiyazlar vererek merkez ülkelerin Osmanlı ekonomisine müdahale etmesinin önündeki engelleri kaldırmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu iktisadi bağımsızlığını yitirmiş ve merkez ülkelerin bir çevre ekonomisi haline gelmiştir (Durhan, 2002, s. 90).

Tanzimat Fermanı ile kabul edilen düzenlemeler ise kapitalist dünya ekonomisine dayalı üretim biçimi doğrultusunda ortaya çıkan bütüncül yeniden yapılanmaya koşut onun bir parçası ve bütüncül yeniden yapılanmayı destekleyici düzenlemeler olmuştur. Tanzimat Fermanıyla birlikte ilerleyen süreçte kapitalist dünya ekonomisine dayalı üretim biçimi doğrultusunda iktisadi politikalar izlenmiştir (Aslan, 2006, s. 144) Bundan ötürü iktisadi bağlamda Tanzimat Fermanı MDS çerçevesinde okunabilecek niteliktedir.

Siyasi, idari ve hukuki açıdan ise Tanzimat Fermanının merkez çevre bağlamında iktisadi süreci tamamlayan bir belge niteliğinde olduğu anlaşılmıştır. Merkez Ülkeler açısından eşitlik ilkesinin fermanda yer alması ise Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile elde etmiş oldukları ekonomik imtiyazları uygulayabilmek için imparatorluk içerisinde ki yabancı tüccarı kullanmak olacaktı. Ama yabancı tüccar Osmanlı tebaa ve yerli tüccarla eşit hakka sahip değildi. İşte merkez ülkelerin bu baskısı sonucu yabancı tüccar her alanda eşitlik imkânı elde etmiş ve Osmanlı pazarında rahat bir şekilde ticaret yapmıştır. Ancak iktisadi gücü elinde bulunduran yabancı tüccar yerli muadilleri karşısında üstün konuma gelmiştir. Yani Fermanın eşitlik bağlamında gayrimüslim tebaaya vermiş olduğu hukuki haklar iktisadi üstünlüğünü kullanma imkânı vermiş. Osmanlı İmparatorluğu için kötü sonuçlar doğurmuş ve devletin yıkılış sürecini hızlandırmıştır. Merkez ülkelerde “*eşitlik ilkesi*”, sosyal sınıflar ve vatandaşların eşitliği yönünde gelişim göstermiş iken, Osmanlı İmparatorluğu’nda ise bu ilke Müslüm ve gayrimüslim tebaa arasındaki eşitlik yönünde gelişmiştir. Bu eşitlik Baltalimanı Ticaret Sözleşmesinin gayrimüslim tüccarlara sağlamış olduğu imtiyazlarında etkisiyle

Müslüm gayrimüslim eşitliği ekonomide gayrimüslimin üstünlüğüne dönüşmüştür (Kurtoğlu, 2015, s. 75).

Bir cihan imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğunun bürokratları, Tanzimat Fermanını imzalama ve ferman içerisindeki eşitlik ilkesine önem verme sebeplerinin altında yatan siyasi neden Osmanlı İmparatorluğu içerisinde birden fazla azınlığın bağımsızlık istekleri ile devletten ayrılma arzularıydı. Eğer eşitlik ilkesine yönelik adımlar atılırsa azınlıkların ayaklanma başlatarak bağımsız devlet kurmalarını engelleyecek ve azınlıkların vatana bağlılıklarını artıracaktır (Şimşek, 2022, s. 15). Böylelikle Osmanlının devamlılığını sağlamak amacıyla merkez ülkeler tarafından Tanzimat fermanı Osmanlı bürokratlarına ikna ettirilmiştir.

1838 Balta Limanı Ticaret antlaşmasıyla bir dünya imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu çevreleştirilmiştir. Çevreleşen Osmanlı Devletinin mevcut iktisadi yapısı ise kapitalist dünya ekonomisiyle örtüşmüyordu. Kapitalist dünya ekonomisiyle örtüşmeyen iktisadi yapı imparatorluk içerisinde birtakım hukuki sorunlara ve çatışmalara neden olmuştur. Osmanlı devletinin dünya imparatorluğundaki mevcut hukuk sistemi bu sorunları çözmede merkez ülkeler açısından en büyük engeldi. Bu durumdan ötürü, merkez ülkeler hiç vakit kaybetmeden Balta Limanı Ticaret Sözleşmesinden hemen sonra 1839 yılında Tanzimat Fermanını kabul ettirerek hukuki anlamda da çevreleşmenin önünü açmış oldular.

Tanzimat Fermanı ile hukuk sistemi tasfiye olmaya başlamış ve yerine çevreleşmenin getirdiği hukuk sistemi benimsenmeye başlanmıştır. Bunun ilk örneklerini ticaret ve ceza hukuku alanında görülmüş ve belirli bir müddet Osmanlı Devletinde bir yandan şeri ve örfi hukuk diğer yandan da merkez ülkelerin kabul ettirmeye çalıştıkları hukuk sistemi uygulanarak ikili bir hukuk sistemi ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abadan, Y. (1957). Osmanlı imparatorluğunda anayasa sistemine geçiş hareketleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(1), 3 – 37.
- Acartürk, E. & Kılıç, R. (2011). Osmanlı devletinde kapitülasyonların iktisadi ve siyasi perspektiften analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2), 1-21.
- Açba, S. (1995). *Osmanlı devletinin dış borçlanması: 1854–1914*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Adda, J. (2002). *Ekonominin küreselleşmesi*. (1.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akşin, S. (2000). *Siyasal tarih, Osmanlı Devleti (1600-1908) Cilt 3*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arrighi, G. (2000). *Uzun yirminci yüzyıl*. (R. Boztemur, çev. ed.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Altundağ, Ş. (1988). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı Mısır meselesi (1831-1841)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Âmin, S. (2003). *Modern kapitalist dünya-sistemi kavramına karşı eski dünya sistemleri kavramı -dünya sistemi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Aslan, O. E. (2006). *Kamu personel rejiminin anayasal ilkeleri, tarihi ve toplumsal temelleri*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Arslan, F. (2011). *Wallerstein'in modern dünya sistemi modeli açısından modernleşme kuramı* (Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi). <https://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/handle/11630/2626> adresinden edinilmiştir.
- Avcioğlu, D. (1969). *Türkiye'nin düzeni, dün, bugün, yarın*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Avcioğlu, G. Ş. (2014). Immanuel Wallerstein'in dünya sistemi, jeopolitik ve jeokültür kavramı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 97-110.
- Aydemir, C. & Güneş, H. H. (2006). Merkantilizmin ortaya çıkışı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(15), 136-158.
- Aydın, A. (2021). İngiltere emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğundaki yansıması: Baltalimanı Ticaret Antlaşması. *Journal Of Awareness Dergisi*, 6(3), 101-114.
- Balcı, M. (2000). *Tanzimat'tan günümüze ıslah, resepsiyon ve uyum çalışmalarının tahlili*. Ankara: Türk Milli Kültür Vakfı.
- Basan, R. G. (2009). *1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve 1/95 sayılı ortaklık konseyi karar*. (Yüksek lisans tezi, Ankara Gazi Üniversitesi). <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/568813> adresinden edinilmiştir.
- Başcı, G. (2020). 1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanının 1215 Magna Carta İle Anayasacılık ve İnsan Hakları Açısından Karşılaştırılması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (46), 227 – 242.

- Bernstein, H. (1992). *Emperyalizm, gelişme ve bağımlılık üzerine*. (M. Ersoy, çev. ed.). Ankara: V Yayınları.
- Black, C. E. (1989). *Çağdaşlaşmanın itici güçleri*. (M. F. Gümüş, çev. ed.). Ankara: V Yayınları.
- Bora, T. , & Gültekingi, M. (2001). *Modern Türkiye’de siyasi düşünce Cumhuriyet’e devreden düşünce mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozkurt, G. (2020). *Batı hukukunun Türkiye’de benimsenmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ceylan, A. (2014). *Osmanlı taşra idare tarzı olarak Eyalet-i Mümtaze ve Mısır uygulaması*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ceylan, E. (2003). Dünya sistemi teorisinin Osmanlı tarihi çalışmalarına yansımaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 81-95.
- Coşkun, İ. (1997). *Modern devletin doğuşu*. İstanbul: Der Yayınları.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çavdar, T. (1970). *Osmanlıların yarı-sömürge oluşu*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Çavuşoğlu, A. H. (2013). *Diyanet İslam ansiklopedisi(Cilt:43)*. İçinde Genç, M. (Eds.), *Yed-i Vahit*. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2002). *Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat zihniyeti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, M. (2017). *Immanuel Wallerstein’in dünya-sistemler analizi ve eleştirisi: Osmanlı devleti örneği* (Yüksek lisan tezi, Nişantaşı Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi’nden edinilmiştir. (Tez No. 481351).
- Demir, Ö. (2018). *Uluslararası politik ekonomi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları.
- Dura, C. & Altıparmak, A. (2000). 1838 Osmanlı – İngiliz ticaret antlaşması: nedenleri ve sonuçları. *Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, (16), 17-30.
- Durhan, İ. (2002). 1838 tarihli Osmanlı – İngiliz ticaret sözleşmesi ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1-2), 77 – 104.
- Durmuş, N. (2024). Balta Limanı Ticaret antlaşmasında Mustafa Reşit Paşa’nın rolü. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 63- 82.
- Elmas, F. (2012). Modern Dünya-Sistemi analizi ve dış ticaret. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 23(81), 133-160.
- Eren, A. C. (2007). *Tanzimat Fermanı ve dönemi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve yönetimde modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Eşiyok, B. A. (2010). Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya ekonomisine eklemlenmesinde bir dönüm noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması. *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 67-108.
- Frank, G. (2003). *İdeolojik geçiş tarzları: Feodalizm, kapitalizm, sosyalizm*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Gençoğlu, A. Y. (2020). Kapitalizme teorik yaklaşımlar: Kapitalist ekonomik sistemin temel nitelikleri üzerinden karşılaştırmalı bir analiz. *Temaşa Felsefe Dergisi*, (14), 237-256.
- Giddens, A. (2008). *Ulus-devlet ve şiddet*. (C. Atay, çev. ed.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Göç, E. (2010). *Tanzimat dönemi ve sanayileşme* (Yüksek lisans tezi, Ankara Gazi Üniversitesi). <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/568481> adresinden edinilmiştir.
- Göçek, F. M. (1999). *Burjuvazinin yükselişi imparatorluğun çöküşü*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Gökbunar, A. R. (2007). Celali Ayaklanmalarının maliye tarihi açısından değerlendirilmesi. Yönetim ve ekonomi. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 1-24.
- Gökdemir, Ö. (2005). Türkiye Avrupa tarihinde simetrik bir ilişki: Balta Limanı Antlaşması ve gümrük birliği. *Son Baskı Sanal Dergisi*.
- Gümüş, İ. (2020). Immanuel Wallerstein. (2020). Dünya sistemi ve Afrika. (Çev.) Ata Mert Binicioğlu. Ankara: Aryen Yayınları.-Kitap Çevirisi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (1), 169-171.
- Hafta, D. M. (1964). *Critics of mercantilism in France: 1751-1789: The Industrial Reformers* (Doktora tezi, Yale Üniversitesi). <https://www.proquest.com/openview/ad26cd9427bb3634454332e04326b7a8/1?pq-> adresinden edinilmiştir.
- Hathaway, J. (2002). *Osmanlı Mısır'ında hane politikaları: Kazdağlıların yükselişi*. (N. Özsoy, çev. ed.). İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yayınları.
- Hobsbawn, E. J. (1987). *Sanayi ve imparatorluk*. (Gülerman, Y. & Ersoy, A. çev. ed.). Ankara: Dost Yayınları.
- İnalcık, H. (1999). *Osmanlı Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- İnalcık, H. (2024). *Osmanlı İmparatorluğu II*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.
- Karatepe, Ş. (2009). *Darbeler, anayasalar ve modernleşme*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı tarihi, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat devirleri, 1789-1856 Cilt; V*. (5. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaya, T. (2005). *Immanuel Wallerstein'in toplumsal değişim kuramı* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 214910).
- Kaya, T. (2016). *Eğitim ve aktivizm: Özgür okullar örneği. Aktivizm: Toplumsal değişimin yeni yüzü*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Kaya, T. (2018). Immanuel Wallerstein: Bir tarihsel sosyal bilimci. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (43), 46-65.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (1993). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kazgan, H. (1981). *Sanayi tarihi*. İstanbul: İTÜ Matbaası.

- Kazgan, H. (2005). *Osmanlı'da Avrupa finans kapitali*. Ankara: Roma Yayınları.
- Kıray, E. (1995). *Osmanlı'da Ekonomik yapı ve dış borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocabaş, S. (2003). *İngiliz tuzağı: Osmanlı'nın yaşatılması ve yıkılışında İngiltere'nin rolü*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Kotan, C. (2016). Modern Dünya Sistemi teorisi bağlamında Modern devletin özellikleri. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 11-25.
- Koyuncu Lorasdağı B. (2024, 09 Eylül). Ulus devlet. [Çevrimiçi forum yorumu] https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ulus_devlet/ adresinden edinilmiştir.
- Kozal, Ö. E. (2020). Wallerstein ve dünya sistemi yaklaşımı: Bir yeniden değerlendirme. *Ekonomi- Tek Dergisi*, 9(2), 101-127.
- Kurtoğlu, R. (2015). *Türkiye ekonomisi(1838-2010)*. Ankara: Orion Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1974). *Osmanlı-İngiliz iktisadi münasebetleri I (1580-1838)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Lockman, Z. (2012). *Hangi Ortadoğu*(B. Birinci, çev. ed.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Lutsky, B. (2011). *Arap ülkelerinin yakın tarihi-16. yüzyıldan yirminci yüzyıllar*.(T. Keskin, çev. ed.). İstanbul: Yordam Kitap Yayınları.
- Marsod, A. L. S. (2007). *A History of Egypt (From the Arab Conquest to the Present)*. New York: Cambridge University Press.
- Memiş, N. (2008). *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik yapı ve dış ticaret* (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 254636).
- Mouzelis, N. (1979). *Modernization, Underdevelopment, Uneven Development: Prospects For A Theory Of Third World Formations*. İçinde Lehmann D. (ed.) *Development Theory: Four Critical Studies*. Frank Cass.
- Oktik, N. & Kökalan, F. (2002). Immanuel Wallerstein; Tarihsel kapitalizm analizi ve dünya sistemi. *Doğu-Batı Dergisi*, (17), 127–139.
- Oktik, N. (2016). *Gelişme sosyolojisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Oral, S. (1997). *Siyasi tarih: İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2002). Osmanlı 18. Yüzyıl düşünce dünyasına dair notlar. İçinde Bora, T. & Gültekingil, M. (Eds.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Cumhuriyet'e devreden düşünce mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ömeroğlu, A. G. (2024). Tanzimat döneminde hukukun dönüşüm dinamiklerinin değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(1), 239 – 268.
- Özel, M. (1995). *Piyasa düşmanı kapitalizm*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özer, S. Ö. (2007). *Osmanlı devlet idaresinde Mısır (1839-1882)* (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi).<https://openaccess.firat.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11508/14585/206571.pdf?sequence=1&i sAllowed=y> adresinden edinilmiştir.

- Özsoy, İ. & Özsoy, O. (2006). 1838 Balta Limanı sözleşmesinden gümrük birliğine Türkiye – Avrupa ticari ilişkileri. *Türkiye – Avrupa Birliği İlişkileri Üzerine Ekonomi Politik Tezler*, (7), 323-348.
- Öztürk, Y. K. (2007). *Osmanlı Devleti'nin son döneminde iktisadi düşünce akımları* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Gazi Üniversitesi).
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı maliyesinde malikâne uygulaması*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Pamir, A. (2002). Kapitülasyon kavramı ve Osmanlı Devleti'ne etkileri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51(2), 79-120.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi*. Ankara: Yurt Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda paranın tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlıdan Cumhuriyete küreselleşme, iktisat politikaları ve büyüme (Seçme Eserleri II)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rodkey, F. S. (1929). Lord Palmerston And The Rejuvenation Of Turkey, 1830-41. *The Journal of Modern History*, (4), 570-593.
- Sander, O. (1987). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı diplomasi tarihi üzerine bir deneme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Santos, T. D. (1975). *Az gelişmişlik ve emperyalizm*. (A. Aksoy, çev. ed.) İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Sarıca, M. (1980). *Siyasî tarih*. İstanbul: Filiz Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. V. & İnalçık, H. (2020). *Tanzimat: Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Skocpol, T. (1999). *Tarihsel sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'e görüşler ve yöntemler*. (A. Fethi, çev. ed.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sofuoğlu, E. (2004). *Osmanlı Devleti'nde ıslahatlar ve birinci meşrutiyet*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Soy, B. (2007). Lord Palmerston'un Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyaseti. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (7), 141-168.
- Süar, T. (1998). *Türkiye Ekonomisi: tarihsel süreç içinde genel bir bakış*. İzmir: Sancak Yayınları.
- Şimşek, M. (2022). Osmanlı yönetim anlayışındaki dönüşüme Osmanlı anayasal belgelerinden kısa bir bakış. *Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 24(1), 1-20.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı mali tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı Türk anayasal gelişmeleri*. İstanbul: YKY Yayınları.

- Timur, T. (1985). *Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya; 1838 Ticaret Anlaşmasını doğru değerlendirdik mi?* . *Yapıt Dergisi* , (10), 4-26.
- Tunç, H. (2010). *Wallerstein'e göre Modern Dünya-Sistemi* (Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi). <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/712320> adresinden edinilmiştir.
- Uçarol, R. (2019). *Siyasi tarih 1789-1914 Cilt I* . İstanbul: Der Yayınları.
- Ünlü, E. (2012). *Klasik dönem Osmanlı Devleti tımar sisteminin taşra idaresine etkisi* (Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 319947).
- Wallerstein, I. (1996). *Sosyal bilimleri açın*. (Ş. Tekeli, çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (1998). *Ulusal ve evrensel: dünya kültürü diye bir şey olabilir mi? kültür, küreselleşme ve dünya sistemi*, (A. D. King, der.), (G. Seçkin & Ü. H. Yolsal, çev.). Ankara: ve Sanat Yayınları.
- Wallerstein, I. (2002). *Modern Dünya-Sistemi, Cilt 1*. (L. Boyacı, çev. ed.). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Wallerstein, I. (2006). *Tarihsel kapitalizm*. (N. Alpay, çev. ed.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. & Terence K. H. (2000) . *Geçiş çağı, dünya sistemin yörüngesi (1945-2025)*. (N. Ersoy vd. çev. ed.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Wallerstein, I. (2001). *Ütopistik ya da 21. yüzyılın tarihsel seçimleri*. (T. Doğan, çev. ed.).İstanbul: Avesta Yayınları.
- Wallerstein, I. (2004). *Modern Dünya Sistemi: kapitalist tarım ve 16. Yüzyıl'da dünya-ekonomisinin kökenleri. 1. Cilt*. (L. Boyacı, çev. ed.). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Wallerstein, I. (2009). *Liberalizmden sonra*. (E. Öz, çev. ed.) . İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (2011). *Dünya Sistemleri Analizi- bir giriş*. (E. Adapoğlu, çev. ed.). İstanbul: BGST Yayınları.
- Wallerstein, I. (2011). *Modern Dünya Sistemi: kapitalist dünya ekonomisinin büyük yayılımının ikinci evresi, 1730-1840. 3. Cilt*. (L. Boyacı, çev. ed.). İstanbul: Yarı Yayınları.
- Wallerstein, I. (2012). *Modern Dünya Sistemi: merkantilizm ve doğu Avrupa ekonomisinin güçlendirilmesi, 1600-1750, (Cilt 2)*. (L. Boyacı, çev. ed.). İstanbul: Yarı Yayınları.
- Wallerstein, I. (2013). Bir meslek olarak sosyoloji: tarihsel sosyal bilimci. *Küresel Diyalog Dergisi*, 3(5), 10-11.
- William, H. (2003). *Türk dış politikası: 1774–2000*. (P. Demir. çev. ed.). İstanbul: Mozaik Yayınları.
- Williams, G. P. (2013). Interview with Immanuel Wallerstein Retrospective on the Origins of World-Systems Analysis. *American Sociological Association*, 19(2), 202-210.
- Yardımcı, M. E. & Oflaz, E. (2020). Tarihsel süreçte iltizam sisteminin sosyoekonomik etkileri; devlet erkinin kişisel kullanımı “mültezim”. *Düzce İktisat Dergisi*, 1(1), 57-68.

- Yazıcı, S. (2016). *Mısır: 19.yüzyılda devletin inşası*. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Yerasimos, S. (1980). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yıldırım, İ. (2001). On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomisi üzerine bir değerlendirme-(1838-1918). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 313-326.
- Yıldız, M. (2015). *Modernleşme dönemi Osmanlı siyasi metinleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yorgun, S. (2003). Küreselleşme sürecinde Türk sendikacılığında yeni yönelişler ve alternatif öneriler. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 3(6), 137-162.
- Yücekök, A. (1968).Emperyalizm yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 ticaret sözleşmeleri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23(1), 381-425.
- Zurcher, E. J. (2017). *Modernleşen Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZ GEÇMİŞ

Recep AKDAĞ, İlk ve Ortaöğretim eğitimini Bayburt'ta, Lise eğitimini ise Gümüşhane Ali Fuat Kadirbeyoğlu Anadolu Lisesinde tamamlamıştır. 2016 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde lisans eğitimine başlamış 2020 yılında aynı üniversiteden mezun olmuştur. Üniversite yıllarında çeşitli Sivil Toplum Kuruluşları ve Öğrenci Kulüplerinde aktif rol almış, 2018-2020 yılları arası Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı Kariyer Merkezinde Yönetim Kurulu Üyesi olarak görev yapmıştır. 2023 yılının Aralık ayında, Polis Akademisine bağlı Trabzon Şehit Meriç Alemdar Polis Meslek Eğitim Merkezinde polislik eğitimini tamamlayarak, İstanbul İl Emniyet Müdürlüğüne bağlı Önleyici Hizmetler Şube Müdürlüğünde polis memuru olarak mesleğine başlamıştır. 2022 yılında Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başlamış ve Yüksek lisans eğitimini halen devam ettirmektedir. Temel düzeyde İngilizce bilmekte olup şuan Emniyet Genel Müdürlüğünde Polis Memuru olarak görevine devam etmektedir.